

1 2 0 4 - 2 0 0 4

ΟΚΤΩ ΑΙΩΝΕΣ ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΑ

8

ΑΙΩΝΕΣ ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το γεγονός ότι η ημερομηνία κατά την οποία κατεστράφη ολοσχερώς η Κωνσταντινούπολη κατεδαφίζοντας το χιλιόχρονο οικοδόμημα του Βυζαντίου, το **1204**, παραμένει σχεδόν άγνωστη για την πλειοψηφία των Ελλήνων δεν αποτελεί ένα δευτερεύον ή παρεπιπίπτον γεγονός – μια ακόμα από τις αναρίθμητες παραλείψεις και σφάλματα του νεώτερου ελληνικού κράτους – αλλά έχει ένα τεράστιο ιδεολογικό και πολιτικό βάρος. Η **απόκρυψη** της σημασίας της πρώτης και καθοριστικής Άλωσης σημαίνει κατ' αρχάς την απόκρυψη των **αποικιακού** τύπου σχέσεων που εγκαθιδρύθηκαν έκτοτε ανάμεσα στους Δυτικούς κατακτητές και τους Έλληνες του ύστερου Βυζαντίου και παράλληλα, και συναφώς, τη συσκότιση της ίδιας της συγκρότησης του νεοελληνικού έθνους και της πλήρους **συνέχειάς** του με τον βυζαντινό ελληνισμό.

Τέλος, αυτή η παραγνώριση αλλοιώνει την ίδια την παγκόσμια ιστορία, ειδικότερα στο αποφασιστικό κεφάλαιο που αφορά στην αποικιοκρατική συγκρότηση της Δύσης. Η **πρωταρχική συσσώρευση** του κεφαλαίου στη Δύση, η οποία επέτρεψε την ανάπτυξη του καπιταλισμού ορισμένους αιώνες αργότερα¹, θα εγκαινιάσει εδώ, στην Ανατολή, και θα αφορά κατ' εξοχήν στην απομύζηση του βυζαντινού χώρου από τις ιταλικές πόλεις – κυρίως από τη Βενετία και τη Γένοβα – και τους Φράγκους. Και όμως, η ιστοριογραφία θα συνεχίσει να θεωρεί ως απαρχή της αποικιακής εξάπλωσης τις πορτογαλικές και ισπανικές επιδρομές στην Αφρική, την Ασία και τον Νέο Κόσμο, τρεις ή τέσσερις αιώνες μετά!

Η συσσώρευση πλούτου απ' όλο τον υπόλοιπο κόσμο και ο έλεγχος του παγκόσμιου εμπορίου θα πραγματοποιηθεί από τον δυτικό κόσμο σε όλη τη μακρά περίοδο που αρχίζει από τον 11ο αιώνα, φθάνει μέχρι τον 18ο και κορυφώνεται με την αποικιοκρατία τον 19ο και το πρώτο μισό του 20ού, όταν πια η πρωταρχική αποικιακή συσσώρευση θα συνδυαστεί και με τη

βιομηχανική παραγωγή. Η πρώτη δυτική αποικιακή δύναμη στη σύγχρονη ιστορία, η **Βενετία**, αναπτύσσεται στις παρυφές του ελληνικού κόσμου – και μέχρι τον 11ο αιώνα θα ανήκει, τουλάχιστον τυπικά, στο Βυζάντιο. Η **μετατροπή** της Δύσης, που έβγαине από τον Μεσαίωνα, σε κυρίαρχη δύναμη προϋπέθετε την απομύζηση του συσσωρευμένου πλούτου και τον έλεγχο του εμπορίου του ευρύτερου ελληνικού και αραβικού κόσμου, ούτως ώστε να μεταφερθεί το κέντρο βάρους της Ευρώπης από την Ανατολή στη Δύση και από τη Μεσόγειο στον Βορρά. Ο αποφασιστικός ενδιάμεσος γι' αυτή τη διαδικασία υπήρξε η Βενετία και οι υπόλοιπες ιταλικές πόλεις. Στη συνέχεια θα ακολουθήσουν και πάλι χώρες της Μεσογειακής και Νότιας Ευρώπης, η Ισπανία και η

Πορτογαλία στην Ιβηρική, που θα καταστήσουν παγκόσμια την αποικιακή εξόρμηση και πολύ αργότερα θα ακολουθήσουν η Γαλλία, η Ολλανδία, η Φλάνδρα και τέλος η Αγγλία, που θα εγκαινιάσει και

τον βιομηχανικό καπιταλισμό.

Συνεπώς, η συγκρότηση της ευρωπαϊκής Δύσης είχε ως **πρώτο** ιστορικό αναβαθμό της την υποταγή και απομύζηση της ευρωπαϊκής Ανατολής. Και ως προς αυτό, η Δύση διέθετε ένα εξαιρετικό **πλεονέκτημα**. Κατ' αρχήν δεν αντιμετώπιζε κανένα κίνδυνο από τα δυτικά της ενώ από τα ανατολικά το Βυζάντιο αποτελούσε, για αιώνες, τον κυματοθραύστη των απειλών. Αντίθετα το Βυζάντιο, ο ιστορικός ελληνικός χώρος, αντιμετώπιζε διαρκώς επιθέσεις και απειλές από την Ανατολή. Άβαροι, Σκύθες, Άραβες,

Πετσενέγκοι, Βούλγαροι, μετά το 1071 οι Τούρκοι, κ.λπ. Η Δύση είχε έτσι τη δυνατότητα να συγκροτηθεί **απερίσπαστη**, μετά την ήττα των Αράβων στο Πουατιέ – το 732 – και να στραφεί σταδιακά προς Ανατολάς.

Η συμμαχία Λατίνων και "Δυνατών"

Ο ελληνικός κόσμος θα δέχεται πλέον μια **διπτή** πίεση, και από την Ανατολή και από τη Δύση. Αυτή η νέα απειλή, που αναφαίνεται στα δυτικά της Αυτοκρατορίας, προαναγγέλλεται και προετοιμάζεται ιδεολογικά με την οριστική ρήξη των εκκλησιών με το **filioque**, το 1054. Η παπική Δύση όχι μόνον αισθάνεται πλέον αρκετά ισχυρή για να αποκολληθεί οριστικά από το Βυζάντιο αλλά απαιτεί και την πνευματική υποταγή του Βυζαντίου και της ορθοδοξίας. Η Βενετία που, μόλις έναν αιώνα πριν, ήταν ένα ψαράδικο χωριουδάκι στον μυχό της Αδριατικής υπό βυζαντινή διοίκηση, στον ενδέκατο αιώνα αρχίζει τη θυελλώδη εμπορική—και αποικιακή στη συνέχεια—επέκτασή της στην Ανατολή, αποσπώντας σκανδαλώδη προνόμια από τους Βυζαντινούς Αυτοκράτορες. Το 1081, οι Βενετσιάνοι έμποροι εξαιρούνται από κάθε φορολογική επιβάρυνση για το εμπόριο στο εσωτερικό του Βυζαντίου, την ίδια στιγμή που οι Βυζαντινοί ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν το **κομμέρκιον**, που επιβάρυνε κατά 10% τις συναλλαγές. Πολύ σύντομα, τα ίδια ή ανάλογα προνόμια θα παραχωρηθούν και στους υπόλοιπους Ιταλούς εμπόρους—Γενουάτες και Πισάνους κυρίως. Μέσα σε έναν αιώνα, το εμπόριο της Μαύρης θάλασσας, του Αιγαίου, της Κωνσταντινούπολης, θα μεταφερθεί στο μεγαλύτερο μέρος του στα χέρια των Ιταλών, ενώ στην ίδια την Πόλη θα εγκατασταθούν δεκάδες χιλιάδες "έποικοι", κυρίως Ενετοί και Γενουάτες. (Μάλιστα οι Βενετσιάνοι θα σκεφτούν σοβαρά στον 13^ο αιώνα να μεταφέρουν την πρωτεύουσα του ενετικού κράτους στην Κωνσταντινούπολη.)

Παράλληλα θα αρχίσουν και οι επιδρομές των Δυτικών. Ήδη το 1071, οι **Νορμανδοί** θα αποβιβαστούν στο Δυρράχιο, την ίδια ακριβώς στιγμή που οι Τούρκοι θα καταστρέψουν τον βυζαντινό στρατό στη μάχη του Ματζικέρτ, ενώ θα λεηλατούν τη Δυτική Ελλάδα και θα προσαρτήσουν μεγάλες περιοχές. Τέλος, από τον Βορρά θα επαναλαμβάνονται οι συγκρούσεις με τους Ούγγρους, τους Σέρβους, τους Βουλγάρους.

Η βυζαντινή διοίκηση θα επιχειρεί να αντιμετωπίσει αυτή την πληθώρα των κινδύνων με μια πολιτική προσεταιρισμού των επιδρομέων: θα συμμαχήσει με τους Ενετούς για να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς, θα δώσει προνόμια στους Γενουάτες για να αποφύγει την πίεση των Βενετών, θα προσλάβει Τούρκους μισθοφόρους για να αντιμετωπίσει τους δυτικούς και Άγγλους ή Δανούς για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους, τους Βουλγάρους, ή τους Νορμανδούς. Το Βυζάντιο έχει εισέλθει σε μια βαθύτατη **εσωτερική** κρίση, με την ενίσχυση των γαιοκτημόνων, οι οποίοι συμμαχούν με τους Λατίνους εμπόρους, τον ξεπεσμό της εκκλησίας, την αδιαφορία για την περιφέρεια (τα πάντα μένουν επικεντρωμένα στην Κωνσταντινούπολη). Οι λαϊκές τάξεις στενάζουν κάτω από τη φορολογία και την επέκταση των ιδιοκτησιών των δυνατών (των Βυζαντινών χωροδеспοτών) οι οποίοι, σε αυτή τη φάση τουλάχιστον, ευνοούν την αποδυνάμωση της Αυτοκρατορίας που προκαλεί τη διεύδυση των Λατίνων.

Η τελευταία ανορθωτική προσπάθεια του **Μανουήλ** και του **Ανδρόνικου Κομνηνού** θα προσκορμίσει στους εξωτερικούς εχθρούς. Το 1176, ο στρατός του Μανουήλ θα συντριβεί στο **Μυριοκέφαλο** από τους Σελτζούκους του σουλτάνου του Ικονίου Κιλιτς-Αρσλάν, ήττα που θα επισφραγίσει την παρουσία των Τούρκων στη Μικρά Ασία και θα προετοιμάσει ουσιαστικά την παράδοση της Πόλης και του Βυζαντίου στα χέρια των ισχυρότερων, εκείνη την εποχή, Λατίνων και Φράγκων.

Η απόπειρα του **Ανδρόνικου Α'** (1182-85) για μια βαθιά κοινωνική και πολιτική μεταρρύθμιση και για τη δημιουργία ενός σύγχρονου—οιονεί εθνικού—κράτους θα έλθει πολύ αργά και είναι ενδεικτική των αδιεξόδων που είχαν επισωρευθεί. Τον Μάιο του 1182, όταν ο στρατός του Ανδρόνικου βαδίζει προς την Κωνσταντινούπολη, ξεσηκώνεται και ο λαός της Πόλης που επιδιόδετα σε μια γενικευμένη λεηλασία και σφαγή των Λατίνων. Λέγεται πως από τους εξήντα χιλιάδες Λατίνους σώθηκαν μόνο τέσσερις χιλιάδες. Ο Ανδρόνικος στρέφεται κυρίως κατά των γαιοκτημόνων και των φοροεισπρακτόρων. Αν διέθετε τη χρονική άνεση να ολοκληρώσει την κοινωνική μεταρρύθμιση στο εσωτερικό, ίσως κατόρθωνε να εγκαينάσει μια νέα πορεία. Ωστόσο η **συμμαχία** των δυνατών με τους Λατίνους δεν θα του επιτρέψει καμία ανάπαυλα. Όπως αναφέρει ο Γιάννης Κορδάτος, "οι Βυζαντινοί φεουδάρχες όχι μόνο της θράκης αλλά και της Μακεδονίας και Μικρασίας, μη μπορώντας να τα βγάλουν πέρα μόνοι τους με τον Ανδρόνικο, πήραν την απόφαση να ζητήσουν τη βοήθεια των Νορμανδών και των Λατίνων που μισούσαν τον Ανδρόνικο"². Ο ανιψιός του Μανουήλ Κομνηνού, **Αλέξιος**, κατέφυγε στους Νορμανδούς της Σικελίας και έπεισε τον Γουλιέλμο Β' να εκστρατεύσει κατά του Βυζαντίου. Οι Νορμανδοί θα αποβιβαστούν στο Δυρράχιο, το οποίο θα τους παραδώσει ο Βυζαντινός φρουράρχος **Ρωμανός** ενώ, στις 15 Αυγούστου 1185, θα πολιορκήσουν τη Θεσσαλονίκη την οποία θα καταλάβουν μετά από ηρωική αντίσταση δέκα ημερών και θα την λεηλατήσουν. Χαρακτηριστικό ήταν πως ο διοικητής της, **Δαυίδ Κομνηνός**, όχι μόνο δεν οργάνωσε την αντίσταση αλλά εγκατέλειψε την πόλη. Ο στρατηγός **Μαυροζώμης** που στάλθηκε για ενισχύσεις συντάχθηκε με τους Νορμανδούς³. Αντίθετα οι λαϊκές μάζες, οι καλόγεροι και η φρουρά στάθηκαν γενναίοι υπερασπιστές της Θεσσαλονίκης⁴. Οι Νορμανδοί βαδίζουν προς την Πόλη ενώ οι δυνατοί και οι αυλικόι οργανώνουν πραξικόπημα εναντίον του Ανδρόνικου με επικεφαλής τον **Ισαάκιο Άγγελο**. Στις 12 Σεπτεμβρίου, θα συνταχθεί και ένα μέρος του λαού μαζί τους, φοβούμενο τους Νορμανδούς, και θα κατακρουεργήσουν τον Ανδρόνικο. Έτσι θα κλείσει, τραγικά, η τελευταία προσπάθεια αναδιοργάνωσης του σχεδόν χιλιόχρονου Βυζαντίου.

Η Άλωση

Τα επόμενα είκοσι χρόνια μέχρι την Άλωση του 1204, η κατάσταση θα επιδεινώνεται αδιάκοπα. Όταν οι στρατιές των Σταυροφόρων κατόρθωσαν να την εκπορθήσουν, στις 13 Απριλίου 1204, η Κωνσταντινούπολη είχε ήδη αλωθεί από το εσωτερικό της. Και αυτή η εσωτερική υπονόμευση δεν αφορούσε μόνο τους σκυλοκαβγάδες ανάμεσα στους ευγενείς, τους οποίους εκμεταλλεύθηκαν επιδέξια οι Λατίνοι, αλλά και τη εξοχή την οικονομική σφαίρα. Οι διομολογήσεις στους ξένους εμπόρους είχαν υποτάξει σε τέτοιο βαθμό το Βυζάντιο, ώστε οι "Λατίνοι" διέθεταν αυτόνομα τελωνεία και εισέπρατταν **δασμούς** για λογαριασμό τους στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας και προπαντός στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Λίγο πριν την Άλωση, σύμφωνα με τον Γρηγορά, οι Γενοβέζοι εισέπρατταν δασμούς, στο τελωνείο τους στη Κωνσταντινούπολη, αξίας 200 χιλιάδων υπερπύρων (100.000 χρυσές λίρες), ενώ το βυζαντινό τελωνείο μόλις 30 χιλιάδες υπέρπυρα⁵. Το Βυζάντιο αποτελούσε ήδη **ημι-αποικία** και δεν απολειπόταν παρά η τελευταία πράξη του δράματος. Ο Δόγης **Ερρίκος Δάνδολος** θα εκμεταλλευθεί την 4^η Σταυροφορία που είχαν συναποφασίσει με τον Πάπα **Ιννοκέντιο Γ'** για να επιτύχει τη διάλυση και τον διαμελισμό του βυζαντινού κράτους. Η Άλωση του 1204 θα καταγραφεί ως μία

1. Την έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης εισήγαγε ο Μαρξ, ο οποίος έδειξε πως η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού προϋποθέτει μια μακρά περίοδο πρωταρχικής συσσώρευσης των όρων δημιουργίας του. Και αυτοί οι όροι είναι η συσσώρευση πλούτου και η ανάπτυξη του εμπορικού κεφαλαίου, κυρίως στο εξωτερικό, και η δημιουργία "προλεταρίων" στο εσωτερικό, ιδιαίτερα με την αγροτική έξοδο

2. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τόμ. 1ος, Εκδόσεις "20ός Αιώνας", Αθήνα 1959, σ. 577.

3. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. IV, σ. 165.

4. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 577.

5. Βλ. και Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 609.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, *ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ, ΠΕΡΙ ΠΗΓΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΟΣ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΦΑΒΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1999

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΚΑΣ ΒΑΤΑΤΖΗΣ ΣΕ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ. ΜΟΔΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ESTENSE

βασική αιτία της **παρακμής** του –με την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού και πόρων, την εκμετάλλευση όλης της περιφέρειας, ενώ συνέχιζε να καλλιεργεί τις αυταπάτες μιας Αυτοκρατορίας, κληρονόμου της Ρώμης, χωρίς πια να διαθέτει την ανάλογη ισχύ–, αποτελούσε τροχοπέδη στη συγκρότηση μιας νέας συνείδησης που να ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες. Έτσι η κατάληψή της αποτέλεσε το έναυσμα για την αποκέντρωση των πόρων και των ανθρώπων καθώς και για την εδραίωση μιας νέας ελληνικής συνείδησης. Μιας συνείδησης που συγκροτείται σε αντιπαράθεση με τους Λατίνους κατ' εξοχήν, και η οποία ανατρέχει, για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση, στους "Ελληνες" ως παραδειγματική αναφορά. Σε τέτοιον βαθμό ώστε και ο Μαρξ θα μιλήσει, αναφερόμενος στο κράτος της Νικαίας, για "ελληνικό πατριωτισμό". Ο Απόστολος Βακαλόπουλος, στην *Ιστορία του Νέου ελληνισμού*, η οποία έχει ως αφετηρία το 1204, θα γράψει:

Από τότε –ακόμη και ύστερ' από την ανάκτηση της Πόλης από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (1261)– δεν επρόκειτο ποτέ ν' ανασυγκροτηθί η παλαιά αυτοκρατορία. Στην θέση της ξεπροβάλλουν τώρα νέα κράτη, εξωκεντρικά, ελληνικά, στην Νίκαια, Τραπεζούντα, Ήπειρο, Μακεδονία και αργότερα στην Πελοπόννησο. Οι αρχηγοί τους, για να στηριχθούν, είναι υποχρεωμένοι να έλθουν σε άμεση επαφή με τους κατά τόπους δυνατούς, αλλά και με τον λαό. Η λαϊκή παράδοση και ζωή των επαρχιών βρίσκει την ευκαιρία ν' αναπτύξει τις λανθάνουσες δυνάμεις της, να προβάλει τις αποκεντρωτικές της τάσεις και να τονίσει τον ελλητισμό της. Έτσι μέσα στο περιβάλλον των νέων ηγεμονικών αυλών αμβλύνεται η επίσημη ρωμαϊκή παράδοση, ενώ από το άλλο προάγεται η ελληνική. [ ]

Η διαμόρφωση του νέου ελλητισμού θα συντελούνταν βέβαια και χωρίς την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα επακόλουθα όμως αυτής προκάλεσαν βαθιές ζυμώσεις και επετάχυναν την εξέλιξη των πραγμάτων, τόνισαν ιδίως την αντίθεση των διαφορετικών κόσμων της Ανατολής και της Δύσης και όξυναν όχι μόνο τις θρησκευτικές, αλλά και τις οικονομικές και πολιτιστικές διαφορές τους. Οι ποικίλες αυτές αντιθέσεις και οι συγκρούσεις με τους Φράγκους, αλλά και με τους άλλους κατακτητές (Βουλγάρους, Σέρβους, Τούρκους), προκάλεσαν ιδίως στους πολιτικούς και πνευματικούς των ηγέτες διάφορες ζυμώσεις, που τους προσανατόλιζαν προς την πραγματική δική τους εθνική υπόσταση, προς το παρελθόν, προς τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, και τους οδηγούσαν προς την μεγαλύτερη συνοχή τους. Το νεοελληνικό έθνος δηλαδή διαμορφώνεται μέσα στους σκληρούς αγώνες για την επιβίωσή του. [ ]

Με την φραγκική κατάκτηση αρχίζει ν' αποτυπώνεται ο ελληνικός εθνικός χαρακτήρας όχι μόνο στους πληθυσμούς

από τις μεγαλύτερες πολιτιστικές καταστροφές της ιστορίας. Καλλιτεχνικοί θησαυροί τουλάχιστον εννέα αιώνων (γιατί ο Κωνσταντίνος και οι Αυτοκράτορες είχαν ήδη μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη και πολλά αρχαία μνημεία) θα καταστραφούν και θα λεηλατηθούν μέσα σε ελάχιστες μέρες. Η Πόλη έπεφε μετά από εννέα ολόκληρους αιώνες. Και οι κατακτητές οι ίδιοι ήταν περιδεείς μπροστά σε αυτό το οποίο επέτυχαν, όπως φαίνεται από την περιγραφή του **Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου**, που συμμετείχε στη πολιορκία, στο "Χρονικό της Κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης":

128. "Τώρα μπορείτε να μάθετε πως κοίταζαν επίμονα την Κωνσταντινούπολη εκείνοι που δεν την είχαν δει ποτέ. Γιατί δεν μπορούσαν καθόλου να σκεφτούν πως μπορεί να υπάρχει σε όλο τον κόσμο μια τόσο ΠΛΟΥΣΙΑ πόλη, όταν είδαν αυτά τα ψηλά της τείχη και τους ΠΛΟΥΣΙΟΥΣ πύργους κι αυτά τα ΠΛΟΥΣΙΑ παλάτια με τις ψηλές εκκλησίες, που ήταν τόσες πολλές που κανείς δεν θα το πίστευε αν δε το έβλεπε με τα μάτια του, και ακόμα το μήκος της πόλης που κυβερνούσε τις υπόλοιπες. [ ] Κι αυτό δεν ήταν καθόλου περίεργο, γιατί ποτέ δεν ανέλαβαν άνθρωποι μια τόσο μεγάλη επιχείρηση από τότε που χτίστηκε ο κόσμος. [ ]

247. "Εκείνη τη νύχτα [12^η προς 13^η Απριλίου 1204], μπροστά στο στρατόπεδο του Βονιφάτιου του Μονφρατικού, δεν ξέρω ποιοι άνθρωποι, που φοβόντουσαν μην τους επιτεθούν οι Έλληνες, βάλανε φωτιά στο χώρο ανάμεσα σε αυτούς και στους Έλληνες. Και η πόλη άρχισε να αρπάζει φωτιά και να καίγεται πολύ άσχημα, και καίγονταν όλη εκείνη τη νύχτα και την άλλη μέρα μέχρι το απόγευμα. Και τούτη ήταν η τρίτη πυρκαγιά στην Κωνσταντινούπολη από τότε που ήρθανε οι Φράγκοι στην χώρα. Και υπήρχαν περισσότερα καμένα σπίτια από όσα υπήρχαν στις τρεις πιο μεγάλες πόλεις του βασιλείου της Γαλλίας.

248. [ ] Και τα λάφυρα ήταν τόσα πολλά που κανείς δεν ήξερε να πει πόσα, χρυσάφι, και ασήμι και σκεύη και πολύτιμα πετράδια και μετάρια και γούνινα φορέματα από γκρίζο σκίουρο και από ερμίνα, και όλα τα ακριβά πράγματα που βρέθηκαν ποτέ στη γη. Και δίνει βέβαιη μαρτυρία ο Γοδεφρίδος ο Μαρεσάλης της Καμπανίας, αληθινά και έχοντας σωστά τα λογικά του, πως από τότε που χτίστηκε ο κόσμος δεν πάρθηκαν τόσα λάφυρα από μια μόνο πόλη. [ ]

251. Ο καθένας πήρε για να μείνει όποιο σπίτι ήθελε, και υπήρχαν πολλά. [ ] Και έπρεπε να δοξάσουν πολύ τον Κύριο Ημών, γιατί δεν είχαν πάνω από είκοσι χιλιάδες οπλισμένους ανθρώπους ανάμεσά τους και με τη βοήθεια του Θεού νίκησαν τετρακόσιες χιλιάδες ανθρώπους ή και περισσότερους, και μάλιστα μέσα στην πιο ισχυρή πόλη που υπήρξε σε όλον τον κόσμο, που ήταν μεγάλη πόλη, και η πιο καλά οχυρωμένη.

Ο μεγάλος χρονικογράφος της Άλωσης Νικίτας Χωνιάτης θα δώσει ελεγειακούς τόνους σε αυτή τη μεγάλη κοσμοϊστορική πτώση.

Η γέννηση ενός έθνους

Όμως η πτώση της Πόλης, παρά τις προφανείς καταστροφικές συνέπειές της αποτελεί ταυτόχρονα και τη ληξιαρχική πράξη **γέννησης του νεότερου ελλητισμού**. Γιατί αμέσως μετά την Άλωση θα σχηματιστούν πολλές εστίες αντίστασης, κατ' εξοχήν στη **Νίκαια** της Μικράς Ασίας, όπου θα ιδρυθεί η Αυτοκρατορία της Νικαίας, στον **Πόντο** με την Τραπεζούντα των Μεγαλοκομνηνών, στην **Ήπειρο**, με το ομώνυμο Δεσποτάτο και σύντομα στην Πελοπόννησο με το Δεσποτάτο του Μορέως και τον Μυστρά, ενώ το 1219 θα ανακαταληφθεί από τους Έλληνες και η Θεσσαλονίκη. Και επειδή η Κωνσταντινούπολη ήταν ταυτόχρονα το **σύμβολο** του Βυζαντίου αλλά και

ΕΛΕΝΗ ΜΠΙΠΙΚΟΥ - ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, BYZANTINA, METABYZANTINA, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΑΘΗΝΑ 1996

ΒΕΝΕΤΣΙΑΝΟΙ ΕΜΠΟΡΟΙ ΣΤΟΝ ΚΕΡΑΤΕΙΟ ΚΟΛΠΟ. ΑΠΟ ΤΟ "ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟ ΠΟΛΟ"

της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και στην ορθόδοξη εκκλησία, έστω και αν το δεύτερο αυτό ιστορικό φαινόμενο δεν είναι ακόμη αισθητό. Τον εθνικόν αυτόν χαρακτήρα στην εκκλησία τον έδωσε περισσότερο η περίοδος της τουρκοκρατίας. [ ]

Η μεταβολή αυτή των συνθηκών παρατηρείται ακόμη και στην σύνθεση των στρατευμάτων. Τα βυζαντινά στρατεύματα, που την εποχή εκείνη αποτελούνταν κυρίως από ξένους μισθοφόρους, ενώ στις αρχές προβάλλουν ασήμαντη αντίσταση ή και δεν αντιστέκονται καθόλου στους σιδηρόφρακτους ιππότες της Δύσης, τώρα με τα αλληπάλληλα πλήγματα που δέχονται αποκαθαίρονται και σχηματίζονται αποκλειστικά ή κυρίως από εντοπίους. Αυτοί αφυπνίζονται από τις ποικίλες επιδράσεις των Φράγκων και αντιδρούν ολοένα και πιο αποτελεσματικά ζητώντας παραδείγματα ευψυχίας στην αρχαιότητα. Η φραγκοκρατία τους κεντρίζει με αναγεννητικούς χυμούς.⁶

Η διαμόρφωση του νεώτερου ελληνισμού θα πραγματοποιηθεί έτσι μέσα από μία **ρήξη** με τη συνέχεια. Και παρ' όλο που το 1261 θα ανακτηθεί η Κωνσταντινούπολη, η Αυτοκρατορία θα είναι πια φάντασμα του παρελθόντος και σταδιακά το πεδίο της αντιπαράθεσης θα μετατεθεί στη σύγκρουση με τους Τούρκους, ενώ θα χαθεί η Μικρά Ασία και η Θράκη. Ο **Μυστράς** θα γίνει το επίκεντρο της τελευταίας αναλαμπής του πρώτου νεοελληνικού κράτους.

Η απόπειρα μιας ομαλής, λίγο-πολύ, μετάβασης από τον **μεσαιωνικό** ελληνισμό, τον βυζαντινό, στον **νεώτερο**, μέσα από τον σταδιακό μετασχηματισμό του Βυζαντίου, θα συνθλιβεί κάτω από την ταυτόχρονη και συντονισμένη πίεση Ανατολής και Δύσης –και, σε αυτή την κομβική στιγμή, προπαντός της **Δύσης**. Η τουρκική Ανατολή δεν διέθετε ακόμα τις δυνάμεις για να αντιμετωπίσει μόνη της το Βυζάντιο, όπως θα μπορεί να κάνει με τους Οσμανλήδες διακόσια χρόνια μετά. **Προηγούνταν** οι Λατίνοι και οι Φράγκοι. Η αποσύνθεση του Βυζαντίου θα προέλθει κυρίως από τη **Δύση** που κάνει τα πρώτα της αποικιακά βήματα. Αυτό εξ άλλου μαρτυρούν και οι σταυροφορίες, που για πρώτη φορά φέρνουν τους Δυτικούς ως κατακτητές στο Βυζάντιο και την Εγγύς Ανατολή.

Θα χρειαστεί να ολοκληρωθεί η λατινο-φραγκική κατάκτηση με την Άλωση του 1204 για ν' αρχίσει η διαμόρφωση του νεώτερου ελληνισμού. Ο τελευταίος θα γεννηθεί μέσα από την αντίσταση στην υποταγή του και θα ζήσει **εφτά αιώνες** – από το 1204 έως το 1922, όταν ολοκληρώνεται το σύγχρονο ελληνικό κράτος– υπόδουλος εξ ολοκλήρου ή εν μέρει στην τουρκική Ανατολή ή τη φραγκο-λατινική Δύση, ενώ η **αποικιοκρατούμενη** και υποδεέστερη θέση έναντι της Δύσεως θα συνεχίζεται για οκτώ ολόκληρους αιώνες, μέχρι σήμερα το 2004, όταν σύρονται αυτές οι γραμμές. Δεν θα υπάρξει έτσι μία αδιάσπαστη συνέχεια ανάμεσα στον μεσαιωνικό και τον νεώτερο

ελληνισμό, ανάμεσα στο έπος του Διγενή Ακρίτα, τη "Φυλλάδα του Μεγαλέξανδρου" και τους "Ελεύθερους Πολιορκημένους", ή το "Άξιον Εστί", ανάμεσα στον Μιχαήλ Ψελλό, τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο και τον... Ευάγγελο Παπανούτσο, τον Κώστα Παπαϊωάννου, τον Χρήστο Γιανναρά ή τη Φιλοκαλική Αναγέννηση... Θα μεσολαβήσει η φραγκική κατάκτηση και θα ακολουθήσει ως φυσική της συνέπεια η τουρκική. [Εξάλλου το δίπολο υποταγής στη Δύση –οικονομικά και πολιτιστικά– και της αυξανόμενης εξάρτησης από μια Τουρκία που επιστρέφει μοιάζει μάλλον να επιβεβαιώνεται σε αυτές τις μέρες του Φθινοπώρου του 2004].

Η διαμόρφωση του έθνους μας θα μεταβληθεί έτσι σε **συγκρότηση εν δουλεία**. Με όλες τις συνέπειες που έχει κάτι τέτοιο. Με τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου χαρακτήρα που συνδυάζει την **υποταγή** και την **αντίσταση**, τη **λήθη** και τη **μνήμη**, τη **ρήξη** ανάμεσα στις ελίτ, που συχνά εντάσσονται υποχρεωτικώς στις δομές της ξένης κυριαρχίας, και το λαϊκό σώμα, που συντηρεί την παράδοση. Προπαντός δε, με την **αντιπαράθεση** ανάμεσα στον "εκουγχρονισμό", ο οποίος βιώνεται ως βιασμός του λαϊκού σώματος, και τη διατήρηση της **συνέχειας**, η οποία για να συντηρηθεί είναι συχνά υποχρεωμένη να προσφεύγει στον συντηρητισμό και την ιδεολογική αρτηριοσκλήρυνση. Δεν θα μπορέσουμε, λοιπόν, να ολοκληρώσουμε μian Αναγέννηση, που είχε αρχίσει να διαφαίνεται στον 12^ο και τον 13^ο αιώνα και θα λάμψει για μια τελευταία στιγμή στον Μυστρά· αντιθέτως, οι λόγοί μας είτε θα σκορπίσουν στη Δύση είτε θα ενταχθούν στην εκκλησιαστική παράδοση, που θα διατηρήσει στη δουλεία τη συνέχεια του ελληνισμού. Με **τίμημα** την επιβολή μιας αττικίζουσας γλώσσας, την επιμονή στη γραμματική, την προσκόλληση στο γράμμα των κειμένων κ.λπ. κ.λπ. Και έτσι η Αναγέννησή μας θα μετατεθεί για μερικούς αιώνες μετά, τον 18^ο αιώνα. Τόσο μακριά, ώστε θα θεωρήσουμε συχνά πως αυτή η απόπειρα υπήρξε η πρώτη και θα ενταφιάσουμε την πρώτη νεοελληνική Αναγέννηση, εκείνης της υστεροβυζαντινής περιόδου.

Τα αίτια της αποσιώπησης

Πώς και γιατί, λοιπόν, σβήστηκε και αποσιωπήθηκε το 1204 από τη συλλογική μνήμη, παρόλο που αποτέλεσε ένα γεγονός **αποφασιστικότερης** σημασίας και από αυτή την Άλωση του 1453; [Το 1204, η Κωνσταντινούπολη παρέμενε ακόμα η βασιλίδα των πόλεων σε όλη την Ευρώπη, και ανάμεσα στ' άλλα διέθετε δύο Πανεπιστήμια, ενώ το 1453 ήταν ήδη, στο μεγαλύτερο μέρος, ένας ακατοίκητος σωρός ένδοξων ερειπίων.]

Πώς και γιατί δεν αντιμετωπίζεται από το σύγχρονο ελληνικό κράτος και τους οργανικούς του διανοούμενους ως το γενέθλιο ορόσημο στην ιστορία του νεώτερου ελληνικού έθνους, παρ' όλο που όλοι οι μεγάλοι μας ιστορικοί, άσχετα από την ιδεολογική τους κατεύθυνση, το αποδέχονται; Από τον **Ζαμπέλιο**, τον **Παπαρρηγόπουλο** και τον **Σάθα**, έως τον **Σβορώνο**: Μάλιστα ένας άλλος μεγάλος ιστορικός μας, ο **Κωσταντίνος Άμαντος** (1874-1960), θα θέσει ως καταληκτική ημερομηνία στο βιβλίο του *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, το 1204⁷, ενώ ο **Απόστολος Βακαλόπουλος** από εκεί θα αρχίσει την ιστορία του, του νεώτερου ελληνισμού.

Αυτή η παρασιώπηση έχει βαθύτατα ελατήρια διότι η αναγνώριση του 1204 ως της αφετηρίας του νεώτερου ελληνισμού θα λειτουργούσε ως ιδεολογική **θρυαλλίδα** για το καθεστώς της εξάρτησης και της υποταγής στη Δύση.

Πρώτον, διότι θα αναγνώριζε πως οι νεώτεροι Έλληνες συγκρότησαν την ταυτότητά τους σε αντιπαράθεση με τη δυτική

6. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 64-66.

7. Κ. Αμάντου, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ.1, Αθήνα 1939, σ. 7-8.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΝΝΗΘΗΚΑ
ΣΤΟ
ΧΙΛΙΑ ΤΕΤΡΑΚΟΣΙΑ ΔΥΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ,

ΓΕΝΝΗΘΗΚΑ ΣΤΟ ΧΙΛΙΑ ΤΕΤΡΑΚΟΣΙΑ ΔΥΟ, ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1996

αποικιοκρατία και όχι μόνο με τους Οθωμανούς. Αντιπαράθεση η οποία δεν περιορίζεται στην εκκλησιαστική σύγκρουση, διότι η δυτική αποικιοκρατική κυριαρχία δεν υπήρξε μόνον, ή κυρίως, πνευματική ή ιδεολογική. Υπήρξε πριν απ' όλα **οικονομική**, μια μόνιμη απομύζηση, που συνεχίζεται ακόμα και σήμερα, αλλά και σε μεγάλο βαθμό **εδαφική**. Και για να μη θεωρηθεί πως υπερβάλλουμε, ως προς το τελευταίο, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως οι Βενετσιάνοι κατείχαν την **Κύπρο** μέχρι το 1571, την **Κρήτη** μέχρι το 1667, την **Πελοπόννησο** μέχρι το 1715, τα **Ιόνια Νησιά** μέχρι το 1797, για να τα πάρουν με τη σειρά τους οι Γάλλοι και να κρατήσουν οι Άγγλοι μέχρι το 1861. Όσο για την **Κύπρο**, πέρασε από τους Λατίνους Ατσαγιόλι στους Ενετούς, στους Τούρκους και μετά στους Άγγλους μέχρι το 1960! Και τα **Δωδεκάνησα** θα τα πάρουμε από τους Ιταλούς το 1948. Οι εισβολές και επιδρομές από τη Δύση είναι αναρίθμητες από το 1071 και δώθε. Σταυροφορίες, Νορμανδοί, 1204, Καταλανοί, Μαΐτες Ιππότες, για να φθάσουμε στους αποκλεισμούς για τον Πασιφικό, τους αποκλεισμούς και τις αποβάσεις στη διάρκεια του **Α' Παγκοσμίου Πολέμου** και την **Ιταλική** και **Γερμανική**

Ο ΜΥΣΤΡΑΣ

Κατοχή. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, η νησιωτική και Δυτική Ελλάδα θα είναι για τριακόσια ή τετρακόσια χρόνια μια *no man's land*, όπου θα συγκρούονται Οθωμανοί και Δυτικοί, κυρίως Βενετσιάνοι, για την κατοχή αυτού του "ενδιάμεσου χώρου", με ό,τι συνεπάγεται αυτό για την εγχώρια οικονομία και τους ελληνικούς πληθυσμούς. Και βέβαια, η αποφασιστική περίοδος θα παραμένει εκείνη ανάμεσα στο 1071 και τον 14^ο αιώνα, αυτή που συμβολικά χαρακτηρίζουμε ως "1204", όταν θα απομυζήσουν και θα διαμελίσουν τον βυζαντινό ελληνισμό, για να τον παραδώσουν ανήμπορο στα χέρια των Οθωμανών. Ο ελληνισμός δεν θα μπορέσει ποτέ πια να σταθεί στα πόδια του ως αυτόνομος χώρος, ως συνέχεια της ελληνικής "οικουμένης", και να απειλήσει τη δυτική ηγεμονία.

Μια τέτοια αναγνώριση προφανώς θα έθετε ως αίτημα την ολοκλήρωση της απο-αποικιοποίησης του ελληνικού χώρου, θα οδηγούσε, με μια δεύτερη λογική συνεπαγωγή, στη διαπίστωση πως η αποικιοκρατία συνεχίζεται με νέες μορφές, και παραμένει **ζητούμενο** η απόσπασή της. Με όλες τις ιδεολογικές, πολιτικές και οικονομικές συνέπειες μιας τέτοιας παραδοχής.

Δεύτερον, η αναγνώριση της σημασίας του 1204 ως αφετηρίας της συγκρότησης του νεοελληνικού έθνους θα αποκαθιστούσε την ενότητα της ελληνικής **διαχρονίας**, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, δια μέσω του Βυζαντίου και θα χώριζε

τη νεοελληνική ιστορία σε τρεις περιόδους, 1204-1453 / 1453-1821 / 1821-έως σήμερα. Έτσι όμως, θα κατέρρευε το καινοφανές –ίσως στα όρια του αστειομού, αλλά κυρίαρχο στη μεταπολίτευση– ιδεολόγημα που θέλει τη συγκρότηση του νεότερου ελληνισμού να έχει ως αφετηρία τον "Διαφωτισμό" του 18^{ου} αιώνα, δηλαδή να είναι πλήρως προσοδευμένη και **παράγωγη** της δυτικοευρωπαϊκής εθνογένεσης. Διότι εάν η αφετηρία του νεότερου ελληνισμού μετετίθετο στον 12^ο-13^ο αιώνα, όπως προτείνουν οι μεγάλοι μας ιστορικοί, τότε όχι μόνο θα αναδεικνυόταν ξεκάθαρα η ενότητά του με το Βυζάντιο, αλλά και θα έπαυε η διαδικασία συγκρότησης του νεότερου ελληνισμού να θεωρείται **συνέπεια** του ευρωπαϊκού "φωτισμού". Θα έπρεπε, συνεπώς, να αλλάξει κατεύθυνση η σύγχρονη κυρίαρχη ιδεολογία –διανοουμένων και κράτους– και να στραφεί κατ' εξοχήν προς τη διερεύνηση της ελληνικής **ιδιαιτερότητας**, και μόνο με αυτή ως **αφετηρία** να μελετήσουν τις συνάφειές της τόσο με τη Δύση όσο και με την Ανατολή. Ούτε λίγο ούτε πολύ, θα ζητούσαμε από το ελληνικό κράτος και τους οργανικούς του διανοούμενους να ενταφιάσουν τουλάχιστον διακοσίων χρόνων υποταγή στο δυτικό παράδειγμα! Γι' αυτούς τους λόγους, η ίσως συγγνωστή λήθη της σημασίας του 1204, που χαρακτήριζε την κυρίαρχη ιδεολογία στον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα – δεδομένου ότι η αντιπαράθεση με την Τουρκία κατελάμβανε σχεδόν όλο τον ορίζοντα–, μεταβάλλεται μετά τη μεταπολίτευση σε **συστηματική** παρασιώπηση, απόκρυψη και διαστρέβλωση της ιστορίας.

"Φταίει το κεφάλι το ξερό μας"

Αντίθετα, η κυρίαρχη ιδεολογία εντάσσει το 1204 στο "Βυζάντιο" –με όλες τις αρνητικές συνδηλώσεις με τις οποίες έχουν επιβαρύνει αυτή την περίοδο οι εσπερίοι και οι εγχώριοι αντιγραφείς τους– και κατά συνέπεια **δεν μας αφορά** και τόσο πολύ. Αποτελεί μια "παλιά ιστορία" που δεν έχει και ιδιαίτερο νόημα να αναμοχλεύεται. Η επισήμανση της σημασίας του προσγράφεται απλώς στον **εθνικισμό** και την "καλλιέργεια αντιδυτικών αισθημάτων". Το κυριότερο επιχείρημα των νέων "λατινοφρόνων" είναι πως οι Βυζαντινοί ήταν τόσο διεφθαρμένοι και παρηκμασμένοι, ώστε οι αιτίες της Άλωσης –της πρώτης αλλά ακόμα και της Δεύτερης– ήταν εσωτερικές. Κατά συνέπεια, εν τέλει, δεν ευθύνονται οι Λατίνοι ή οι Οθωμανοί, αλλά "το ξερό μας το κεφάλι".

Ο Στέλιος Ράμφος, ήδη, έχει γράψει πως για την κατάρρευση του Βυζαντίου ευθύνονται οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, ενώ η κυρία Χρύσα Μαλτέζου [καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας], σε άρθρο της στο ισχνό "αφιέρωμα" του *Βήματος* για το 1204, επικυρώνει αυτή την ευρύτητα διαδεδομένη άποψη:

Αλλά η προσεκτική εξέταση της ιστορίας του (Χωνιάτη) δείχνει ότι ο συγγραφέας της θεωρεί ως κύρια αιτία της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους την ηθική παρακμή της βυζαντινής κοινωνίας. Η Δύση, σε τελευταία ανάλυση, δεν ήταν παρά ο μεγάλος τιμωρός των διεφθαρμένων Κωνσταντινουπολιτών.⁸

Αυτή η "ιστορική" μέθοδος είναι ιδιαίτερα αρεστή στους αποικιοκράτες. Όπως γνωρίζουμε, η υποταγή μιας χώρας, ενός κράτους, ενός συγκεκριμένου ιστορικού σχηματισμού, σε κάποιο άλλο κράτος ή συνασπισμό έχει πάντα και εσωτερικές αιτίες. Η κατάληψη της Ινδίας από τους Δυτικούς, η αποικιοποίηση του αραβικού κόσμου, προφανώς και οφείλονται και

8 - Βλ. Χρύσα Μαλτέζου, "Από τον μεσαιωνικό κόσμο στον νέο ελληνικό", *Βήμα*, 24 Οκτωβρίου 2004, σ. 86.

ΕΛΕΝΗ-ΓΑΥΚΑΤΖΗ ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ, ΑΘΗΝΑ 1988

ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ WILLIAM MILLER, *Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*, ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΑΘΗΝΑ 1997

9. Μαλέτζου, ό.π.

σε εσωτερικά αίτια τα οποία επέτρεψαν στη Δύση να τους κατακτήσει. Όπως και η επιδρομή κατά της **Γιουγκοσλαβίας** ή του **Ιράκ** εκμεταλλεύτηκε την εσφαλμένη πολιτική ενός Μιλόσεβιτς ή ενός Σαντάμ. Κανείς όμως, εκτός από τους υπαλλήλους των επιδρομών, δεν σκέφτηκε να αποσείσει τις ευθύνες των Άγγλων αποικιοκρατών για την απομύζηση των αποικιών, ή των Αμερικανών για τους βομβαρδισμούς της Γιουγκοσλαβίας και του Ιράκ. Έτσι και το Βυζάντιο, μετά από πολλούς αιώνες κρατικής υπόστασης, είχε πράγματι εισέλθει σε μια βαθύτατη εσωτερική κρίση. Άραγε αυτό αναιρεί το γεγονός πως οι αδιάκοπες ξένες επεμβάσεις και επιδρομές όχι μόνο επέτειναν την εσωτερική κρίση και δεν άφηναν ανοικτή τη δυνατότητα εσωτερικών μετασχηματισμών αλλά οδήγησαν στην πλήρη υποταγή στους Λατίνους αρχικώς και τους Τούρκους στη συνέχεια; Η επισημάνση των εσωτερικών αιτιών, πάντοτε απαραίτητη, δεν αναιρεί το ιστορικό γεγονός της κατάκτησης, απλώς το ερμηνεύει.

Και το επιστέγασμα θα ακολουθήσει:

Σύμφωνα με τη νεότερη δυτική οπτική, η σταυροφορία έδωσε στα δύο μέρη της χριστιανοσύνης, το ανατολικό και το δυτικό, τη δυνατότητα της συνεπαφής και της αλληλογνωριμίας. Η μεταφορά και η διασπορά έργων βυζαντινής τέχνης στις ευρωπαϊκές χώρες, που πραγματοποιήθηκε με το πρόσχημα της "ιεράς κλοπής", υπήρξε μία πρώτη τάξεως ευκαιρία να γνωρίσει ο δυτικός κόσμος από κοντά και να εκτιμήσει την αξία της βυζαντινής καλλιτεχνικής παράδοσης.⁹

Η εκλογίκευση και των αγαθών συνεπειών του βιασμού υπήρξε πάντα η λογική των βιαστών αλλά και των υποταγμένων. Μήπως πλέον δεν ακούγεται, όλο και περισσότερο, το ίδιο τροπάριο για τη "συμβίωσή" μας με τους Τούρκους; Μήπως από τον κ. Διαμαντούρο και άλλους οπαδούς της "φανταστικής" συγκρότησης του νεώτερου ελληνισμού δεν μετατίθεται η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους "μετά" την επανάσταση του 1821, ως απότοκος της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους – "το κράτος κατασκεύασε το έθνος"; Διότι, βέβαια, σήμερα που ο νεο-οθωμανισμός επιστρέφει, πρέπει να αφαιρεθούν "τα τελευταία εμπόδια" στην "προσέγγιση των λαών" και, κατά συνέπεια, ένα ιστορικό έθνος με διαδρομή τριών χι-

λιάδων χρόνων, –και ο νεώτερος ελληνισμός, με ιστορία οκτώ ή δέκα αιώνων– πρέπει να χωρέσει στα όρια του νεο-ελληνικού κράτους που, σαν μια εφήμερη πεταλούδα, θα ζήσει διακόσια χρόνια για να χαθεί στα πλαίσια της ενωμένης **τουρκολατινικής** Ευρώπης.

Η παλαιότερη φιλοδυτική γενιά διανοουμένων, το παλιό ελληνικό κράτος, είχε θέσει ως ορόσημο της γένεσης του νεοελληνικού έθνους, το 1453. Έτσι τουλάχιστον διαφύλαττε κάτι από το αντιστασιακό ήθος του, έστω και εάν ήταν μονομερές και μονόπλευρο, σε σχέση με την Τουρκοκρατία και μόνο, αποκρύπτοντας τη σχέση του αποικιοκρατούμενου με τη Δύση. Η νεώτερη γενιά των διανοουμένων και το εκσυγχρονισμένο ελληνικό κράτος τείνει να μεταθέσει τα όρια της γένεσης του ελληνικού έθνους στη μετά το 1821 περίοδο. Έτσι εγκαταλείπεται κάθε αντιστασιακή διάσταση και έναντι της Ανατολής, παρόλο που, π.χ., η κατοχή της Κύπρου συνεχίζεται. Η παρασιώπηση της Δυτικής αποικιοκρατίας έχει ως **αναγκαία συνέπεια** και εκείνη της Οθωμανικής κυριαρχίας, μια και η Τουρκία τείνει να ενταχθεί οργανικά στη Δύση.

Γι' αυτό, από την αντίστροφη πλευρά, είμαστε υποχρεωμένοι να πλεύσουμε **αντίθετα** στο ρεύμα όλο και πιο βαθιά. Η αναγνώριση της ιδιοπροσωπίας μας πρέπει να ανατρέξει σε ένα προγενέστερο του 1453 κομβικό σημείο, εκείνο του 1204.

Νάμαστε λοιπόν, οκτώ ολόκληρους αιώνες μετά το 1204, να θέτουμε και πάλι το αίτημα της απο-αποικιοποίησης της σκέψης μας –τουλάχιστον αυτής, μια και η αποτίναξη των υλικών δεσμών είναι πολύ πιο δύσκολη–, το αίτημα μιας αναγνώρισης της ιδιαίτερης ταυτότητάς μας, συγκροτημένης μέσα από την **αντίσταση** και την **υποταγή**. Προφανώς δεν σκοπεύουμε –ούτε μπορούμε– να εγκαινιάσουμε σήμερα έναν νέο ιερό πόλεμο με τη Δύση, αλλά η **αναγνώριση** αυτής της ιδιαιτερότητας αποτελεί και την αναγκαία **προϋπόθεση** για να αναδειχθεί η αντίσταση ως κυρίαρχη έναντι της υποταγής και για συνεχίσουμε τον παραδειγματικό δρόμο του νεώτερου ελληνισμού. Αποτελούμε μία ιδιαίτερη και διακριτή συνιστώσα της Ευρώπης, συνιστώσα που έχει διαμορφωθεί και σε αντιπαράθεση με την Δυτική Ευρώπη. Τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο.

ALAN HARVEY, *Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ 900-1200*, M.L.E.T., ΑΘΗΝΑ 1997

η ανάπτυξη της εθνικής ελληνικής ιδέας

ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Η ΝΕΑ ΤΟΥΤΗ ΠΟΡΕΙΑ του Ελληνισμού αρχίζει να διαγράφεται καθαρά από το τέλος του 11^{ου} και τις αρχές του 12^{ου} αιώνα, για να διαρκέσει, περνώντας από διάφορα στάδια, ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Είναι η περίοδος που ένας παλαιός λαός, με την προοδευτική του διαμόρφωση σε ένα συντελεσμένο έθνος, ανανεώνεται και αποτελεί μια καινούργια ιστορική οντότητα, τον Νέο Ελληνισμό, δηλαδή το Ελληνικό έθνος.

Οι ιστορικοί παράγοντες, εσωτερικοί και εξωτερικοί, που θα προκαλέσουν το αδυνάτισμα και την πτώση της συγκεντρωτικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, έχουν βαθιές τις ρίζες, εκδηλώνονται όμως με ιδιαίτερη δύναμη από το τέλος του 11^{ου} αιώνα και προκαλούν την πρώτη βαθιά κρίση, που η Αυτοκρατορία δεν θα καταφέρει να ξεπεράσει τελικά. Η αριστοκρατία των μεγάλων γαιοκτημόνων στο τέλος του 11^{ου} αιώνα έχει κερδίσει την οριστική της μάχη, και με τις συγκεντρωτικές της τάσεις απειλεί την ενότητα του κράτους. Οι εξωτερικοί εχθροί στα Βαλκάνια, την Ανατολή και στη Δύση, επωφελούμενοι από την εσωτερική κρίση, επιτίθενται από παντού. Ένα μεγάλο μέρος της Μικράς Ασίας χάνεται, ύστερα από την ήττα του Ματζικέρτ (1071), για την Αυτοκρατορία και πέφτει στα χέρια των Σελτζούκων Τούρκων, που ιδρύουν το μεγάλο τουρκικό κράτος στη Μικρά Ασία. Η σύγκρουση με τον Δυτικό κόσμο, σύγκρουση οικονομική, ιδεολογική και πολιτική, οξύνεται και γίνεται οριστική. Η εχθρότητα που είχε προκαλέσει ήδη από τον 9^ο αιώνα η ίδρυση μιας Φραγκικής Αυτοκρατορίας, που διεκδικεί την Ρωμαϊκή οικουμενικότητα, εντείνεται τώρα με τις διαμάχες ανάμεσα στην Αγία Έδρα και το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως επί Φωτίου, για να καταλήξει στο οριστικό σχίσμα επί Κιρουλαρίου (1078). Η οικονομική διεύδυση των Ιταλικών πόλεων στην Ανατολή παίρνει μεγάλες διαστάσεις. Τέλος, η στρατιωτική σύγκρουση των δυο κόσμων αρχίζει με την επίθεση των Νορμανδών στην Ιταλία, που χάνεται για το Βυζάντιο ύστερα από την κατάληψη του Μπάρι (1071), και εντείνεται με τις επιθέσεις των ίδιων των Νορμανδών εναντίον των Βαλκανικών κτήσεων της αυτοκρατορίας, προοίμια των Σταυροφοριών που θα ακολουθήσουν και που θα λήξουν με την διάλυση της Αυτοκρατορίας (1204). Στην ίδια αυτή περίοδο, ανάμεσα στα 1040 περίπου και 1200, οι διάφοροι μη ελληνικοί λαοί που ήταν υποταγμένοι στην Αυτοκρατορία (Αρμένιοι και Ίβηρες στην Ανατολή, Σέρβοι και Βούλγαροι στα Βαλκάνια), αρχίζουν να αποχωρίζονται ο ένας μετά τον άλλον, ιδρύουν ανεξάρτητους πολιτικούς σχηματισμούς με πυρήνες εθνικούς και τείνουν διαρκώς να συνενωθούν και να εξελιχθούν σε πραγματικά εθνικά κράτη.

Το βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής –που αν θέλουμε να της δώσουμε μια συμβατική χρονολογική αφετηρία, θα μπορούσαμε να διαλέξουμε το έτος 1071 (έτος των δυο μεγάλων ηττών στην Ανατολή και στη Δύση), ή, ακόμα, το 1081, έτος της ανόδου στο θρόνο του Αλεξίου Κομνηνού, του ιδρυτή της πρώτης καθαρά ελληνικής δυναστείας, και που διαρκεί ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204)–είναι η βαθμιαία ανεξαρτητοποίηση όλων των μη εξελληνισμένων στοιχείων. Το μόνο συστατικό στοιχείο της μένει ο Ελληνισμός που, απομονωμένος και περικυκλωμένος από εχθρικούς πλέον λαούς-εθνότητες, παίρνει βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του ως ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτισμικής οντότητας. Η ελληνική ιδέα, που είχε αρχίσει ν' αποκαθίσταται από πριν, παρουσιάζεται στους σημαντικότερους συγγραφείς σαν δική τους κληρονομιά για την οποία είναι υπερήφανοι. Το όνομα Έλλην αρχίζει και ξαναπαίρνει το διπλό πολιτιστικό και εθνολογικό του περιεχόμενο. Έλλην είναι όποιος μετέχει ελληνικής παιδείας και έχει ελληνική καταγωγή. Για άλλη μια φορά οι Βυζαντινοί λόγιοι χωρίζουν τον κόσμο σε Έλληνες και βαρβάρους.

Από το τελευταίο, λοιπόν, τέταρτο του 11^{ου} αιώνα ως το 1204, ο Βυζαντινός αρχίζει να συνδέεται με το ιστορικό του παρελθόν και να ξαναβρίσκει σιγά-σιγά τις λαϊκές ρίζες του πολιτισμού του. Αρχαία Ελληνική κληρονομιά και χριστιανική πίστη αρχίζουν να συμβιβάζονται στη συνείδησή του και να γίνονται τα συστατικά της στοιχεία. Η ίδια η επίσημη εκκλησία, παρ' όλη την αντίδρασή της στους νέους αυτούς προσανατολισμούς, με τις διαμάχες της με την Παπισμική και τον οριστικό της χωρισμό από την δυτική εκκλησία, αρχίζει να χάνει τον οικουμενικό της χαρακτήρα και να μεταβάλλεται σε ανατολική ορθόδοξη εκκλησία, που έχει για κύριο στήριγμα τον Ελληνισμό. Η νέα αυτή ιδεολογία εκφράζει το πρώτο στήριγμα ενός εθνικού αισθήματος στον Ελληνισμό, που έχει μείνει πλέον το μόνο στήριγμα του Βυζαντίου.

Οι ιδεολογικές αυτές κατευθύνσεις θα ξεκαθαρίσουν περισσότερο στους αιώνες που ακολουθούν, με την ανάπτυξη ενός ισχυρού πατριωτικού αισθήματος μέσα στους πολύπλευρους αγώνες του Ελληνισμού. Το παλαιό αυτοκρατορικό-πατριωτικό αίσθημα που γνώρισε το Βυζάντιο σε παλαιότερους αιώνες κατά τους αγώνες του εναντίον των Αβάρων, των Σλάβων ή των Αράβων, παίρνει πράγματι τώρα για πρώτη φορά εθνικό-ελληνικό περιεχόμενο με την αντίθεση ολόκληρου του Ελληνισμού εναντίον της φραγκικής κατάκτησης, αντίσταση που ο εθνικός της χαρακτήρας τονίζεται περισσότερο από το γεγονός ότι ο Ελληνισμός δεν παλεύει μόνο εναντίον ξένων προς την Αυτοκρατορία στοιχείων (των Φράγκων ή των Τούρκων κατακτητών), αλλά και εναντίον λαών όπως οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι που είχαν θεωρηθεί επί αιώνες αναπόσπαστα τμήματα της Αυτοκρατορίας.

*Απόσπασμα από το βιβλίο του Νίκου Σβορώνου, *Το Ελληνικό έθνος, γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού* που κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις εκδόσεις "Πόλις" με πρόλογο Σπύρου Ασδραχά.

ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ, ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ*: ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΣ

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑΣ

(ή κατά πόσο ο κόσμος αλλάζει)

ΕΙΝΑΙ ΓΝΩΣΤΟ ΠΩΣ μια βαθιά κρίση συγκλόνιζε το Βυζάντιο στα τέλη του 12ου αιώνα. Εντυπωσιακές μαρτυρίες έχει αφήσει ο επίσκοπος Αθηνών (1182-1204) σε επιστολιμαία κυρίως κείμενά του για το κατάντημα του αρχαίου κλεινού άστεως και για την Αττική. Κατάντημα στο οποίο είχαν περιέλθει και οι άλλες επαρχίες και αποτελούσε αντανάκλαση της κρίσης του κέντρου, της κεντρικής εξουσίας, που ήταν έρμαιο πλέον μόνιμης οικονομικής δυσπραγίας, ραδιουργιών, απότομων βίαιων φυγόκεντρων κινήσεων κ.λπ. Μια μεταφορική εικόνα που δίνει ο μητροπολίτης είναι πολύ χαρακτηριστική: στέλνονται από το κέντρο, λέει, τόσοι πολλοί προ-αγοραστές των φόρων, φοροεισπράκτορες, πραιότερες, χωρομέτρες, εισπράκτορες ναυπηγικού φόρου, όσους βατράχους δεν έστειλε στους Εβραίους ο θεός τους στην Αίγυπτο. Ο ίδιος θα πει, ότι οι ανώτατοι υπάλληλοι της Αυτοκρατορίας λυμαινόταν την Αττική "Ξέρξου βαρβαρικώτερον".

Η βαθιά κρίση ήταν και ο κύριος λόγος που άνοιξε την όρεξη της Δύσης για την κατάκτηση του Βυζαντίου και τη διανομή των κτήσεων και του πλούτου του. Ο ιστοριογράφος **Νικήτας Χωνιάτης** (αδελφός του Ακομινάτου), που θα είναι και αυτόπτης μάρτυρας της άλωσης της Πόλης από τους Σταυροφόρους, καταθέτει συγκλονιστικά τεκμήρια της ολικής κρίσης δίνοντας κιόλας έμφαση στη συνεργασία με τους Δυτικούς, Βυζαντινών επιδιδόμενων σε εμφύλιες διαμάχες πριν από την έναρξη της Τέταρτης Σταυροφορίας: "δόν φιλεχθρείν Λατίνους, οι δ' αντρωθάλμου αλλήλους, και Λατίνους, το καινόν, εσπένδοντο" (ενώ έπρεπε να είναι εχθροί των Λατίνων, αυτοί υπέβλεπαν οι μεν τους δε, και αυτό που ήταν πρωτοφανές και το χειρότερο, συμμαχούσαν με τους Λατίνους).

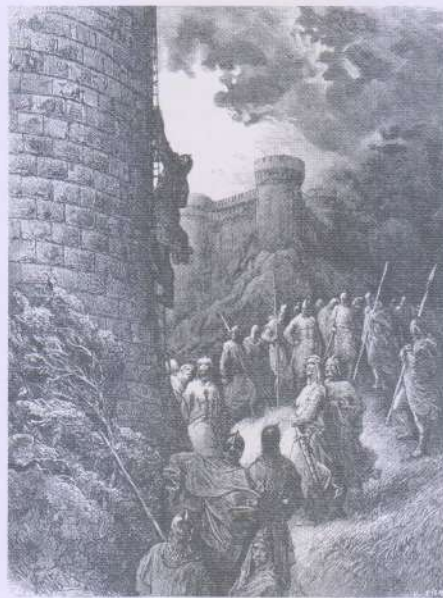
Ιδιαίτερα η Βενετία εποφθαλιμούσε την Κωνσταντινούπολη "κλειδί της Ρωμανίας (Βυζαντινής Αυτοκρατορίας) όλης", που την "εκλειδώνει κι εσφάλιζε" κατά τον λαϊκό ποιητή. Πίστευε ότι με την κατάκτησή της θα εδραίωνε τη θέση της στην Ανατολή υποκαθιστώντας το Βυζαντινό κράτος. Ήδη άλλωστε πριν από την πτώση της η Πόλη είχε αλωθεί οικονομικά, αφού το εμπόριο είχε περάσει εξ ολοκλήρου σχεδόν στα χέρια των ξένων (πρώτιστα Βενετών).

Η αφορμή στερεότυπη και για τη νέα σταυροφορία. Ο πάπας **Ιννοκέντιος Γ'** έμαθε πως ένας "άγιος άνθρωπος", ο **Φουλκ του Νεγύ**, μιλούσε "για τον θεό σ' όλη τη Γαλλία και σ' όλους τους γύρω τόπους" κι έβρισκε μεγάλη απήχηση. Τον κάλεσε λοιπόν να προσθέτει στα λαϊκά κηρύγματά του πως "όλοι εκείνοι που θα γινόντουσαν σταυροφόροι και θα υπηρετούσαν τον θεό για έναν χρόνο στον στρατό (των σταυροφόρων) θα παίρνανε άφεση για όλες τις αμαρτίες που είχανε κάνει [...]". Επει-

δή αυτή η συγχώρεση ήταν τόσο μεγάλη, ταραχτήκαν πολύ οι καρδιές των ανθρώπων, και πολλοί γίνανε σταυροφόροι". Σταυροφόροι, βέβαια, για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Μουσουλμάνους. Ωστόσο ο Δόγης της Βενετίας, **Δάνδολος**, θα φροντίσει μεταξύ άλλων να πει θεοπρεπέστατα, ότι οι Χριστιανοί αρχηγοί θα συγκεντρωθούν για να κάνουν τις σχετικές συναντήσεις: "Και επιπλέον θα κάνουμε τούτο, θα δώσουμε πενήντα γαλέρες οπλισμένες για την αγάπη του θεού με τέτοια συμφωνία: όσο κρατήσει η συνεργασία μας, απ' όλες τις κατα-

κτήσεις που θα κάνουμε σε στεριά και θάλασσα, θα πάρουμε το ένα μισό εμείς (οι Βενετοί) και σεις το άλλο".

Ο Πάπας από τη μεριά του ενδιαφερόταν πρώτιστα για την "ένωση" των δύο Εκκλησιών, όπως αυτός την εννοούσε. Οι περιστάσεις τον ευνοούσαν. Ο αυτοκράτορας **Αλέξιος Γ'** είχε ρίξει από τον θρόνο (αφού προηγουμένως τον τύφλωσε) τον προκάτοχό του **Ισαάκιο** και τον έκλεισε στη φυλακή μαζί με τον γιο του Αλέξιο, ο οποίος εντούτοις μπόρεσε να διαφύγει στη Δύση, όπου υποσχόταν τα πάντα –μυθικές αμοιβές, προνόμια, στον Πάπα το "πρωτεϊόν" – υπό τον όρο ότι οι σταυροφόροι θα τον ανέβαζαν στον θρόνο (συμμαχία άλλωστε με τους Βενετούς είχε ήδη κλείσει και ο Αλέξιος Γ'). Θα τους ακολουθήσει όταν θα κινήσει η σταυροφορία, θα τον κάνουν αυτοκράτορα (Αλέξιο Δ') με συμβασιλέα τον τυφλό πατέρα του και θα δολοφονηθεί από

Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ GUSTAVE DORE

τον Αλέξιο Ε' ο οποίος, πριν καν πέσει η Κωνσταντινούπολη, θα φύγει κρυφά για να σωθεί.

Η είσοδος των σταυροφόρων στην Πόλη αποτελεί ένα από τα μελανότερα κεφάλαια βαρβαρότητας στην ιστορία της Ευρώπης. Και ένα από τα πιο ωμά και προκλητικά παραδείγματα του αδιαλείπτως επαναλαμβανόμενου τυπικού φαινομένου, φρικαλέα εγκλήματα και βιασμοί της Ιστορίας να διαπράττονται με την επίκληση δήθεν ανθρωπιστικών λόγων. Ο Παπαρρηγόπουλος έχει αφιερώσει εξόχως δραματικές σελίδες στην πρωτοφανή –πέρα από τους φόνους χιλιάδων ανθρώπων και τους βιασμούς– λεηλασία των αμύθητων θησαυρών της Κωνσταντινούπολης. Αντί να ελευθερωθούν οι Άγιοι Τόποι, χριστιανικοί ναοί γνώρισαν τον όλεθρο από την ξέφρενη αρπαχτικότητα των σταυροφόρων. Από τους πρώτους –ως μέγιστη πρόκληση στην ακόλαστη αδηφαγία τους– η Αγία Σοφία, στην οποία είχε άλλωστε ήδη βάλει άγριο χέρι ο Αλέξιος Δ' για να εξοφλήσει μέρος από αυτά που είχε υποσχεθεί. "Η θωρός τράπεζα (η αγία τράπεζα), το εκ πασών τιμών όλων κάλλιστον εκείνο και εξαισιον και αξιάγαστον σύνθεμα κατακερματίσθη και διεμερίσθη μεταξύ των σκυλευτών· ωσαύτως και άπας ο απέραντος πλούτος όστις εκόσμηι τα ιερά και τεχνικώτατα σκεύη και έπιπλα και προσέτι το βήμα, τον θριγκόν, τον άμβωνα, τας πύλας, αφηρέθη και διερπά-

ΒΑΣΙΛΙΟΣ ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ, BYZANTINON ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1952

γη. Ίνα δε φορτωθώσι τα λάφυρα ταύτα, εισήγοντο εις τον ναόν ημίονοι και υποζύγια σεσαγμένα (μουλάρια και γαϊδούρια με τα σαμάρια τους). Και επειδή πολλά εξ αυτών εξωλίσθουν (γλιστρούσαν) και έπιπτον δια των επιπέδων λίθων στιλπνότη- τα, οι στρατιώται εξεκέκνουν αυτά (τα μαστίγωναν), ώστε το θείον δάπεδον εμολύνθη εκτε του προσοθέντος αίματος και εκ της κόπρου των ζώων". Καταστράφηκαν (εκτός από τη λα- φυραγωγήση) ανεκτίμητοι καλλιτεχνικοί θησαυροί: "ουδέ των καλλιτεχνημάτων, όσα εκόσμον τας πλατείας και τα ανάκτορα και τα δημόσια οικοδομήματα εφείσθησαν. Πολλά των κειμηλί- ων τούτων ήσαν έργα του Πραξιτέλους και του Φειδίου και των άλλων δαιμονίων της τέχνης λειτουργών, κατεστράφησαν δε υπό των βαρβάρων εκείνων, τα μεν χάλκινα πάντα σχεδόν εκ βαναύσου πλεονεξίας, και των λιθίνων δε τα πλείστα εξ απει- ροκαλίας τη αληθεία κτηνώδους (από κτηνώδη άγνοια της ο- μορφιάς)". Η καταστροφή των καλλιτεχνικών έργων συμπλη- ρώθηκε από εκείνη των χειρογράφων: "Αλλά τις θέλει υπολο- γίσει τη ζημίαν ην υπέστη ο διανοητικός της ανθρωπότητας βίος δια της εξαφανίσεως πολλών της αρχαιότητας συγγρα- φών ως εκ των τριών πυρκαϊών τας οποίας έβαλον οι σταυρο- φόροι εις την Κωνσταντινούπολιν; Οπόσα και οποία ήσαν τα νυν μεν απολεσθέντα, μέχρι δε της εποχής εκείνης σωζόμενα δια- νοητικά της αρχαιότητας έργα δύναται τις να κρίνη εκ της λε- γόμενης *Μυριοβίβλου* του Φωτίου, ήτις περιέχει απογραφήν και κρίσιν και αποσπάσματα 280 υπ' αυτού ανεγνωσμένων ρη- τορικών, ιστορικών, φιλοσοφικών, φυσικών, ιατρικών, ερωτι- κών, εκκλησιαστικών, γραμματικών, λεξικογραφικών και άλλων συγγραφών, ων πολλάί δεν περιήλθον έκτοτε εις ημάς".

Ο Νικήτας Χωνιάτης, που βρέθηκε μέσα σ' εκείνη την κόλα- ση και την περιέγραψε, μένει κατάπληκτος, σοκαρισμένος από την τερατώδη αντιστροφή (και διαστροφή) έργων και λόγων, από την ασύλληπτη υποκρισία: "του θείου τάφου διψώντες εκδίκησιν, κατά Χριστού προδήλως ελύττησαν και μετά σταυ- ρού την του σταυρού κατάλυσιν ηνομήκασιν, ου επινώτιον έφε- ρον, τούτον προ ποδών τιθέναι μη φρίπτοντες διά χρυσίον βρα- χύ και αργύριον" (ενώ διψούσαν τάχα να πάρουν εκδίκηση για τον άγιο τάφο που μόλυναν οι αντίθησκοι, λύσσαξαν εναντίον του Χριστού και με τον σταυρό διέπραξαν την ανομία να κατα- λύσουν τον σταυρό, τον είχαν και στην πλάτη της ενδυμασίας τους, αλλά δεν έφριξαν να τον ποδοπατήσουν για λίγο χρυσάφι και αργύριο). Αντέστρεψαν σε "κάθοδον εις Άδου την προς τον ζωφόρον τάφον είσοδον", σε θάνατο τη ζωή, σε πτώση, όπως λέει, την ανάσταση. Πιστεύει πως οι Μουσουλμάνοι φέρθηκαν, σε σύγκριση με τις κακουργίες των Χριστιανών, "πάνυ φιλαν- θρώπως".

Ο Παπαρρηγόπουλος δεν αποφεύγει διόλου να καταλογί- σει ευθύνες και στους Έλληνες. Δεν κλείνει τα μάτια του στην αθλιότητα των τότε πραγμάτων του Βυζαντίου.

Αλλά πολύ πιο σημαντική νομίζω πως είναι μια θεωρητικό- τερη αναγωγή που κάνει στη συνέχεια με αφορμή του τραγικού εκείνου συμβάντος. Αναφέρεται σε μια τρόπον τινά ολική ευ- θύνη ως γνώρισμα του αναπότρεπτου, μιας οριστικής πλέον εξέλιξης: "Η αλήθεια είναι ότι, τα έθνη ή κακώς κυβερνώνται ή πίπτωσιν, όλοι πταιούσιν εις τούτο, μικροί και μεγάλοι, και οι άνω και οι κάτω ιστάμενοι, αι δε αμοιβαία μεμψιμοιρία και αντελαγήσεις ουδέν άλλο μαρτυρούσιν ειμή ότι το κακόν ήτο ανεπανόρθωτον". Με μίαν ευρύτερη ή περιεκτικότερη ερμη- νεία θα έλεγα ότι το ανεπανόρθωτο πλέον κακό συντελεί, ώ- στε να είναι αντικειμενικά αδύνατο να συσπειρωθεί μια αριθμη- τικά υπολογίσιμη δύναμη, ικανή να αναστρέψει ή (πολύ λιγότε-

ρο) να ανατρέψει τη δυναμικά εξελισσό- μενη πραγματικότητα. Η ίδια η πραγματι- κότητα καθορίζει πλέον είτε την παθητι- κότητα είτε τη βεβιασμένη λήψη αποφά- σεων ή οτιδήποτε άλλο.

Από την άλλη μεριά μια καταστροφή δεν είναι κατ' ανάγκην το τέλος της Ιστο- ρίας. Μπορεί να συμβαίνει και το αντίθε- το: να αποτελεί την αφετηρία μιας νέας αρχής (βέβαια η ώρα της καταστροφής καθ' εαυτήν απελευθερώνει σκοτεινές δυνάμεις των ανθρώπινων ενστίκτων, η ένταση των οποίων εξαρτάται, ίσως, και από τον πολιτισμό των ομάδων που δρουν κάθε φορά, ο οποίος ενδέχεται να περιο- ρίζει κάπως, ή αντίθετα να αφήνει να εκ- δηλωθούν αχαλίνωτα τα έργα της βαρβα- ρότητας. Η βαρβαρότητα πάντως έχει, έ-τσι κι αλλιώς, τον δικό της πολιτισμό.

Οι ιστορικοί μας, ο Κωνσταντίνος **Πα- παρρηγόπουλος**, ο Απόστολος **Βακαλό- πουλος**, υποστηρίζουν ότι από το 1204 καταρρέει η ιδεολογία αλλά και η πραγματικότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Διασπάται αυτή με τα κράτη τόσο των ξένων που εμφυτεύο- νται στο σώμα της, όσο και των ντόπιων τοπαρχών, των οποί- ων οι χωριστικές κινήσεις, όχι σπάνιες και προηγουμένως, παγιώνονται πλέον, ακόμα και μετά το 1261, όταν οι Λατίνοι θα εκδιωχθούν (από τον **Μιχαήλ Η'** Παλαιολόγο, αυτοκράτο- ρα της Νίκαιας) από την Κωνσταντινούπολη και θα γίνει η επανίδρυση της Αυτοκρατορίας, αλλά συρρικνωμένης. Εντού- τοις αυτή η συρρίκνωση θα είναι και μια συγκέντρωση. Και θα δρομολογηθούν οι νέες εξελίξεις: "η αυτοκρατορία περιορί- ζεται σιγά σιγά σε μια περιοχή που οι κάτοικοί της είναι κατά βάση Έλληνες ή ελληνόφωνοι και [...] διατηρούν τη γλώσσα τους και την ανάμνηση των παραδόσεων και του πολιτισμού τους. Τα νομίσματα των ("Ρωμαίων") αυτοκρατόρων αρχίζουν να φέρουν ελληνικές επιγραφές, που βαθμιαία αντικαθιστούν εντελώς τις λατινικές" (βλ. την εισαγωγή του Γιώργου **Σαρο- φανού** στην ελληνική μετάφραση του χρονικού της κατάκτη- σης της Κωνσταντινούπολης, καθώς και την εισαγωγή του ίδιου στη μετάφραση επίσης του χρονικού του Ροβέρτου του Κλαρί). Έτσι αρχίζει να καλλιεργείται η ιδέα του νέου ελληνι- κού έθνους και της νεοελληνικής συνείδησης.

Αυτά δεν κατασκευάζονται εγκεφαλικά, στο κεφάλι των ηγητόρων. Υπάρχει μια ιστορικά τεκμηριωμένη λαϊκή βάση, ένα "ελληνικό υπόστρωμα", κάποτε υπολογίσιμα συγκεντρω- μένο σε μεγάλες πόλεις (η ύπαρξη των οποίων αποτελεί ένα από τα διακριτικά γνωρίσματα της δομής του Βυζαντίου ένα- ντι της μεσαιωνικής Δύσης). Γνωρίζουμε ότι πλατιά λαϊκά στρώματα αντιστάθηκαν αποφασιστικά στους Σταυροφόρους, ανέδειξαν μάλιστα και δικό τους ηγέτη που "διακρίθηκε για την παλικαριά και τον πατριωτισμό", όπως λέει ο Κορδάτος (το όνομά του: **Νικόλαος Καναβός**). Αλλά εξοντώθηκε από τον αριστοκρατικό Αλέξιο Ε', ο οποίος στη συνέχεια έσπευσε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα.

Η σημαντική αυτή λαϊκή αντίσταση, αν επιβεβαιώνει με τη συντριβή της (από τις δυνάμεις της άρχουσας τάξης στην Κωνσταντινούπολη) το "ανεπανόρθωτον" των πραγμάτων, α- πό την άλλη πιστοποιεί ακριβώς την ύπαρξη του λαϊκού "υπο- στρώματος" που θα παίξει προφανώς καθοριστικό ρόλο στη

Ο ΜΟΥΡΤΖΟΥΦΛΟΣ ΣΥΖΗΤΑ ΜΕ ΤΟΝ ΔΑΝΔΟΛΟ. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ GUSTAVE DORE

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΑΒΙΡΑΣ, **ΝΕΑ ΕΛΛΑΣ' Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ**, ΕΤΑΙ- ΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΑΘΗ- ΝΑ 1972

δρομολόγηση, όπως σημειώθηκε, των νέων εξελίξεων. Υποστηρίζεται εξάλλου ότι μια νέα ώθηση θα δοθεί προς την ίδια κατεύθυνση και μετά την άλλη μεγάλη πτώση, του 1453.

Η ιστορία λοιπόν γράφεται με την αλληλοδιαδοχή ακμής και παρακμής. Αυτό μπορούμε να το πούμε με σχετική βεβαιότητα. Λιγότερο βέβαιο φαίνεται να είναι, αν και κατά πόσο η αλληλοδιαδοχή αυτή σημειώνεται σε ευθεία γραμμή ή κυκλικά, ώστε τα ίδια πράγματα να επανέρχονται με διαφορετική έστω παρουσία. Μιλώ για πράγματα χιλιοειπωμένα –η “ανακύκλωση” είναι ήδη μια ιδέα αρχαιοελληνική– αλλά τι φταίω, αν κάθε τόσο τα βρίσκουμε ξανά μπροστά μας; Αλήθεια: πόσο όμοια είναι η παρακάτω αναφορά του **Γοτφρείδου Βιλλαρδουίνου** (“μαρσεάλη της Καμπανίας” από τους αρχηγούς της Σταυροφορίας) που περιέγραψε την καταστροφή της Κωνσταντινούπολης, με τα συμβαίνοντα τώρα στο Ιράκ! Οι αρχηγοί των σταυροφόρων (ή αλλιώς: οι Αμερικανοί, η Ευρωπαϊκή Ένωση, ο ΟΗΕ –πάνω από 30 χώρες προσφέρουν “ανθρωπιστική” βοήθεια στο “απελευθερωμένο” Ιράκ) ετοιμάζονται να χτυπήσουν την Κωνσταντινούπολη: “Τότε κουβέντιασαν εκείνοι του στρατού και αποφάσισαν για το πώς θα δρούσαν. Μίλησαν πολύ και είπαν διάφορες γνώμες. Αλλά τελικά αποφάσισαν, αν έδινε ο Θεός (που επικαλείται κι ο Μπους) και μπαίνανε με τη βία στην πόλη, όλα τα λάφυρα που θα ‘βρισκαν εκεί να τα μάζευαν σε μια μεριά και να τα μοιραζόντουσαν μεταξύ τους όπως θα ‘πρεπε. Και αν γινότουσαν κύριοι της πόλης, να διάλεγαν έξι ανθρώπους από τους Φράγκους και έξι από τους Βενετούς. Και εκείνοι θα ορκιζόντουσαν στα ευαγγέλια πως θα διάλεγαν για αυτοκράτορα εκείνον που θα έκριναν πως θα ‘ναι ο πιο κατάλληλος για τη χώρα. Και κείνος που θα γινόταν αυτοκράτορας με την εκλογή τους θα κράταγε το ένα τέταρτο από τα κατακτημένα (από τα πετρέλαια) και μέσα στην πόλη και έξω από αυτή [...]. Και τα τρία τέταρτα θα τα χώριζαν στη μέση, τα μισά για τους Βενετούς και τα μισά για εκείνους του στρατού (του συρφετού των συναπελευθερωτών, με πρώτον τον υπερασπιστή των σοσιαλιστικών ιδεωδών Μπλαϊρ). Και τότε θα παίρνανε δώδεκα από τους πιο σοφούς του στρατού των προσκυνητών και δώδεκα από τους Βενετούς. Και κείνοι θα μοίραζαν τα φέουδα και τις ιδιοκτησίες στους ανθρώπους και θα όριζαν τις υπηρεσίες που θα έπρεπε να προσφέρουν στον αυτοκράτορα (Μπους)”.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Α', Αρχές και διαστρωμάτωσή του, Θεσσαλονίκη 1974⁴.
- Γοτφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, μετάφραση Κώστα Αντύπα, εισαγωγή-σχόλια Γιώργου Σαραφιανού, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1990.
- Ροβέρτος του Κλαρί, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, μετάφραση Μπάμπη Λυκούδη, επιμέλεια Κώστα Αντύπα - Γιώργου Σαραφιανού, εισαγωγή-σχόλια Γιώργου Σαραφιανού, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1990.
- Γιάννης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' (395-1204), Αθήνα 1959.
- Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Ε', Αθήνα 1925⁵.
- Κυριάκος Σιμόπουλος, *Η λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*, Αθήνα 1993.

**

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

1054: Οριστικό οκίσμα μεταξύ βυζαντινής και δυτικής εκκλησίας.

1071: Ήττα των Βυζαντινών από τους Νορμανδούς στο Δυρράκιο. Ήττα των Βυζαντινών από τους Σελτζούκους Τούρκους στο Ματζικέρτ. Οι απειλές τόσο από τη Δύση όσο και από την Ανατολή, αποκτούν συστηματικό, μόνιμο χαρακτήρα.

1098-1099: Κατάκτηση Νίκαιας και Ιερουσαλήμ από τους Σταυροφόρους.

1189-1191: Γ' Σταυροφορία. Κατάκτηση Κύπρου από τους Σταυροφόρους.

1202: Αρχίζει η Δ' Σταυροφορία που οργανώθηκε από τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ' και τον Δόγη της Βενετίας Ερρίκο Δάνδοβο.

13/4/1204: Κατάληψη της Πόλης από τους Σταυροφόρους. Η Άλωση του 1204 προκάλεσε τη μεγαλύτερη λεηλασία και καταστροφή που γνώρισε η Κωνσταντινούπολη στην ιστορία της. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, μαζί με τον αυτοκρατορικό Οίκο, διέφυγε στη Νίκαια της Βιθυνίας όπου παρέμεινε για τα πενήντα περίπου χρόνια που διήρκεσε η λατινική κατοχή της Πόλης. Πρόκειται για την πρώτη και μόνη φορά στη ιστορία της Πόλης που ο Πατριάρχης εγκατέλειψε την έδρα του.

5/1204: Μετά την κατάληψη, ο Βαλδουίνος στέφεται αυτοκράτορας της Λατινικής Αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια, μια επιτροπή από 12 σταυροφόρους και 12 Βενετούς αναλαμβάνει να διαμοιράσει τα εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στους νέους κατακτητές.

1204-1208: Ως απάντηση στη λατινική κυριαρχία, ιδρύονται μια σειρά ελληνικών κρατών που αντιπρόκεινται στους εισβολείς αλλά και διεκδικούν την ανακατάληψη της Κων/πόλης και την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το κάθε ένα για λογαριασμό του. Αυτά είναι:

- Το “Δεσποτάτο της Ηπείρου”, με ιδρυτή τον Μικαήλ Δούκα

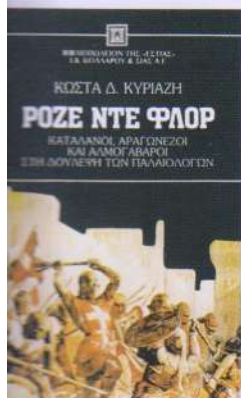
- Η “Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας”, την οποία ανέδειξαν οι Αλέξιος Γ' και Δανιέλ Κομνηνός

- Η “Αυτοκρατορία της Νικαίας”, με αυτοκράτορα τον Θεόδωρο Λάσκαρι.

1224: Ο Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας ανακαταλαμβάνει τη Θεσσαλονίκη.

1261: Ο Μικαήλ Η' Παλαιολόγος ανακαταλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη.

1262: Δημιουργείται το “Δεσποτάτο του Μορέως” με τον Μυστρά ως πρωτεύουσα.

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, ΡΟΖΕ ΝΤΕ ΦΛΟΡ, ΚΑΤΑΛΑΝΟΙ, ΑΡΑΓΩΝΕΖΟΙ ΚΑΙ ΜΟΓΑΒΑΡΟΙ ΣΤΗ ΔΟΥΛΕΨΗ ΤΩΝ ΚΑΙΘΟΛΩΝ, ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΗΣ ΠΑΙΣ

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ 1204

ΤΟ ΠΛΗΓΜΑ καταφέρθηκε τη στιγμή που τα αποθέματα δύναμης της αυτοκρατορίας είχαν εξαντληθεί. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η δύναμή της είχε δαπανηθεί στην προσπάθεια ανακοπής του βαρβαρικού χειμάρρου, στον αγώνα προάσπισης της Ευρώπης έναντι της Ασίας, του χριστιανισμού έναντι του μωαμεθανισμού. Η αυτοκρατορία δεν είχε διεξαγάγει αυτόν τον αγώνα εντελώς μόνη, γιατί οι προσπάθειες των Σταυροφόρων είχαν συμβάλει προς την ίδια κατεύθυνση. Ωστόσο, ο ιδιαίτερος στόχος των επιθέσεων των τελευταίων ήταν οι Σαρακηνοί και το γεγονός ότι ο ιδιαίτερος σκοπός τους ήταν η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων απέτρεπε τη στενή συνεργασία τους με την αυτοκρατορία κατά των Τούρκων, ακόμα και αν δεν υπήρχαν άλλοι λόγοι οι οποίοι καθιστούσαν αυτή τη συνεργασία αδύνατη. Έτσι, το μεγάλο βάρος του αγώνα έπεσε πάνω σε μόνη την αυτοκρατορία και, παρά τις προσπάθειες ηγεμόνων όπως ο Μανουήλ να πείσουν τα δυτικά κράτη να σπεύσουν σε βοήθειά της, η λατινική και η γερμανική Ευρώπη προτίμησε να πολεμήσει το Ισλάμ με το δικό της τρόπο παρά να επιδοθεί σε ένα κοινό αγώνα κατά του κοινού εχθρού.

Τα παραδοσιακά αισθήματα της Δύσης **κατά** των υπηκόων της Νέας Ρώμης έχουν επηρεάσει τους Δυτικούς ιστορικούς που ασχολούνται με αυτήν την περίοδο της ιστορίας της Κωνσταντινούπολης. Ως απόγονοι των λαών που αναγνώριζαν την πρωτοκαθεδρία της Λατινικής Εκκλησίας, έχουμε κληρονομήσει τις ιδέες και τις προκαταλήψεις μας από τους πατέρες μας και είμαστε από αυτή την άποψη **γιοι των Σταυροφόρων**. Η Δυτική Ευρώπη αδημονούσε να ανακαλύψει ενδείξεις διαφθοράς και μαλθακότητας της πρωτεύουσας της Ανατολής, να συμπεράνει ότι οι αιτιατικές επιδράσεις είχαν υποσκάψει τη

ρώμη της κυβέρνησής της και να εκφράσει τη λύπη της για το ότι η Εκκλησία της είχε μικρότερη δύναμη στο να προκαλεί ενθουσιασμό, απ' ό,τι η αδελφή της Εκκλησία των πατέρων μας. Ως εκ τούτου, η Δύση δεν αποτίμησε δίκαια τον ακατάπαιστο, επί ενάμιση αιώνα πριν από το 1204, αγώνα της ελληνόφωνης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και των χριστιανών της Αρμενίας και της Γεωργίας.

Τα γεγονότα που ενθυμούμαστε είναι ότι η Ανατολική Εκκλησία είχε αρνηθεί να αποδεχτεί την πρωτοκαθεδρία της Ρώμης, ότι η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη από τους Σταυροφόρους και ότι οι κάτοικοί της δεν κατόρθωσαν να αποτρέψουν την άλυσή της εκ μέρους των Οθωμανών Τούρκων το 1453. Τα γεγονότα που **λησμονούμε** είναι ότι, αν οι Τούρκοι δεν κατάφερναν να εγκατασταθούν στην Ευρώπη επί 150 έτη μετά από το 1204, αυτό οφειλόταν στη γενναία αντίσταση που είχε προβάλλει η Ανατολική Αυτοκρατορία για ένα ανάλογο χρονικό διάστημα πριν από το 1204, ότι η τελευταία δέχτηκε ένα μοιραίο πλήγμα εκ μέρους της τεράστιας εκστρατείας η οποία ονομαζόταν Τέταρτη Σταυροφορία, αλλά, αναλαμβάνοντας για ένα διάστημα από αυτό το πλήγμα, ήταν σε θέση να συνεχίσει αβοήθητη τον αγώνα επί αρκετό διάστημα, ώστε να εκπέμψει ένα ρεύμα γνώσης και φιλολογίας προς τη Δύση και ότι ο χρόνος, ο οποίος κερδήθηκε ενόσω εκείνη συγκρατούσε τους Τούρκους, αποδυνάμωσε σε μεγάλο βαθμό την ισχύ των τελευταίων, καθυστέρησε τη διεκπεραίωση τους στην Ευρώπη και επέτρεψε στη Δύση να καταστεί αρκετά ισχυρή, ώστε να αντισταθεί επιτυχώς στους Οθωμανούς Τούρκους, όταν — δύο αιώνες αργότερα — οι τελευταίοι είχαν εγκαθιδρυθεί στέρεα στην Ευρώπη και είχαν φτάσει στο από-

γιο της ισχύος τους. Το ότι ο **Γιαν Σομπιέσκι** κατάφερε να αποκρούσει τους Τούρκους, οι οποίοι πολιορκούσαν τη Βιέννη το 1683, οφειλόταν στο γεγονός ότι η Ανατολική Αυτοκρατορία θυσιάστηκε ως **προφυλακή** της Ευρώπης.

Εξάλλου δεν πρέπει να λησμονούμε, ότι η αντίσταση της Αυτοκρατορίας είχε μεγάλη επίδραση επί των **Σελτζούκων** Τούρκων. Τα τρομερά πλήγματα που τους κατάφερε είχαν μειώσει τη δύναμή τους. Οι τελευταίοι είχαν ήδη αρχίσει να εμφανίζουν ενδείξεις αδυναμίας. Τα τελευταία χρόνια του αιώνα, ο Τζένγκις Χαν, ο μεγάλος ηγέτης της ταταρικής φυλής η οποία είχε λάβει το όνομα Μογγόλοι,¹ είχε εγκαινιάσει τη φοβερή σταδιοδρομία του και η προσοχή των Τούρκων το 1204 είχε ήδη αποσπαστεί από την αυτοκρατορία και είχε στραφεί προς εκείνον το σοβαρότερο κίνδυνο που απειλούσε τα νώτα τους. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους επέτρεψε στους Τούρκους να **επιζήσουν** αυτού του κινδύνου. Αν η Αυτοκρατορία δεν είχε καταλυθεί, υπάρχουν σοβαροί λόγοι να πιστεύει κανείς ότι θα είχε σύντομα ανακάμψει, θα είχε συνεχίσει τον αγώνα της και ότι οι Τούρκοι, με τον Τζένγκις Χαν από τη μια πλευρά και τα αυτοκρατορικά στρατεύματα από την άλλη, θα είχαν εκμηδενιστεί.

Παρ' ότι είχαν αποδυναμώσει την Αυτοκρατορία, οι συνεχείς επιθέσεις των Σελτζούκων μας παρέχουν τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε πόσο μεγάλη υπήρξε η ισχύς της. Η προέλαση του Πιζάρου στο Νέο Κόσμο, του Αλεξάνδρου στην αυτοκρατορία των Περσών και του Τζένγκις Χαν στην Κίνα και στη συνέχεια στην Υπερωξιανή υπήρξαν ευχερείς, γιατί έγιναν μέσω κρατών τα οποία είχαν καταρρεύσει ηθικά. Στην περίπτωση της Νέας Ρώμης δεν υπήρχε τέτοια κατάρρευση και, ως εκ τούτου, μια ανάλογη προέλαση ήταν αδύνατη. Οι Τούρκοι έπρεπε να ανοίξουν το δρόμο τους πολεμώντας μέτρο προς μέτρο, να διαφυλάξουν τα όσα καταλάμβαναν από τις διαρκείς παρενοχλήσεις και –όπως έχω επαναλάβει συχνά– εκείνο που τους επέτρεπε να διατηρηθούν μόνιμα στη Μικρά Ασία ήταν το ότι οι αριθμοί τους ενισχύονταν διαρκώς από την εισροή νέων ομάδων μεταναστών στις περιοχές που είχαν καταλάβει.

Οι **επιπτώσεις** της Τέταρτης Σταυροφορίας επί του ευρωπαϊκού πολιτισμού υπήρξαν εξ ολοκλήρου **καταστρεπτικές**. Η λάμψη του ελληνικού πολιτισμού, την οποία το Βυζάντιο συντηρούσε επί εννέα αιώνες μετά από την επιλογή της Κωνσταντινούπολης ως πρωτεύουσας, **έσβησε** ξαφνικά. Η σκληρότητα, η στενότητα και ο εβραϊσμός του δυτικού πολιτισμού αφέθηκαν να αναπτυχθούν με πολύ λίγη πρόσμειξη από τη χαρά και την ομορφιά της ελληνικής ζωής. Είναι πασίγνωστο ότι η άλωση της Κωνσταντινούπολης εκ μέρους των Τούρκων προκάλεσε τη διασπορά στη Δύση της γνώσης της ελληνικής φιλολογίας και ότι αυτή η γνώση συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην επέλευση της Μεταρρύθμισης και στην ανάπτυξη του σύγχρονου τρόπου σκέψης. Βέβαια, είναι λυπηρό ότι το αντίτιμο της διάδοσης της ελληνικής φιλολογίας υπήρξε τόσο ακριβό. Αν η διασπορά λίγων Ελλήνων, μελών μιας κατακτηθείσας και, ως εκ τούτου, περιφρονημένης φυλής, που, ωστόσο, μετέφεραν τα πολύτιμα χειρόγραφα και τη γνώση τους στους κόλπους των εχθρικών λαών, μπορούσε να παραγάγει ένα τόσο σημαντικό αποτέλεσμα, ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα το οποίο θα μπορούσε κανείς να προσδοκά, αν δεν είχε επιτελεστεί το μεγάλο **έγκλημα** κατά του οποίου ο Ιννοκέντιος διαμαρτυρήθηκε;

Η Δυτική Ευρώπη είδε τις σπίθες του πολιτισμού να διασπείρονται στους κόλπους των λαών της. Το φως, το οποίο έκαιγε διαρκώς σε μια γλώσσα που δεν είχε ποτέ λησμονηθεί και που δεν είχε καν αλλοιωθεί στους κόλπους των εγγραμμάτων, είχε σβήσει. Το έγκλημα της Τέταρτης Σταυροφορίας **παρέδωσε** την Κωνσταντινούπολη και τη Βαλκανική Χερσόνησο σε έξι αιώνες βαρβαρότητας και κατέστησε μάταιες τις προσπάθειες του Ιννοκέντιου και των μετά από εκείνον πολιτικών να ανακτήσουν τη Συρία και τη Μικρά Ασία για χάρη της Χριστιανοσύνης και του πολιτισμού. Προκειμένου να αντιληφθούμε την πλήρη σημασία της λατινικής κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης, πρέπει να προσπαθήσουμε να συνειδητοποιήσουμε ποιος θα ήταν σήμερα ο πολιτισμός της Δυτικής Ευρώπης, αν η προ έξι αιώνων Ρωμανία δεν είχε καταστραφεί. [ ]

Απόσπασμα από το βιβλίο του Σερ Έντουϊν Πήαρς: *1204, Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2003, σσ. 413-416.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Η

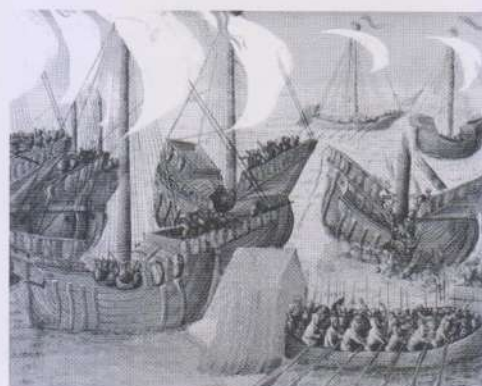
1. Οι στρατιώτες του Τζένγκις Χαν απέρριψαν το όνομα Τάταροι ως ανήκον στους λαούς που είχαν υποτάξει και αυτοαποκλήθηκαν Μογγόλοι. Παρά την απόρριψη ήταν ταταρικής καταγωγής. Βλ. Osborn, *Islam under the Khalifs of Bagdad*, σελ. 372.

**

η φθορά του κο

[ ] **ΕΠΙ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗΣ** δυναστείας –δηλαδή από το 867 ως το 1057– η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης είχε φτάσει στην πιο τέλεια ανάπτυξη της. Παντού υπήρχαν σημάδια καλής διακυβέρνησης και μεγάλης ευημερίας.

Η εντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης των Βυζαντινών χρονικογράφων της εποχής μέχρι τα μέσα του 12ου αιώνα είναι μια εντύπωση ισχύος, επιτυχίας και μιας κυβέρνησης με ελάχιστες αλλαγές στην αδιάκοπη ευημερία της. Η οργάνωση της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας είχε βασιστεί στα συμπαγή θεμέλια του ρωμαϊκού διοικητικού συστήματος και της ελληνικής κοινοτικής αυτοδιακυβέρνησης. Από την επιλογή του Βυζαντίου ως πρωτεύουσας εκ μέρους του Κωνσταντίνου μέχρι το 1057, ο κυβερνητικός μηχανισμός είχε εργαστεί σταθερά και καλά. Ελάχιστες βίαιες αλλαγές είχαν επέλθει. Υπήρχε ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας και καλή απονομή δικαιοσύνης –βασιζόμενη σε μια νομοθεσία που να μην είχε εισαχθεί από τη Ρώμη, αλλά είχε αναπτυχθεί στην Κωνσταντινούπολη– ένα σύστημα που είναι το πληρέστερο που απεργάστηκε ποτέ ο ανθρώπινος νους, ένα σύστημα που αντέγραφε άμεσα ή υιοθέτησε η σύγχρονη Ευρώπη και που αποτελεί τη βάση των νομοθεσιών όλου του πολιτισμένου κόσμου. Ενώ η Νέα Ρώμη είχε με αυτό τον τρόπο προσφέρει στον κόσμο ένα σύστημα νόμων που ήταν πολύ περισσότερο προηγμένο από εκείνο της Πρεσβύτερης Ρώμης, η ίδια πόλη είχε αναπτύξει και διαμορφώσει τη χριστιανική θρησκεία. Ο **χριστιανισμός** και το **Δίκαιο** ήταν οι δεσμοί που συνέδεαν τα διάφορα τμήματα της αυτοκρατορίας. Υπήρχε, όμως, τουλάχιστον στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας, ένα πνεύμα που καθιστούσε τους κατοίκους των πόλεων και των επαρχιών **αυτάρκεις** και σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητους από την κεντρική κυβέρνηση. Άπαξ και οι **κοινοίτητες** προστατεύονταν από τους εξωτερικούς εχθρούς, δεν είχαν ανάγκη άλλης προστασίας. Επιθυμούσαν μόνο να αφεθούν μόνες τους, να τους επιτραπεί να επιδιώκονται στο εμπόριο ή να καλλιεργούν τις γαίες τους χωρίς να παρενοχλούνται από την κυβέρνηση. Εν γένει, αυτή η επιθυμία γινόταν πραγματικότητα. Υπό την επίδραση της ορθοδοξίας, του Ρωμαϊκού Δικαί-

ΒΕΝΕΤΣΙΑΝΙΚΑ ΠΛΟΙΑ

Κοινοτικού πνεύματος & το 1204

2.

ου και του ελληνικού ατομικισμού, όπως ο τελευταίος αντανακλάται στο θεσμό της **κοινοτικής αυτοδιακυβέρνησης**, είχε σημειωθεί σταθερή πρόοδος που είχε διακοπεί ελάχιστες φορές. Δεν υπήρξε ποτέ στην Ευρώπη άλλη κυβέρνηση η οποία εξασφάλισε για τόσο μακρά περίοδο παρόμοια πλεονεκτήματα στους υπηκόους της.

Επί της Μακεδονικής δυναστείας μια σειρά απόλυτων μοναρχών, που ήταν μεγαλοφυείς άνδρες, προσέφεραν στη χώρα ασφάλεια και πλούτο στο εσωτερικό και επιτυχία στο εξωτερικό. Ωστόσο, οι ίδιες οι επιτυχίες αυτών των αυτοκρατόρων έτειναν να **αποδυναμώνουν** την αυτοκρατορία. Εξαιτίας αυτών των επιτυχιών η ισχύς συγκεντρώθηκε εξ ολοκλήρου στα χέρια των ηγεμόνων. Ο συγκεντρωτισμός απέβη το δηλητήριο της αυτοκρατορίας. Το πνεύμα του

κοινοτικού βίου **εξασθένησε**. Η προσήλωση στην πατρική πόλη ή επαρχία έπαυσε να υπάρχει. Όταν έγινε προσπάθεια να μεταφερθεί ένα αίσθημα τοπικισμού στην αυτοκρατορία, η τελευταία είχε αρχίσει να καταρρέει με ταχύ ρυθμό. Οι υπήκοοι της Νέας Ρώμης, οι οποίοι κατοικούσαν σε μακρινές επαρχίες, αναγνώριζαν την κυριαρχία της, αλλά αδιαφορούσαν έναντι των ηγεμόνων της αρκεί να μην επωμιζονταν μεγαλύτερα βάρη απ' ό,τι οι πατέρες τους.

Έτσι, ενώ η αυτοκρατορία είχε καταστεί επιφανειακά ισχυρότερη επί της Μακεδονικής δυναστείας, στην πραγματικότητα είχε **αποδυναμωθεί**, εξαιτίας της υποχώρησης του κοινοτικού και επαρχιακού πνεύματος. Το ίδιο συγκεντρωτικό πνεύμα εξακολούθησε να υφίσταται σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξης της αυτοκρατορίας. Ίσως ήταν αναπόφευκτο υπό τις δεδομένες περιστάσεις να προτιμηθεί ο συγκεντρωτισμός έναντι της τοπικής διακυβέρνησης εκ μέρους των αυτοκρατόρων και να θριαμβεύσει τελικά. Καθώς δεν υπήρχαν οι σύγχρονοί μας αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, τύπος και δυνατότητες ταχείας επικοινωνίας, η απολυταρχία ήταν ο μοναδικός τρόπος διακυβέρνησης ενός εκτεταμένου κράτους. Η τελευταία θα μπορούσε να μετριαστεί από την τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά οι αυτοκράτορες έδειχναν εχθρικοί έναντι ενός τέτοιου ενδεχομένου. Οι κοινοτικές Αρχές συνιστούσαν *imperia in imperio* και οι απόλυτοι ηγεμόνες αντιμετώπιζαν δυσμενώς την εκ μέρους τους ανάπτυξη πνεύματος ανεξαρτησίας. Η χρησιμοποίηση ξένων ως μισθοφορικών στρατευμάτων και εν πολλοίς και στο δικηκτικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας οφειλόταν στην επιθυμία των αυτοκρατόρων να καταστούν ανεξάρτητοι από τους ταραχώδεις υπηκόους τους.

Παρ' όλα αυτά το κοινοτικό πνεύμα **δεν χάθηκε** ποτέ εξ ολοκλήρου. Η πρόοδος που είχαν πραγματοποιήσει οι μικρές

ελληνικές κοινότητες οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη αυτού του πνεύματος το οποίο έκανε τον επικεφαλής κάθε νοικοκυριού να αδημονεί να τύχει της καλής προαίρεσης των συμπολιτών του και να χαιρεί καλής εκτίμησης στους κόλπους της κοινότητας στην οποία ανήκε. Η μεγάλη επιτυχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και η μακροβιότητα του κλάδου της ο οποίος μας αφορά στο παρόν οφείλονται στο γεγονός ότι το κοινοτικό πνεύμα είχε επιζήσει επί πολλούς αιώνες μετά από την υποταγή των πόλεων και των κωμοπόλεων στην αυτοκρατορία. Στην ίδια την πρωτεύουσα, ο λαός διατηρούσε πάντα την κοινοτική οργάνωσή του και είχε συνήθως λόγο στην αλλαγή των αυτοκρατόρων. Μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας οι αυτοκράτορες ήταν αναγκασμένοι να ικανοποιούν

τον πληθυσμό της πρωτεύουσας. Παρ' ό,τι δεν είχε επίσημη εκπροσώπηση πέραν εκείνης των επαγγελματιών **συντεχνιών** ή εσαφιών, ο όχλος της πόλης μπορούσε συνήθως να επιτύχει το σκοπό του με την απειλή εξέγερσης.

Ο **οπολυταρχισμός** είχε υποσκάψει βαθμιαία το κοινοτικό πνεύμα, αλλά από την άλλη πλευρά μετριαζόταν και ο ίδιος από το φόβο των μαζών της πρωτεύουσας. Οι στρατιώτες είχαν αποκοπεί από τους πολίτες. Το Βυζάντιο διατηρούσε την κακή παράδοση της πρεσβύτερης Ρώμης, η οποία αντιμετώπιζε δυσμενώς κάθε προσπάθεια του στρατιώτη να γίνει πολίτης. Καθήκον των πολιτών ήταν να πληρώνουν φόρους και να προσφέρουν επιστράτους και οι αυτοκράτορες βρήκαν σταδιακά πιο πρόσφορο το να εισπράττουν χρήματα έναντι της στρατιωτικής υπηρεσίας και να βρίσκουν στρατιώτες αλλού και όχι από τους κόλπους του αγροτικού και του εμπορικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Τελικά, απαγορεύτηκε ουσιαστικά στους Ρωμαίους πολίτες να φέρουν όπλα. Οι τελευταίοι υποτάσσονταν σε Σλάβους, Ιταλούς, Βαράγγους και άλλους ξένους, μερικοί από τους οποίους ήταν απλώς μισθοφόροι ενώ άλλοι είχαν κληθεί να εγκατασταθούν στη Ρωμανία, προκειμένου να παρέχουν στρατιωτικά σώματα τα οποία θα κρατούσαν τους Ρωμαίους πολίτες σε υποτέλεια. Ωστόσο, παρ' όλες αυτές τις αλλαγές, η αντίθεση των μαζών ήταν μια δύναμη η οποία έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη.

Απόσπασμα από το βιβλίο του Σερ Έντουϊν Πήαρς: *1204, Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2003, σσ. 23-26.

* *

ΣΕΡ ΕΝΤΟΥΪΝ ΠΗΑΡΣ, *Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ (1204)*, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΤΑΡΤΗΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, ΑΘΗΝΑ 2003

άλωση - ανόρθωση - πτώση

του Γιάννη Κορδάτου

ΤΟ ΠΑΡΣΙΜΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ από τους Λατίνους σήμανε και τη διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι σταυροφόροι πέρασαν στη Μικρασία, στην κυρίως Ελλάδα, στα νησιά και όπου αλλού μπόρεσαν και ίδρυσαν μικρά ή μεγάλα κράτη. Μια νέα περίοδος αρχίζει για την Ανατολή. Οι λαοί της άλλαξαν αυθέντη και ζουν τώρα, κάτω από την κατοχή των Δυτικών, μαρτυρικό βίο. Οι δυτικοί (στρατιωτικοί, σταυροφόροι, κληρικοί και κάθε λογής τυχοδιώχτες) φέρνονται βάρβαρα στους ντόπιους. Η Βαλκανική και η Ανατολή γενικά, μέσα σε λίγα χρόνια, απαθλιώθηκαν. Πείνα και δυστυχία παράδερναν τα μεγάλα στρώματα του πληθυσμού, ενώ οι ντόπιοι φεουδάρχες, στις πιο πολλές περιοχές, συμβιβάστηκαν με τους κατακτητές και παίρνανε το ανάλογο μερτικό τους από την εκμετάλλευση των λαϊκών και αγροτικών μαζών. Όχι μόνο τίποτα δεν άλλαξε, παρά χειροτέρευσε πιο πολύ η κατάσταση. Ο αποσυγκεντρωτισμός ευνοούσε τους επαρχιακούς φεουδάρχες και η Ανατολή έχασε έτσι την οικονομική της δραστηριότητα, γιατί το **εμπόριο** πέρασε στα χέρια των Βενετσάνων και των Γενοβέζων.

Η Πόλη έπαψε πια να είναι το γεφύρι Ανατολής και Δύσης. Το διαμετακομιστικό εμπόριο άλλαξε δρόμους και μεταφέρονταν δυτικότερα στις ιταλικές Πολιτείες. [...]

Πρέπει να χουμε υπόψη πως ο πληθυσμός της κεντρικής και νότιας Βαλκανικής βρισκόταν σε **ανώτερο** πολιτιστικό επίπεδο από τους Λατίνους (δυτικούς Ευρωπαίους).

Όμως η πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν αναπόφευκτη, γιατί η πρωτεύουσα της, η Ξακουστή Πόλη, με τον περίπλοκο και συγκεντρωτικό μηχανισμό της, δημιούργησε τους όρους για την οριστική διάλυση της αυτοκρατορίας. Εξηγήσαμε στον Α' τόμο τους λόγους που έφεραν το Βυζάντιο στην παρακμή. Οι Βυζαντινοί φεουδάρχες, από καιρό, με τις καταπιέσεις και τη σκληρή εκμετάλλευση των αγροτικών μαζών στην ύπαιθρο και των μικροαστών στις πόλεις και στην πρωτεύουσα, ύφαιναν το σάβανο του Βυζαντίου και στο τέλος μαζί με τους σταυροφόρους έγιναν οι νεκροθάφτες του.

Όστόσο η κατάσταση με την επικράτηση των Λατίνων δεν καλυτέρευσε. Αντίθετα **χειροτέρευσε** ακόμα πιο πολύ. Όταν έπεσε η Πόλη στα χέρια των σταυροφόρων, στις επαρχίες που έχασαν τον μοναδικό δεσμό που τις σύνδεε σε ενιαίο σύνολο, δεν σταμάτησε η πάλη ανάμεσα στους φεουδάρχες και στα κατώτερα στρώματα, στους υπάλληλους και στις λαϊκές μάζες των πόλεων. Γι' αυτό η νίκη των Λατίνων δεν απάλυνε και ούτε παραμέρισε τις οξυτάτες αντιθέσεις και έχθρες που χώριζαν τη φτωχολογία και τους ευγενείς.

Οι σταυροφόροι-Λατίνοι ήρθαν να ληστέψουν την Ανατολή, γι' αυτό δεν πήραν κανένα μέτρο για να ικανοποιήσουν τα αιτήματα της φτωχολογίας. Όπως θα δούμε πιο κάτω, συμβιβάστηκαν με τους Βυζαντινούς άρχοντες.

Εξάλλου, η λεηλασία και οι καταστροφές που κάνανε στην Πόλη, που είχε γίνει πρωτεύουσα του κράτους τους, έδειξε την απρονοησία τους. Κατάστρεψαν τη μεγάλη πρωτεύουσα του Βυζαντίου και έτσι όχι μόνο προκάλεσαν το μίσος των Βυζαντινών, αλλά και έχασαν τους πόρους της που ήταν απαραίτητοι για να οργανώσουν το νέο κράτος.

Κι ακόμα η εχθρική στάση που κράτησαν απέναντι στους Βουλγάρους και οι πόλεμοι που ξέσπασαν μ' αυτούς, είχαν μεγάλες συνέπειες, γιατί έχασαν όχι μόνο στρατό και υλικές

δυνάμεις, αλλά και φάνηκαν πόσο αδύνατοι και ανίκανοι ήταν. Οι Βούλγαροι πολλές φορές νίκησαν τους Λατίνους και τους ταπεινώσαν. Οι ήττες των Λατίνων εμπύχωσαν τους σκλαβωμένους Έλληνες και δημιούργησαν σ' αυτούς αντιστασιακή ψυχολογία.

Η ταχτική τους αυτή υπόσκαψε τη θέση τους στη Θράκη και Μακεδονία. Και σα να μην έφτανε η σκληρή εκμετάλλευση των μαζών, άρχισαν να συμπεριφέρονται σαν κατακτητές και στους ντόπιους φεουδάρχες που στα πρώτα χρόνια βρήκαν απ' αυτούς ανοχή και συνεργάστηκαν μαζί τους.

Το μίσος που χρόνο με το χρόνο μεγάλωνε ανάμεσα στους κατακτητές και ντόπιους και κυρίως ανάμεσα στους Έλληνες και δυτικούς, δεν άργησε να πάρει μεγάλες διαστάσεις.

Οι Λατίνοι περιφρονούσαν τους Έλληνες που είχαν ανώτερο πολιτισμό. Επιβάλανε τη δική τους γλώσσα και εκβιάζανε και αναγκάζανε τους ντόπιους ν' ασπαστούν τον καθολικισμό. Έτσι οι δογματικές αντιθέσεις οξύνθηκαν πάλι και το εκκλησιαστικό σχίσμα έγινε αγεφύρωτο. Η ορθοδοξία έγινε κι' αυτή τη φορά η αντιστασιακή ιδεολογία που κρατούσε τους Βυζαντινούς σε αναβρασμό και τους έσπρωχνε να οργανώσουν κινήματα ενάντια στους Λατίνους. [...]

Για τους Έλληνες που συνεργάζονταν με τους Λατίνους και έγιναν λακέδες στους κατακτητές, οι πατριώτες μιλούσαν με μεγάλη περιφρόνηση και λέγανε πως είχαν δουλικές ψυχές που από απληστία έγιναν εχθροί της πατρίδας τους και προδότες, και πως για να εξασφαλίσουν τα τιφλίκια τους, υποτάχτηκαν στους κατακτητές αντί να μείνουν αιώνιοι εχθροί τους.

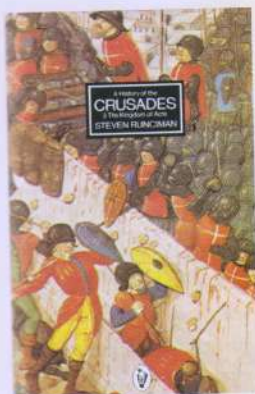
Οι φεουδάρχες της Πελοποννήσου, κατά το "Χρονικό του Μορέως", το μόνο που ζητούσαν από τους κατακτητές ήταν να μην τους βιάζουν να αλλάξουν τη θρησκεία τους. "Τούτο ζητούμεν, λέγομεν, μεθ' όρκου να μας πείσης εγγράφως να το έχωμεν εμείς και τα παιδιά μας: από του νυν και εμπροσθεν φράγκος μη μας βιάση την πίστιν μας ν' αλλάξωμεν και φράγκοι να γενούμεν".

Το ίδιο και ο ανώτερος ορθόδοξος κλήρος. Δεν σήκωσε τη σημαία της ενεργητικής αντίστασης.

Για τους ορθόδοξους κληρικούς δεν χρειαζόταν καμιά ενεργητική αντίσταση στους Λατίνους κατακτητές, παρά μόνο παθητική. Δίδασκαν, πως οι ορθόδοξοι πρέπει να είναι πιστοί στην Ορθοδοξία και να μην παραδέχονται τα δόγματα της καθολικής (παπικής) Εκκλησίας σχετικά με τα άζυμα και το φιλιόκβε. [...]. Τις ίδιες αντιλήψεις είχαν και οι τρανοί φεουδάρχες. Γι' αυτό όσοι από αυτούς έμειναν στην Πόλη, δήλωσαν στον αυτοκράτορα των Λατίνων: "Ημείς μεν αλλού γενούτες γένους και άλλον αρχιερέα έχοντες, εαυτούς τω κράτει σου υπετάξαμεν, ώστε σωματικώς κατάρχειν ημών, ου μην γε πνευματικώς και ψυχικώς" (βλ. Γεωργ. Ακροπολίτη, τ. Α', σ. 30).

Όμως οι πληβείοι, οι φτωχοαγρότες και οι δουλοπάροικοι, που στην αρχή έδειξαν αδιαφορία και κράτησαν παθητική στάση, όχι μόνο διαμαρτύρονταν και αγαναχτούσαν, αλλά και άρχισαν να εκδηλώνουν ενεργητικά τα αντιλατινικά φρονήματά τους. [...]

Η **αντίσταση** του σκλαβωμένου λαού ενάντια στους δυναστες βαρόνους και Ιππότες της Δύσης από την πρώτη στιγμή

STEVEN RUNCIMAN, A HISTORY OF THE CRUSADES, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, ΛΟΝΔΙΝΟ 1954

άρχιζε να οργανώνεται και δεν άργησαν να σχηματιστούν τρία ανεξάρτητα και αυτόνομα ελληνικά κράτη σε διάφορες περιοχές της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας: Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου.

Για την Ήπειρο και τη Νίκαια ξέρουμε πως ήταν περιοχές στις οποίες οι Βυζαντινοί φεουδάρχες είχαν γερά πόστα. Επίσης και η Τραπεζούντα είχε μεγάλο ενδιαφέρον για το Βυζάντιο.

Πρέπει έχουμε υπόψη πως ήταν το μεγαλύτερο εμπορικό λιμάνι στη Μαύρη θάλασσα. Από την **Τραπεζούντα** ξεκινούσαν τρεις μεγάλοι στεριανοί εμπορικοί δρόμοι. Ο ένας απ' αυτούς τραβούσε δυτικά, μέσα από την παράλια και έφτανε στην Πόλη. Ο άλλος ανατολικά περνούσε από τις όχθες του ποταμού "Φάσιδα". Κι ο τρίτος προς τον νότο, που έφτανε, περνώντας μέσα απ' τα βουνά, στον Ευφράτη. Στο σημείο τούτο ο δρόμος αυτός είχε δυο διακλαδώσεις. Η μία έφερνε στην Περσία, μέσα από την κοιλάδα του Άραξου, και η άλλη στη Συρία. Οι εμπορικοί αυτοί δρόμοι ήταν γεμάτοι από караβάνια εμπόρων και ταξιδιωτών, που μεταφέρανε κάθε λογιά πράγματα στην Τραπεζούντα και από εκεί έπαιρναν άλλες και τις πήγαιναν στην Περσία, Συρία και αλλού (βλ. "Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας". Επιτομή από το σχετικό έργο του Άγγλου Ιστορικού Γ. Φίνλεϋ, στο περ. *Χρυσσαλίσ*, τ. Γ' και Δ' (1865-1866) σ. 698-700).

Υπήρχαν λοιπόν στην Τραπεζούντα οι αντικειμενικοί όροι, στην περίοδο της κατάρρευσης του Βυζαντίου, να δημιουργηθεί στην περιοχή αυτή ανεξάρτητο κράτος.

Η αποσύνθεση του συγκεντρωτικού κράτους (του Βυζαντίου) σε φέουδα, που είχε αρχίσει από την περίοδο που κυβερνούσαν οι Άγγελοι, έγινε αιτία ώστε σε ορισμένες περιοχές, που οι Λατίνοι δεν τις καταλάβανε, να φανούν ικανοί ν' αντισταθούν στους Λατίνους και στον μισητό κλήρο του Πάπα. Πρώτοι που μπήκαν επικεφαλής της αντίστασης ήταν οι συγγενείς του βυζαντινού οίκου, που ήταν και μεγάλοι φεουδάρχες με επιρροή ή ανώτατοι διοικητές στις επαρχίες.

Απ' αυτούς, κοντά εννιά ως δέκα, σήκωσαν στις διάφορες περιοχές τη σημαία της αντίστασης ενάντια στους Λατίνους, αλλά μόνο **τρεις** μπόρεσαν να δημιουργήσουν μεγάλες και σταθερές εστίες αντίστασης. Ο **Λάσκαρις** στη Νίκαια, ο **Αλέξιος Κομνηνός** στην Τραπεζούντα και ο **Μιχαήλ Άγγελος** στην Ήπειρο.

Από τα τρία αυτά κράτη μόνο τα δύο –το Δεσποτάτο της Ηπείρου και η Αυτοκρατορία της Νίκαιας– πρωταγωνίστησαν στον αγώνα ενάντια στους Φράγκους. Το βασίλειο της Τραπεζούντας, ύστερα από δυο απόπειρες των δυο πρώτων βασιλέων του να καταλύσουν το κράτος της Νίκαιας, απομονώθηκε στην ανατολική άκρη της Μικρασίας και έπαψε να ενδιαφέρεται για την ανάκτηση της Πόλης.

Από τα δύο άλλα ελληνικά κράτη, η αυτοκρατορία της Νίκαιας έπαιξε τον σπουδαιότερο ρόλο στους αγώνες των Βυζαντινών για τον διώξιμο των Λατίνων από τη Βαλκανική: "Η Νίκαια –λέει ο Μαρξ– έγινε το κέντρο του ελληνικού πατριωτισμού".

Οι κυβερνήτες της Νίκαιας δεν τα έβαλαν μόνο με τους Λατίνους και τους δεσπότες της Ηπείρου, αλλά και πολέμησαν τους **Σελτζούκους** Τούρκους που τότε περνούσαν κρίσιμη περίοδο. Οι Σελτζούκοι Τούρκοι, που νικήθηκαν από τον Λάσκαρι, χτυπήθηκαν και από τους Μογγόλους (Τάταρους) και αδυνάτισαν πολύ. Το σουλτανάτο του Ικονίου αναγκάστηκε τότε να πληρώσει φόρο υποτέλειας στους Τάταρους. Ο ρόλος που έπαιξε στον προηγούμενο αιώνα περιορίστηκε πολύ.

Έτσι η αυτοκρατορία της Νίκαιας δεν είχε εχθρούς στη Μικρασία και μπόρεσε να σταθεροποιηθεί και να εξελιχτεί σε

ισχυρό κράτος. Για μια περίοδο αντίκρισε τον κίνδυνο από τους **Μογγόλους** (Τάταρους), αλλά ο Βατατζής τα κατάφερε να εκμεταλλευτεί ορισμένες αδυναμίες των Μογγόλων ώστε να μην εισβάλουν στο κράτος της Νίκαιας.

Από τους άλλους βαλκανικούς λαούς έπαιξαν ρόλο στα χρόνια αυτά οι Βούλγαροι. Όμως ύστερα από τη δολοφονία του τζάρου Ιωαννίτζη, η Βουλγαρία πέρασε για πολύν καιρό οξυτάτη εσωτερική κρίση κ' έτσι οι Βούλγαροι δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν ισχυρό κράτος και ν' απειλήσουν τη λατινική αυτοκρατορία, που οι Λατίνοι την αποκαλούσαν Ρωμανία.

Αν και οι συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί στη Βαλκανική και στην Ανατολή ύστερα από την πτώση του Βυζαντίου ήταν ευνοϊκές για τους Λατίνους, δεν μπόρεσαν να σταθεροποιηθούν το καθεστώς τους.

Η λατινική αυτοκρατορία δεν πέρασε πολύς καιρός και βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση. Τα σύνορά της ήταν περιορισμένα και δεν είχε τις οικονομικές δυνατότητες για να αναδιοργανωθεί και σχηματίσει μεγάλο στρατό και στόλο. Από τη μια μεριά η Πελοπόννησος και η κεντρική Ελλάδα αποτελούσαν ανεξάρτητες περιοχές, όπως και η Μακεδονία, ενώ οι Βενετσάνοι και οι Γενοβέζοι που είχαν στόλο κρατούσαν το εμπόριο στα χέρια τους και τα σπουδαιότερα λιμάνια στο Αιγαίο και στην Πελοπόννησο. Από την άλλη πάλι μεριά περιβάλλονταν από τα τρία ελληνικά κράτη που την εχθρεύονταν και οργάνωναν επιδρομές στη Θράκη, τη Μακεδονία και σ' άλλες περιοχές που ανήκαν στους Λατίνους της Πόλης.

Αν και τα τρία ελληνικά κράτη αλληλομάχονταν το ένα το άλλο, όμως ήρθε η στιγμή που η αυτοκρατορία της Νίκαιας επιβλήθηκε και παραμέρισε το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Τότε άρχισε ο αγώνας ενάντια στη λατινική αυτοκρατορία που είχε σαν αποτέλεσμα ο διάδοχος του Λάσκαρι, Βατάτζης, να βγει νικητής. Έγιναν πολλές εκστρατείες και μάχες και το 1261 η Πόλη ελευθερώνεται.

Η αποκατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας κράτησε ως το 1453. Στο χρονικό όμως αυτό διάστημα, το Βυζάντιο δεν ήταν πια το μεγάλο και ισχυρό κράτος της Βαλκανικής και Ανατολής που ήταν ως τον 12^ο αιώνα. Έπαιξε όμως στους δυο αυτούς αιώνες σημαντικό ρόλο στα πράγματα της Ανατολής.

Και πάλι οι φεουδάρχες ήταν εκείνοι που το αποσύνθεσαν και το οδήγησαν στην οριστική εξαφάνισή του. Οι ταξικοί ανταγωνισμοί συγκλόνισαν πολλές φορές την αυτοκρατορία που δεχόταν χτυπήματα από τη Δύση και Ανατολή.

Τελικά όμως επικρατήσαν οι Τούρκοι. Οι ιστορικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν στη Μικρασία και Βαλκανική έδωσαν το προβάδισμα στους Τούρκους για να κατακτήσουν πρώτα τις γύρω στην Πόλη περιοχές και τελευταία να πάρουν την πρωτεύουσα.

Άλλοι από την άρχουσα τάξη του Βυζαντίου στην περίοδο αυτή ήταν φιλολατίνοι και αγωνίστηκαν να παραδώσουν το Βυζάντιο στον Πάπα και στους πίσω απ' αυτόν δυτικούς φεουδάρχες. Οι πιο πολλοί όμως ήταν τουρκόφιλοι και, έχοντας μαζί τους τους καλόγερους και τους πιο πολλούς ανώτερους κληρικούς, έφεραν τους Τούρκους στη Θράκη και Μακεδονία πρώτα και στην Πόλη παραύστερα.

Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Εκδόσεις 20ός Αιώνας, Αθήνα 1960, τόμ. Β', σσ. 13-18.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ 20ος ΑΙΩΝΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1960

Οι απαρχές της διαμόρφωσης του νεοελληνικού ανθρωπισμού*

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΓΝΩΡΙΣΕ υπό τη δυναστεία των Κομνηνών μετά το 1081 μια νέα περίοδο λάμψης και δόξας. Συγχρόνως όμως τα προμηνύματα της επερχόμενης παρακμής γίνονταν ολοένα και πιο φανερά.

Η πνευματική ζωή υπήρξε πολύ έντονη. Η αναζωπύρωση του αιρετικού κινήματος των **παιλικιανών**, η εμφάνιση μιας νέας αίρεσης, των **Βογορίλων**, καθώς και άλλων ορθολογιστικών τάσεων, βασισμένων σε δογματικά σφάλματα, αναγκάζει για μια ακόμη φορά την ορθόδοξη Εκκλησία ν' αγωνιστεί για την εσωτερική της ενότητα και για την αλήθεια του δόγματος. Αλλά καθώς η υπεράσπιση της ορθοδοξίας ταυτίζεται όλο και περισσότερο με τη σωτηρία του Κράτους, οι αυτοκράτορες, προκειμένου ν' αντιμετωπίσουν τους εσωτερικούς ή εξωτερικούς πολιτικούς ή πνευματικούς κινδύνους, κατέφυγαν και πάλι στον καισαροπαπισμό. Ο περὶ φημος κανονομαθής **Βαλασμών** δικαιολογεί τον καισαροπαπισμό, λέγοντας ότι "η δύναμη και η δράση των Αυτοκρατόρων επεκτείνεται στο σώμα και την ψυχή, ενώ η δύναμη και δράση του Πατριάρχη περιορίζεται μόνον στην ψυχή". "Ο Αυτοκράτορας", λέει αλλού ο Βαλασμών, "δεν υπόκειται ούτε στους νόμους ούτε στους κανόνες." Με τον τρόπο αυτόν οι άρχοντες στα εγκόσμια έγιναν και άρχοντες στα πνευματικά. Στην πραγματικότητα, υπεράνω νομών και κανόνων, οι αυτοκράτορες έγιναν απόλυτοι άρχοντες.

Αλλά αν η θρησκεία εξακολουθεί να συγκεντρώνει την προσοχή των Βυζαντινών, δεν αποτελεί πια τη μόνη πνευματική τους απασχόληση. Η **Εκκλησία** με το να γίνει εθνική έχασε τον παγκόσμιο χαρακτήρα της, πράγμα που επιβεβαίωσε το οριστικό σχίσμα μεταξύ ορθόδοξων και καθολικών. Το πρώτο σχίσμα, την εποχή του **Φωτίου**, είχε ήδη καταστήσει φανερό ότι η χριστιανισμός ως αρχή ενότητας των λαών εξαντλούσε τα όριά της. Το οριστικό σχίσμα, που επήλθε κατά τον 11ο αιώνα, απέδειξε ότι η Εκκλησία γινόταν τώρα μια αρχή διαφοροποίησης των λαών. [...]

Στον βαθμό που, ως εθνική, η Εκκλησία ξεχωρίζει τους χριστιανούς, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, σφυρηλατείται σιγά σιγά μια άλλη αρχή ενότητας, με την κοινή αγάπη για τα γράμματα και την κλασική Αρχαιότητα. Ολοένα και περισσότερο η αγάπη αυτή παίρνει τα στοιχεία, τη μορφή και την ουσία αυτού που πολύ αργότερα ονομάστηκε **ανθρωπισμός**. Ένα από τα χαρακτηριστικά του ανθρωπιστικού αυτού πνεύματος γίνεται φανερό και στην αναδιοργάνωση των πανεπιστημιακών σχολών της Κωνσταντινούπολης, που πραγματοποιήθηκε τον 11ο αιώνα. Τότε ιδρύθηκε η Σχολή του Δικαίου, τη διεύθυνση της οποίας ανέλαβε ο **Ιωάννης Ξιφιλίνος** και η σχολή της φιλοσοφίας, με επικεφαλής τον **Μιχαήλ Ψελλό**. Εδώ οι φοιτητές ήταν υποχρεωμένοι, προτού αρχίσουν τη σπουδή της φιλοσοφίας, να παρακολουθούν μαθήματα γραμματικής, με την πλατιά σημασία του όρου, και αρχαίας ποίησης. Όμοια και στην Πατριαρχική Σχολή, τον 12ο αιώνα, εκτός από τη θεολογία διδάσκο-

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ΑΘΗΝΑ

νται η φιλοσοφία, η αρχαία λογοτεχνία και οι επιστήμες. Έφτασαν ακόμη να προσαρτήσουν στη Σχολή αυτή ένα νοσοκομείο για τους σπουδαστές της Ιατρικής. Από την άλλη μεριά, οι συγγραφείς –χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρωπισμού της εποχής αυτής– δεν αρκούνται να μελετούν μόνο τους κλασικούς, προσπαθούν, όπως είπαμε, και να τους μιμηθούν.

Η προσπάθειά τους αυτή, καθώς περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη μορφή, προσδίδει ένα τεχνητό γεμάτο στόμφο ύφος στη γραπτή γλώσσα, που με την υπερβολική αναζήτηση της αττικής καθαρότητας απομακρύνεται εντελώς από την ομιλούμενη. Αληθινοί πρόδρομοι στο σημείο αυτό οι Βυζαντινοί, προσφέρουν έτσι την πρώτη μορφή, την τυπική εκείνη που πήρε ο ανθρωπισμός στην αρχή, ως **αναγέννηση** του ενδιαφέροντος για τους κλασικούς. Η αναγέννηση αυτή αναπτύχθηκε πλήρως στο Βυζάντιο στον 12ο αιώνα. Οι Βυζαντινοί έρχονται τώρα να θυμηθούν για καλά ότι είναι Έλληνες, και ο χριστιανισμός τους δεν τους εμποδί-

ζει σε τούτο. Στο πρόσωπο του **Ευσταθίου**, του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, θεολόγου όσο και λόγιου ανθρωπιστή, ο βυζαντινός ανθρωπισμός βρίσκει την ευγενέστερη έκφρασή του.

Ως προς τη φιλοσοφία, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η σκέψη, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, απασχολείται με όμοια σχεδόν προβλήματα. Και στην Ανατολή και στη Δύση, φιλονικούν για τον νομιναλισμό και τον ρεαλισμό, πριν χωριστούν σε πλατωνικούς και αριστοτελικούς. Ο **Μιχαήλ Ψελλός**, ένθερμος απολογητής του Πλάτωνος, εγκαινιάζει τη μακρά περίοδο των συζητήσεων μεταξύ των οπαδών του Πλάτωνος και των οπαδών του Αριστοτέλη, συζητήσεων οι οποίες από το Βυζάντιο πέρασαν στη Δύση και συνέβαλαν θετικά στην ανάπτυξη του φιλοσοφικού πνεύματος. Για πρώτη φορά επίσης παρουσιάζονται στο Βυζάντιο λόγιοι, όπως ο Ψελλός και ο **Ιταλός**, οι οποίοι καλλιεργούν τη φιλοσοφία παράλληλα με τη θεολογία. Έχει κανείς την εντύπωση ότι προετοιμάζεται μία νέα περίοδος φιλοσοφικής άνθησης. Δυστυχώς το κίνημα αυτό βρήκε στο πρόσωπο του Αλεξίου Κομνηνού έναν αποφασιστικό αντίπαλο, που εμπόδισε την ελεύθερη ανάπτυξη του.

Η θεολογία δεν έμεινε αμέτοχη στο πνευματικό αυτό κίνημα. Ο **Συμεών ο Νέος Θεολόγος** και ο μαθητής του **Νικήτας Στηθάτος**, οι ανανεωτές της μυστικής θεολογίας, είναι σύγχρονοι του Ψελλού. Πρέπει τέλος να υπογραμμίσουμε ότι κατά την ίδια αυτήν εποχή το Βυζάντιο πολλαπλασίασε τις προσπάθειές του να μεταδώσει στη Δύση τον δικό του καθώς και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, συνεισφέροντας με τον τρόπο αυτόν σημαντικά στην πνευματική κίνηση της Δυτικής Ευρώπης κατά τον 12ο αιώνα. Οι Σταυροφορίες, οι επιδρομές των Νορμανδών και οι εμπορικές σχέσεις των ιταλικών Δημοκρατιών με το Βυζάντιο, καθώς και οι μαχητικές συζητήσεις που οργανώθηκαν ύστερα από το σχίσμα στην Κωνσταντινούπολη από τους αυτοκράτορες που επιθυμούσαν να πλησιάσουν τη Ρώμη,

ΤΟΥ Β.Ν. ΤΑΤΑΚΗ

Β.Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ, Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ΕΤΑΙΡΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1977

δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανταλλαγή ιδεών και τη μετάδοση του βυζαντινού πολιτισμού. **Ιταλοί** λόγιοι πήγαιναν να μελετήσουν τα ελληνικά στην Κωνσταντινούπολη –το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολεως στη μορφή που πήρε τον 11ο αιώνα χρησίμευσε ως **πρότυπο** στους αντίστοιχους θεσμούς της Δύσης– αλλά και Έλληνες είχαν την ευκαιρία να επισκεφθούν τη Δύση και να μεταδώσουν οι ίδιοι τον βυζαντινό πολιτισμό. [...]

Μετά την Άλωση

Το 1204 η Κωνσταντινούπολη κατακτήθηκε και λεηλατήθηκε από τους σταυροφόρους της Τέταρτης Σταυροφορίας. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κερματίστηκε τότε σε μια σειρά ανεξάρτητα λατινικά και ελληνικά κράτη. [...] Παρά την ανακατάληψη της πρωτεύουσάς της, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν ξαναβρήκε ποτέ ούτε την ενότητα ούτε το μεγαλείο της [...]. Εν τούτοις, αυτή η τόσο κρίσιμη από πολιτική, κοινωνική και οικονομική άποψη περίοδος αποτελεί μian από τις **λαμπρότερες** περιόδους του βυζαντινού πολιτισμού. Μια δημιουργική δραστηριότητα, μια καλλιτεχνική και πνευματική αναγέννηση συντελείται στην Αυτοκρατορία που εξαντλείται και πεθαίνει. Το Βυζάντιο φτάνει στο τέλος της ύπαρξής του μέσα σ' ένα έντονο αναγεννητικό κίνημα. Η Νίκαια, η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Τραπεζούντα και ο Μυστράς στάθηκαν οι λαμπρότερες εστίες του κινήματος αυτού. [...]

Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Βατάτζης (1225-1254) ιδρύει στη Νίκαια μια σχολή φιλοσοφίας, με επικεφαλής πρώτα τον **Εξαπτέρυγο** και ύστερα τον **Νικηφόρο Βλεμμύδη**. Το διάταγμα του Βατάτζη, που αναγκάζει τους κυβερνήτες και άρχοντες των πόλεων να φροντίζουν κάθε χρόνο για την αμοιβή των καθηγητών της ρητορικής, της ιατρικής και των μαθηματικών, μαρτυρεί για το ενδιαφέρον που υπήρχε για την εκπαίδευση. Για τους καθηγητές του δικαίου και της φιλοσοφίας το ίδιο διάταγμα προβλέπει ότι, "λαμβάνομένης υπ' όψιν της ολιγωρίας των ως προς τα υλικά αγαθά και το χρήμα", θα πρέπει να αρκούνται σε μian αμοιβή εκ μέρους των μαθητών τους. Εκτός αυτού, ο Βατάτζης ίδρυσε και **βιβλιοθήκες** στις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας του, αφιερωμένες στην τέχνη και στις επιστήμες, και για να τις πλουτίσει έστειλε τον Βλεμμύδη στη Θράκη, στη Μακεδονία, στον Άθω, στη Θεσσαλία, με σκοπό ν' αγοράσει ή στην ανάγκη ν' αντιγράψει και να φέρει περιλήψεις πολύτιμων χειρογράφων. Ύστερα από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ξεκλείδωσε το Πανεπιστήμιό της, του οποίου την ιστορία μπορούμε να παρακολουθήσουμε ως το 1453. Ο L. Brehier παρατήρησε ότι δεν βρίσκουμε στα κείμενα "την παραμικρότερη μνεία θεολογικής διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο αυτό". οι καθηγητές ήταν φιλόσοφοι, επιστήμονες, ρήτορες και φιλόλογοι.

Ο βυζαντινός ανθρωπισμός, που αγγίζει τώρα το απόγειό του, παρουσιάζει μια χτυπητή αναλογία με τον σύγχρονο του Ιταλικό ανθρωπισμό: πιστεύει στη βιωσιμότητα του κλασικού πολιτισμού και των επιστημών, όπου και αναζητά την πλήρη μόρφωση του πνεύματος. Οι εκπρόσωποί του ασχολούνται τώρα πιο σοβαρά με τις επιστήμες, θεωρώντας με τρόπο πιο ανεξάρτητο την αξία της επιστημονικής γνώσης. Βρισκόμαστε έτσι μπροστά σε σοβαρές προσπάθειες που σκοπούν στη μεθοδική συγκρότηση της γνώσης αυτής, πάντοτε κάτω από την επίδραση της Αρχαιότητας. Η Ακαδημία της Τραπεζούντας υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα μελέτης της αστρονομίας και των άλλων μαθηματικών επιστημών, κάτω από την επίδραση της επιστήμης των Περσών. Η ιατρική προσελκύει το ενδιαφέρον όλων σχεδόν των επιστημόνων. Τελικά το Βυζάντιο των Παλαιολόγων ανέδειξε επιστήμονες, αστρονόμους, γιατρούς, φυσιοδίφες, για τους οποίους ο Krumbacher λέει ότι "δεν προσέφεραν στις φυσικές επιστήμες μικρότερες υπηρεσίες από αυτές του Ρογήρου Βάκωνα στη Δύση". Η φιλολογία βέβαια παραμένει πάντοτε η αγαπημένη επιστήμη των Βυζαντινών. Πραγματικά, οι Έλληνες κλασικοί αποτελούν κοινό κτήμα όλων των λογίων, οι οποίοι τους

ερμηνεύουν, τους υπομνηματίζουν και τους μεταφράζουν, προσπαθώντας να τους μιμηθούν. Πολύ **επικρίθηκε** η βυζαντινή παιδεία γι' αυτήν της τη μανία να σχολιάζει, να ερμηνεύεται, να συντέμνει, να παραφράζει, να επιμένει στις λεπτομέρειες, καθώς και για τις σοφιστικές της υπερβολές. Αλλά φαίνεται ότι οι επικριτές της δεν είδαν το ουσιώδες, που είναι ότι, δια μέσου αυτής της ομοιόμορφης, μακράς και συνεχούς προσπάθειας, το Βυζάντιο κατόρθωσε να εξοικειωθεί με τον ελληνικό πολιτισμό, να τον αφομοιώσει και να δημιουργήσει τις κατάλληλες ή απλώς αναγκαίες συνθήκες για μια δημιουργική άνθηση. Από την άλλη μεριά, όσο περισσότερο οι Βυζαντινοί συναναστρέφονται τους κλασικούς τόσο περισσότερο συνειδητοποιούν ότι είναι

Ο ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ ΣΕ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ. ΒΙΕΝΝΗ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Έλληνες. Χριστιανική, ορθόδοξη, η βυζαντινή ψυχή, κάτω από το φως των κλασικών, συνειδητοποιεί όλο και περισσότερο την ελληνικότητά της. Ο Πλήθων Γεμιστός γράφει στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β': *εσμέν γαρ ουν ων ηγεισθε τε και βασιλεύετε Έλληνες το γένος, ως η τε φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί*. Λίγο αργότερα, ο **Ιωάννης Αργυρόπουλος** εξορκίζει τον τελευταίο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δραγάση να πάρει τον τίτλο του βασιλιά των Ελλήνων: *και ο τίτλος μόνο θα αρκούσε, λέει, να εξασφαλίσει τη σωτηρία των ελευθέρων Ελλήνων και την απελευθέρωση των υπόδουλων αδελφών τους*. Ο Ελληνισμός ξαναγεννιέται και συνειδητοποιεί τον ιστορικό του ρόλο και τη σπουδαιότητά του.

Οι απόπειρες των Παλαιολόγων για την **ένωση** των Εκκλησιών προκάλεσαν τον σχηματισμό δύο μερίδων, από τις οποίες η μία τασσόταν υπέρ και η άλλη κατά της ένωσης και οι οποίες ήρθαν σε σφοδρή σύγκρουση μεταξύ τους. Αυτοί που τάσσονταν κατά της ένωσης είχαν τελικά δίκιο, και όχι μόνο για λόγους θεολογικής τάξης. Η ίδια η θεολογία δεν είναι άμοιρη ενός ορισμένου εθνικισμού, όπως φάνηκε από την έριδα των ησυχαστών: οι οπαδοί του **Παλαμά** επικαλούνταν την παράδοση της ορθοδοξίας και τη μοναστική πνευματικότητα, ενώ οι αντίπαλοί τους, όπως ο **Βαρλαάμ** και ο **Κυδώνης**, συμμερίζονταν τις ιδέες του Θωμά του Ακινάτη. Αυτό το εθνικιστικό πνεύμα εξηγεί ως ένα σημείο τη μικρή σχετικά επιτυχία που είχαν στο Βυζάντιο οι μεταφράσεις των έργων του Θωμά του Ακινάτη και άλλων λατινίων θεολόγων.

Αλλ' αν το Βυζάντιο παραμένει το ίδιο κλειστό στη δυτική σκέψη και θεολογία, δεν παύει ωστόσο να διαδίδει στους άλλους τον ανθρωπισμό του. Πολλοί Δυτικοί πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη να μάθουν ελληνικά. Εξυπακούεται ότι δεν μελετούσαν μόνο τα ελληνικά, αλλά και τη μέθοδο και το πνεύμα με το οποίο οι Βυζαντινοί έβλεπαν τους κλασικούς, μ' άλλα λόγια τον βυζαντινό ανθρωπισμό. Από την άλλη μεριά, αρκετοί Βυζαντινοί λόγιοι, ακόμη και πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, είχαν διδάξει σε πανεπιστήμια της λατινικής Δύσης. Ο Πλήθων και ο Βησσαρίων συγκαταλέγονται στις πιο αντιπροσωπευτικές μορφές της ιταλικής Αναγέννησης. Οι δύο αυτοί σοφοί αρκούν κατά τη γνώμη μας για να δείξουν προς τα που έτεινε ο βυζαντινός ανθρωπισμός: στην ακμή της άνθησής του δεν διαφέρει πολύ από τον αντίστοιχο Ιταλικό.

*Από τη *Βυζαντινή Φιλοσοφία*, σσ. 137-140, 213-216.

**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
**ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΚΑΙ ΔΥΣΗ**
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΝ
1453-1945

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ,
ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΔΥΣΗ, ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ, Χ.Χ.

“Ανατολή” και Δύση στις απαρχές του νέου ελληνισμού*

ΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ ανάμεσα σε “Ελληνική” και “Δυτική” σκέψη, του μη εργαλειακού Λόγου με την ωφελμιστική ορθολογικότητα, μπορούμε ίσως να τις αναζητήσουμε στην ίδια την αρχαία Ελλάδα, όπως ο Νίτσε στην αντίθεση του Διονύσου με τον Απόλλωνα, ο... Χάιντεγκερ στην αντίθεση προσωπικών και πλατωνισμού, είναι και οντικότητας, ο Κορνήλιος Καστοριάδης στην αντιπαράθεση των σοφιστών με τον Πλάτωνα.

Παράλληλα, μύριες φορές, οι δυτικοί στοχαστές θα θεωρήσουν την ελληνική σκέψη ως αρχέτυπο της **Δύσης**, ως φορέα του Λόγου, και θα την αντιπαράθετον με την **Ανατολή**, ινδική, κινεζική ή ισλαμική. Ανάλογα με την οπτική, την αντίληψη, την εποχή, η ελληνική σκέψη θα καταγράφεται είτε ως δυτική –κυρίως η αρχαία Ελλάδα– είτε ως ανατολική, από το Βυζάντιο και μετά. Και μόνο στοχαστές όπως ο Κώστας Παπαϊωάννου θα δείξουν πως η ελληνική σκέψη, που δεν πέρασε ποτέ στην εργαλειακή λογική και τη γραμμική αντίληψη της ιστορίας, **δεν είναι** ταυτόσημη με τη δυτική. Η δυτική σκέψη, που προσέλαβε την Ελλάδα μέσα από το **φίλτρο της Ρώμης**, υπήρξε μία μετεξέλιξη της **ελληνορωμαϊκής** σύνθεσης.

Όταν όμως μιλάμε για αντίθεση Ανατολής-Δύσης στον ελληνικό χώρο, αναφερόμαστε σε μια **διαφορετική** Ανατολή. “Ανατολή” είναι εδώ η Ανατολή της Ευρώπης, η ελληνική και βυζαντινή Ευρώπη, έναντι της δυτικής. Ως “Ανατολή” ορίζουμε την “καθ’ ημάς Ανατολή”, τον ελληνικό χώρο έναντι της Δύσεως. Και αυτή η “ευρωπαϊκή” εκδοχή της αντίθεσης Ανατολής-Δύσης θα γίνει κυρίαρχη μόνο από τη στιγμή και πέρα που η Δύση θα κατακτήσει την πρωτοκαθεδρία σε ευρωπαϊκή και παγκόσμια κλίμακα, ενώ η ελληνική Ευρώπη θα συρρικνωθεί και εν τέλει θα υποταχθεί στην ισλαμική Ανατολή και τη Λατινική Δύση. Κατά συνέπεια η αναφορά μας στην αντίθεση ελληνικής και δυτικής σκέψης, με τους όρους αντίθεση Ανατολής-Δύσης, είναι βαθύτατα **στρεβλωτική** και φέρνει όλο το βάρος της αποικιοκρατικής αντίληψης.

Η “Ανατολή” συνδηλώνει το “καθυστερημένο”, το “βάρβαρο”, το “νωχελικό”, το “ασιατικό”. Η “Ελλάδα”, δηλαδή η **αρχαία Ελλάδα**, προσαρτάται στη δυτική παράδοση και το δυτικό φανταστικό, ενώ η μεσαιωνική και σύγχρονη Ελλάδα, το **Βυζάντιο** (και παρεμπιπτόντως ο σλαβικός χώρος) και ο **νεώτερος** ελληνισμός προσγράφονται σε μια ανατολική no man’s land. Εκεί όπου κυριαρχεί ο “Μεγάλος Τούρκος”¹. Οι Έλληνες δεν υπάρχουν ή, και εάν υπάρχουν, σφετερίζονται προς όφελος τους την αρχαία Ελλάδα, με την οποία δεν έχουν τίποτε το κοινό, εκτός από τη γεωγραφική συνέχεια... Χαρακτηριστική στην υπερβολή της είναι η θέση του διάσημου Γάλλου ποιητή

Αλφρέντ ντε Μυσέ (Alfred de Musset, 1810-1857) στο έργο του, *Mardoche*, όπου ο ήρωάς του, σε ευθεία αντιπαράθεση με τον μέχρι τότε κυρίαρχο φιλελληνικό ρομαντισμό, προτιμά τον σουλτάνο Μαχμούτ από τους Έλληνες:

Η χριστιανική Σμύρνη και αυτός ο καλός ελληνικός λαός
Που τα κύματά τους κοκκίνισαν τον Ελλήσποντο
Και κηλίδωσαν με το αίμα τους τα μάρμαρά σου, ω Πάρος.²

Από τον φιλελληνικό ρομαντισμό του Μπαίρον και του Ουγκώ θα περάσουμε στην ανθελληνική ρομαντική ύβρη του Μυσέ: ποιητική υπερβολή που όμως αποτύπωνε καθαρά το δυτικό φανταστικό. Το αίμα των νεοελλήνων όχι μόνο δεν συγκινεί τον Μυσέ αλλά “κηλιδώνει” την αρχαία Ελλάδα!

Αυτή η **υποτιμητική** και **στρεβλωτική** χρήση του όρου Ανατολή σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα πραγματοποίησε μια μετατόπιση που έγινε ακόμα πιο εύκολη στον βαθμό που ήρθε να εγγραφεί στην υπαρκτή διαφοροποίηση ελληνικού και λατινικού χριστιανισμού, ορθοδοξίας και καθολικισμού, **ανατολικού** και **δυτικού** δόγματος εν τέλει. Και αυτό το σχήμα, που θα κυριαρχήσει από τον 16^ο αιώνα και μετά, θα **εσωτερικευθεί** σταδιακά και από τους περισσότερους Έλληνες **διανοούμενους**,

ιδιαιτέρα στην περίοδο που προηγείται και ακολουθεί την ελληνική επανάσταση. Δεδομένου ότι η Ανατολή ταυτιζόταν με την οθωμανική κυριαρχία, κάθε τι το “Ανατολικό” προσγράφονταν στην οθωμανική επίδραση, ενώ η “αυθεντική Ελλάδα” ανήκε στη Δύση, της οποίας ήταν ταυτοχρόνως πρόγονος, μέσω της αρχαίας Ελλάδας, και απόγονος, μέσα από τη μετακένωση και τη μεταλαμπάδευση των δυτικών φώτων. Και μόνο η θρησκεία και η λαϊκή παράδοση, που θα στρέφεται ταυτοχρόνως κατά των Τούρκων και των “Φράγκων”, θα διατηρεί την **ιδιοπροσωπία** του ελληνισμού, πλειοψηφική αλλά υποταγμένη στην ανωτερότητα των δυτικών φώτων.

Έτσι, όταν μιλούν για αντίθεση Ανατολής-Δύσης στην Ελλάδα, δεν αναφέρονται στο πραγματικό γεγονός της **αντίθεσης** της ελληνικής σκέψης αρχικά με την ανατολική και εν συνεχεία με τη δυτική σκέψη, που θα ανεδείκνυε την ελληνική **ιδιαιτερότητα** ως ένα τρίτο δρόμο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά στη διαφοροποίηση ελληνικού (“ανατολικού”) και δυτικού δρόμου. Και ως προς το πρώτο δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Η μεσαιωνική και η νεώτερη ελληνική σκέψη θα συγκροτηθούν σε μια διαρκή αντιπαράθεση/επαφή με την Ανατολή και τη Δύση. Απέναντι στην Ανατολή οι συγκρούσεις με τους Άραβες και τους Τούρκους, η απόκρουση των “Ανατολικών αιρέσεων” (μονοφυσισμός³) και η μεγάλη σύγκρουση με τους ανατολιζόντες εικονομάχους⁴, τέλος το πρώτο

* Τα κείμενα που ακολουθούν αποτελούν μέρος ανέκδοτης εργασίας του Γιώργου Καραμπελιά για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.

γραπτό κείμενο στη νεοελληνική γλώσσα, ο **Διγενής Ακρίτας**, θα αναπαριστά τη σύγκρουση των Ελλήνων με τους Άραβες. Απέναντι στη **Δύση**, οι μάχες με τους Νορμανδούς, και με τους Φράγκους στην Πελοπόννησο, η **Άλωση** και η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης κ.λπ., προπαντός δε το μεγάλο σχίσμα με αφορμή το *filioque*⁵. Η ελληνική Ορθοδοξία θα διαμορφωθεί σε ένα διαρκή **“διμέτωπο”** αγώνα έναντι της Ανατολής και της Δύσης.

Όταν χρησιμοποιούμε τον όρο σύγκρουση Ανατολής-Δύσης, για να δηλώσουμε την αντίθεση ή τη διαφοροποίηση της ελληνικής σκέψης με τη Δύση, πρέπει να γνωρίζουμε ότι το σημειολογικό πεδίο είναι **υπονομευμένο** από μια πολύ ευρύτερη, πλανητική, σύγκρουση Ανατολής και Δύσης και ότι αυτή η σημειολογική σύγκρουση έχει αποτελέσει ένα κατ' εξοχήν όχημα **υποταγής** της ελληνικής σκέψης στη Δύση. Κάθε τι το αυτόνομο, το ιδιαίτερο, είναι **“ανατολικό”** και κατά συνέπεια εξοβελιστέο. Ενώ, αντιθέτως, η μόνη **πραγματική** διαφοροποίηση θα ήταν εκείνη ανάμεσα στην ελληνική και τη νεώτερη δυτική σκέψη, η οποία βεβαίως θα δημιουργούσε όρους ισοτιμίας και δεν θα την υποβάθμιζε ως **“ανατολική”**. Γι' αυτό ακριβώς όχι μόνο αποκρύπτεται από τους δυτικούς αλλά και παραθεωρείται από τους Έλληνες διανοούμενους.

Η σύγκρουση/επαφή με την **Ανατολή** είναι τόσο παλιά όσο και η ελληνική ιστορία. Οι Τρώες και το Χρυσόμαλλο δέρας, οι Πέρσες και το φοινικικό αλφάβητο, οι σοφοί της Αιγύπτου και ο Μαραθώνας, ο Αλέξανδρος και ο ελληνιστικός συγκρητισμός, ο ιουδαϊκός μονοθεϊσμός και η ελληνοεβραϊκή τριαδικότητα. Με τη **Δύση** η μεγάλη σύγκρουση θα διαρκέσει δύο ή τρεις αιώνες στην αρχαιότητα, μέχρι την οριστική κατάληψη του ελληνικού χώρου. Και στο επίπεδο της θεωρίας θα αναδυθεί, σε μια πρώτη μορφή της, στην αντίθεση μεταξύ ελληνικής θεωρησιακής αντίληψης και ρωμαϊκού ωφελισμού. Ή, στη συνέχεια, μεταξύ *Αυγουστίνου* και *Ανατολικών πατέρων* της εκκλησίας⁶. Πάντως ο ελληνισμός θα διαθέτει ακόμα τη **συνθετική ισχύ** που θα του επιτρέψει και αυτή τη φορά να ενσωματώσει και να **υποτάξει** τα δυτικά στοιχεία (Ρώμη) και τα Ανατολικά (Εβραίοι) σε μια κατ' εξοχήν ελληνική σύνθεση ενώ το Βυζάντιο θα παραμείνει για αρκετούς αιώνες το κέντρο του πολιτισμού στην Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή.

Από τότε όμως που ο μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος υποτάσσεται στις υπέρτερες δυνάμεις της μουσουλμανικής Ανατολής και της φραγκικής και λατινικής Δύσης, για να διαμορφωθεί ο νεώτερος ελληνισμός, εμφανίζεται, για πρώτη φορά σε τέτοια κλίμακα, μια αντιπαράθεση **“ανατολικής”** ορθόδοξης και δυτικής παράδοσης, ως **εσωτερική αντίθεση** στον ελληνικό χώρο. Ο ελληνικός κόσμος, τουλάχιστον για οκτώ αιώνες, μεταβάλλεται σε αντικείμενο διεκδίκησης μεταξύ Δύσης και Ανατολής, καταβάλλει το μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεών του στην αντίστασή του απέναντι σε υπέρτερες δυνάμεις και χάνει έτσι τη δυνατότητα μιας ολοκληρωμένης σύνθεσης. **Από μια διακριτή οικουμένη μεταβάλλεται σε χώρο των συνόρων**. Και βέβαια, σε ένα κόσμο που κυριαρχείται από τη Δύση και το δυτικό παράδειγμα, η ιδεολογική πρόκληση θα έρχεται από τη Δύση. Σε αυτήν θα καλείται διαρκώς να απαντήσει ή να προσαρμοστεί η Ελλάδα.

Την αντίθεση αυτή ως εσωτερική στην ελληνική σκέψη θα την διακρίνουμε με ενάργεια, σχεδόν σύγχρονη και συμβολική, στην αντιπαράθεση μεταξύ **Γρηγορίου Παλαμά** και **Βαρλαάμ του Καλαβρού**, μεταξύ ησυχαστών και **“δυτικοφρόνων”**⁷, τον 14ο αιώνα.

Θα συγκροτηθούν έτσι οι **δύο λεωφόροι** της νεώτερης ελληνικής σκέψης, ο **Δυτικός** και ο **“Ανατολικός”** δρόμος, που θα συγκρούονται και θα συναντώνται σε ολόκληρη την ιστορική διαδρομή του νεοελληνικού κόσμου, από τη Μάχη του Ματζικέρτ (1071), ή μάλλον από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, το 1204, μέχρι σήμερα, ενώ ο δρόμος της ελληνικής αυτονομίας θα επιβιώνει μόνο στη λαϊκή παράδοση ή θα πασχίζει να συντηρηθεί ζωντανός στο εσωτερικό αυτών των δύο κυρίαρχων **“παραδειγμάτων”**, του Ανατολικού και του Δυτικού.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Και εάν ο ευρωπαϊκός φιλελληνισμός, στις αρχές του 19ου αιώνα, θα συμβάλει στη γέννηση του νεώτερου ελλαδικού κράτους εις ανάμνησην του αρχαίου ελληνισμού, και σαν μοναδική διεξοδος του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού απέναντι στην Ιερά Συμμαχία, σύντομα θα υπάρξει η απάντηση του **Φαμεράουερ** και του **Ενμόντ Αμπού**, για να μη φτάσουμε στον Ρενέ Κοτύ, τον Κίσιντζερ ή το Μακεδονικό ή το Κεμαλικό ανοσιούργημα όπου οι Δυτικοί **“λάτρες”** της κλασικής Ελλάδας αποδέχονται πως οι Σλαβομακεδόνες είναι απόγονοι του... Αλεξάνδρου και οι σημερινοί Τούρκοι απόγονοι του... Ομήρου. Αυτή η εξέλιξη, πέρα από τις συγκυριακές αιτίες, έχει ως υπόβαθρο το γεγονός πως η ύπαρξη της Ελλάδας και της ιδιαίτερης παράδοσής της, και μάλιστα της βυζαντινής, υπονομεύει ένα θεμελιακό δυτικό ιδεολόγημα, σύμφωνα με το οποίο η ελληνική κληρονομιά προσγράφεται **εξ ολοκλήρου** στη Δύση. Ο **Δημήτριος Βικέλας** θα τονίσει ήδη το γεγονός πως ο φιλελληνισμός υπήρξε ένα συγκυριακό γεγονός. **“Ο αληθινός φιλελληνισμός, ... διήρκεσε τα ίδια χρόνια με τον πόλεμο της ανεξαρτησίας και τέλειωσε μαζί του”**. Βλέπε Dimitrius Bikilas, *Le Philhellénisme en France*, στο *Revue d'histoire diplomatique*, III, 1891, σ. 363 και για τη γενικότερη εξέλιξη του φιλελληνισμού, Sophie Basch, *Le Mirage Grec, La Grèce moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Editions Hatier, Παρίσι 1995.

2. Βλ. Sophie Basch, *ό.π.*, σ. 48.

3. Ο μονοφυσιτισμός, ο οποίος υποστηρίζει την ύπαρξη μιας και μόνο φύσης του Χριστού, ανταποκρίνεται περισσότερο στο ανατολικό μονοθεϊστικό ιδεώδες, ενώ αντίθετα η τριαδικότητα και η διφυής υπόσταση του Χριστού βρίσκονται πιο κοντά στην ελληνική αντίληψη του Θεού και των ημιθέων υιών του Δία, αντίληψη που εγκαθιστά μια επικοινωνία Θεού και ανθρώπινου κόσμου.

4. Οι εικονομάχοι, που υποστηρίχτηκαν από τη δυναστεία των Ισαύρων (από το ομώνυμο ανατολικό μικρασιατικό φύλο), ακολουθώντας την ανατολική, μουσουλμανική και ιουδαϊκή παράδοση, απορρίπτουν κάθε ανθρωπομορφική αναπαράσταση του Θεού. Η ελληνική ορθοδοξία θα αποδεχθεί τη συμβολική, δισημείωτη αναπαράσταση (βυζαντινή μετωπικότητα στη ζωγραφική), ενώ ο καθολικισμός θα δεχθεί τον απόλυτο ρεαλισμό και ιστορικότητα στην αναπαράσταση (τριασημείωτη αναπαράσταση –γλυπτική– και νατουραλιστική απεικόνιση – προοπτική στις εικόνες).

5. Η Δύση, αποδεχόμενη την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και από τον Υιό, ιστορικοποιεί στον υπέρτατο βαθμό το πνεύμα και ανοίγει έτσι τον δρόμο για τη νοσηριακή και ανθρωποκεντρική εξέλιξη της δυτικής σκέψης.

6. Βλέπε Χρήστου Γιανναρά, *Σχεδιάγραμμα εισαγωγής στη φιλοσοφία*, Β' έκδοση, Δόμος, Αθήνα 1988, σελ. 94-121, Marcia L. Colish, *Medieval Foundations of the Western intellectual Tradition*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, 1997, σελ. 25-37, 113-128, Christopher Stead, *Philosophy in Christian Antiquity*, Cambridge Un. Press, Κέμπριτζ, σελ. 217-244.

7. Συμβολική και συμβολοποιημένη εξαιτίας του γεγονότος ότι στο ένα στρατόπεδο βρίσκεται ο **“δυτικός”**, προερχόμενος από την Ιταλία, Βαρλαάμ και στο άλλο το κέντρο της Ορθοδοξίας, με τους Αγιορείτες μοναχούς και τον Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, Γρηγόριο τον Παλαμά. Βλ. Β.Ν. Τατάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1977, σελ. 243-261, Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1992, σελ. 56-80.

**

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ

WILLIAM MILLER, *Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΑΘΗΝΑ 1997

η αναγέννηση που δεν ολοκληρώθηκε

Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ (1204-1453)

2.

Η ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ δέχεται σήμερα ότι η νεοελληνική ταυτότητα θα διαμορφωθεί στο ύστερο Βυζάντιο και κατ'εξοχήν στην περίοδο που ακολουθεί τη φραγκική κατάκτηση και τα παράλληλα γεγονότα της ίδιας περιόδου, την οικονομική επέκταση των Λατίνων, τις επιθέσεις των Σέρβων, Βουλγάρων και Τούρκων. Ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, στην Ιστορία του, θα δεχθεί ήδη το 1204 ως τη συμβολική χρονολογία του τέλους του "μεσαιωνικού ελληνισμού" και της έναρξης του νεωτέρου¹. Και αυτή η ταυτότητα διεκδικείται ήδη από τους λογίους της εποχής. Όπως τονίζει ο Ν. Σβορώνος, "την αντίθεση 'Ελλην-χριστιανός' την αντικαθιστά για άλλη μια φορά η αντίθεση 'Ελλην-βάρβαρος'". Ο Νικήτας Χωνιάτης σταματάει την Ιστορία του με την Άλωση της Πόλης από τους "βαρβάρους δυτικούς": "Πως αν εἴην ἐγὼ τὸ βέλτιστον χρῆμα, τὴν ἱστορίαν, τὸ κάλλιστον εὐρημα τῶν Ἑλλήνων, βαρβαρικαῖς καθ' Ἑλλήνων πράξεσι χαριζόμενος"². Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, τον ΙΓ' αιώνα, θα ονομάσει το βυζαντινό κράτος "ελληνίδα επικράτειαν"³. Από τη Ρωμανία θα αναδυθεί ο νεοελληνικός κόσμος.

Η Ελληνική Αυτοκρατορία της Νικαίας, κατά τη διάρκεια της φραγκικής κατοχής στην Κωνσταντινούπολη, θα εγκαινιάσει αυτήν την τελευταία αναλαμπή του Βυζαντίου που ταυτόχρονα συγκροτεί ήδη, εν μέρει, και το πρώτο νεο-ελληνικό κράτος ή κράτη (αν συμπεριλάβουμε και το κράτος της Τραπεζούντας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου)⁴.

Η "ελληνική" ύστατη Αναγέννηση του βυζαντινού στοχασμού και της βυζαντινής Τέχνης⁵, μετά τη φραγκική κατάκτηση, μοιάζει αντιφατική μόνο εάν μείνουμε στο σχήμα της "παρακμής" του Βυζαντίου, όπου υπήρχαν αποκλειστικώς στοιχεία σήψης και αδιεξόδου. Ωστόσο τα πράγματα δεν είναι μονοδιάστατα. Δίπλα στην αδιαμφισβήτητη οικονομική αποδιάρθρωση, θα διαπιστώσουμε μια ενίσχυση των κέντρων του ελληνισμού εκτός Κωνσταντινουπόλεως, η οποία είχε απομυζήσει όλη την ικμάδα και τις δυνάμεις του Βυζαντίου. Η Νίκαια, η Θεσσαλονίκη, η Τραπεζούντα, ο Μυστράς είναι αυτά τα νέα κέντρα που, κάτω από ευτυχέστερες εξωτερικές συνθήκες, θα καθιστούσαν δυνατή μια διαφορετική πορεία. Η πνευματική και καλλιτεχνική παραγωγή παραμένουν ακμαίες, ενώ διαμορφώνεται ο ζωγραφικός ουμανισμός της βυζαντινής τέχνης του 14ου αιώνα. Ο Ιωάννης Βατάτζης θα ιδρύσει Σχολή Φιλοσοφίας στη Νίκαια, ενώ "η Ακαδημία της Τραπεζούντας υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα μελέτης της αστρονομίας και των άλλων μαθηματικών επιστημών"⁶. Ένας κοινός τόπος είναι η άποψη ότι η πνευματική ζωή των βυζαντινών περιορίστηκε στην αναπαραγωγή και διάσωση των αρχαίων κειμένων τα οποία και θα μεταλαμπαδεύσει στη Δύση, παίζοντας απλά διαμεσολαβητικό ρόλο. Και πράγματι θα έχει και μια τέτοια λειτουργία. Όμως αυτό θα συμβεί μόνον όταν ο ελληνικός κόσμος θα βυθιστεί στο τουρκικό σκοτάδι και ο όψιμος βυζαντινός ουμανισμός θα υποχρεωθεί να "μεταναστεύσει". Τότε θα λειτουργήσει σε μεγάλο βαθμό αναπαραγωγικά, αλλά όχι μόνον. Όσο όμως η μάχη θα δίνεται στην Ελλάδα, από τον 13^ο έως τον 15^ο αιώνα, η διάσωση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος θα συνδυάζεται και

με απόπειρες πρωτότυπων συνθέσεων. Συνθέσεις που δεν περιορίζονται σε ζητήματα θεολογικά και φιλοσοφικά αλλά θα επεκταθούν και στις επιστήμες και τα μαθηματικά. Ο Μάξιμος Πλανούδης (1260-1310), εκτός από τα σχολία του στο έργο του Διοφάντου, θα εισάγει για πρώτη φορά στην Ελλάδα το σύμβολο 0 από την Ινδία. Ο Μιχαήλ Μοσχόπουλος και ο Νικόλαος Ραβδός θα γράψουν μαθηματικές πραγματείες, ενώ πολλοί λόγιοι θα ταξιδέψουν στην Περσία όπου θα έρθουν σε επαφή με τα περσικά μαθηματικά και την αστρονομία. Η Αστρονομική τριβίβλος του Θεοδώρου Μελιτηνιώτη γράφτηκε τον 14^ο αιώνα και αποτελεί το σημαντικότερο αστρονομικό έργο ολόκληρης της βυζαντινής ιστορίας⁷. Ο Ιωσήφ ο φιλόσοφος, που έζησε μέχρι το 1330, έγραψε την πρώτη Εγκυκλοπαίδεια, σύνοψη επιστημών και φιλοσοφίας⁸. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1332), ένας από τους μεγαλύτερους βυζαντινούς λογίους, θα ασχοληθεί με τα μαθηματικά, τη γεωμετρία, τη μηχανική και την αστρονομία (θα γράψει μάλιστα και μια Στοιχειώσιν επί τη αστρονομική επιστήμη⁹). Ο μαθητής του, Νικηφόρος Γρηγοράς, (1295-1360) θεωρούσε τους Δυτικούς αδαείς ως προς τις μαθηματικές επιστήμες και την αστρονομία, προσπάθησε να συμπληρώσει το έργο του Πτολεμαίου, προέβλεψε με ακρίβεια ηλιακές και σεληνιακές εκλείψεις και έγραψε μια μελέτη για τον αστρολάβο. Υπήρξε εκείνος που ανακάλυψε το γρηγοριανό ημερολόγιο δύομις αιώνες πριν την εφαρμογή του. Το 1324, παρουσίασε, σε μια συνέλευση λογίων της αυλής του Ανδρόνικου Β', μια μέθοδο για τον καθορισμό της ημερομηνίας του Πάσχα. Το 1578, ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ' απλώς εφάρμοσε τα συμπεράσματα του Γρηγορά¹⁰.

Το 1330/31, ο Γρηγοράς συγκρούστηκε με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό (1290-1348)¹¹ σε δημόσια συζήτηση που διεξήχθη μπροστά στον αυτοκράτορα γύρω από τα ζητήματα της επιστημονικής γνώσης στη σκέψη των δυτικών, τους οποίους υπεράσπιζε ο Βαρλαάμ. Σε αυτή τη συζήτηση, ο Γρηγοράς απέδειξε πως οι επιστημονικές γνώσεις των δυτικών περιορίζονται στα Φυσικά του Αριστοτέλη και ότι είναι αδαείς ως προς τα μαθηματικά και την αστρονομία. Και όμως, στην "ησυχαστική έριδα" που εγκαινιάστηκε με τη μεταγενέστερη σύγκρουση μεταξύ του Βαρλαάμ και του Γρηγορίου Παλαμά, ο Γρηγοράς θα αναδειχθεί σε ηγέτη των αντι-ησυχαστών.

Η "ησυχαστική έρις" υπήρξε, μετά τη διαμάχη εικονολατρών και εικονομάχων, η σημαντικότερη θεολογικο-φιλοσοφική σύγκρουση του Βυζαντίου. Είναι η πρώτη θεολογικο-φιλοσοφική σύγκρουση που αντιπαραθέτει "Ανατολικούς" και "Δυτικούς" στο εσωτερικό της. Οι αντι-ησυχαστές προσχωρούν σταδιακά στον σχολαστικό αριστοτελισμό της Δύσης, απορρίπτουν τη διάκριση θείας ουσίας και θείων ενεργειών¹², όπως είχε ήδη υποστηρίξει ο Θωμάς ο Ακινάτης, τον οποίο θεωρούν ως μια από τις βασικές αναφορές τους, και αποδέχονται ως μόνη πηγή της αλήθειας τη γνώση. Οι ησυχαστές, και κατ'εξοχήν ο Γρηγόριος Παλαμάς (1296-1360), θα υποστηρίζουν τόσο τη διάκριση θείας ουσίας και ενεργειών, όσο και τη μυστική επαφή με το θείο. Ο Παλαμάς δεν αποκλείει τη νόηση και τον ρόλο της, αντίθετα, τόσο γι' αυτόν όσο και για τον Νικόλαο Καβάσιλα

1. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, 6η έκδοση, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932, τόμος 5ος, σ. στ'.

2. Βλέπε Νικόλαου Σβορώνου, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο Αθήνα 1982, σσ. 154-155.

3. Δημοσθένης Δανηλιδής *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Λιβάνης, Αθήνα 1985, σ. 42.

4. Παπαρηγόπουλος, Τατάκης, *ό.π.*, σ. 213, Βακαλόπουλος.

5. Κ. Παπαϊωάννου, *La Peinture Byzantine et Russe*, Editions Rencontre Lausanne, 1965 (υπό έκδοση από τις Εναλλακτικές εκδόσεις).

6. Βλ. Τατάκης, *ό.π.*, σ. 214.

JOHN JULIUS NORWICH, *BYZANTIO- Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΚΑΙ Η ΠΤΩΞΗ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ INTERED, ΑΘΗΝΑ 1990

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ (1261-1282)
 ● Σελτζούκοι Τούρκοι από το 1243 φόρου υποτέλειας στους Μογγόλους
 ● κτήσεις Βενετίας
 ● κατάκτηση Καρόλου Ανδεγαυού
 ● Μυστράς πόλη στη δικαιοδοσία της Βυζ. Αυτοκρατορίας μετά το 1262

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, ΑΘΗΝΑ 1980

(που πέθανε γύρω στα 1371), η νόηση είναι ο δρόμος που οδηγεί στον Θεό, μόνο που θα πρέπει πρώτα –υποστηρίζουν οι ησυχαστές μοναχοί– να *διέλθει από την καρδιά, και αυτή να κυριαρχήσει πάνω στον νου*. Στην αντιπαράθεση ησυχαστών –αντι-ησυχαστών, οι επιφανέστεροι ηγέτες και των δύο στρατοπέδων, ο Παλαμάς και ο Καβάσιλας από τη μία και ο Γρηγοράς από την άλλη, θα προσπαθήσουν να διατηρήσουν στοιχεία της παραδοσιακής βυζαντινής ισορροπίας ορθού λόγου και μυστικισμού, γνώσεως και πίστεως, αριστοτελικής και πλατωνικής παραδόσεως. Ωστόσο, μέσα στα πλαίσια της πολιτικής και εκκλησιαστικής συγκυρίας (σύγκρουση ενωτικών-ανθενωτικών) καθώς και της πολεμικής οξύτητας, τα δύο στρατόπεδα θα ταυτιστούν, εν τέλει, είτε με τη δυτικόστροφη νοσηρχία είτε με τον ανατολικό μυστικισμό, αν και τα επιχειρήματα και οι απόψεις ήταν πολύ πλουσιότερα από ένα τέτοιο μανιχαϊστικό σχήμα. Ο Γρηγοράς υπήρξε ο ίδιος πλατωνικός, παρ’ όλο που διατηρούσε την επαφή του και με το έργο του Αριστοτέλη, και ο διάλογός του *Φλωρέντιος* αποτελεί κριτική των απόψεων του Βαρλαάμ και του Αριστοτέλη όπως τον προσελάμβανε ο δυτικός σχολαστικισμός. Για τον Γρηγορά, η ανθρώπινη επιστήμη είναι ανίκανη να συλλάβει με τα δικά της μέσα την πραγματικότητα στο σύνολό της. Όπως επισημαίνει ο Β.Ν. Τατάκης, “χωρίς να το συνειδητοποιεί, ο Γρηγοράς συμφωνεί σε αυτό το θεμελιακό στοιχείο με τον αντίπαλό του Γρηγόριο Παλαμά. Κάνει κοινό μέτωπο κατά του σχολαστικού αριστοτελισμού ο οποίος, ξεχνώντας ότι οι συλλογισμοί αποτελούν ένα λειπτό και ευαίσθητο μέσο σκέψης, ανάγει τα πάντα σε μια σειρά συλλογισμών”¹³. Η προσπάθειά του να διαμορφώσει μια συνθετική πρόταση μεταξύ πλατωνισμού και αριστοτελισμού, μεταξύ της αποδοχής της απαγωγικής πλατωνικής αντίληψης και του ρόλου της εμπειρίας και της επιστήμης, *ξεπερνάει κατά πολύ* τις αντίστοιχες απόπειρες της δυτικής φιλοσοφίας την ίδια περίοδο. Ο Γρηγόριος Παλαμάς, επηρεασμένος εξ ίσου από τον πλατωνισμό και τον νεο-πλατωνισμό, θα απορρίπτει τόσο τον πλατωνικό διαχωρισμό νήσης και σώματος όσο και την αριστοτελική “αντικειμενοποίηση της εκλογίκευσης”¹⁴: η νόη-

ση είναι εκείνη που μας οδηγεί στο Θεό, αλλά η νόηση βρίσκεται μέσα στην καρδιά, μέσα στο σώμα.

Η *βυζαντινή σύνθεση* εμπεριείχε τις δυνατότητες ενός διαφορετικού ουμανισμού λιγότερο νοσηρχικού και εργαλειώδη. Η συζήτηση που διεξήχθη με αφορμή την ησυχαστική έριδα θα έχει πλέον στοιχεία *παραγωγικά* και όχι απλώς ή κυρίως *αναπαραγωγικά*, διότι, μόλο που η αναφορά στους αρχαίους Έλληνες θα παραμένει βασική συνιστώσα του διαλόγου, ωστόσο η επιχειρηματολογία, οι αναπτύξεις είναι πλέον πρωτότυπες και επιχειρείται η σύνθεση νοήσεως και αισθη-ματος, πίστης και γνώσης, ορθολογισμού και μυστικισμού, Δύσης και Ανατολής.

Εν τούτοις η ιστορία δεν μας έδωσε, δεν έδωσε στον “βυζαντινό νεοελληνισμό”, τον χρόνο και το έδαφος που θα απαιτούνταν για μια τέτοια μεγαλεπήβολη, ιστορικών διαστάσεων, σύνθεση. Η συρρίκνωση των ελευθέρων εδαφών, οι διαρκείς επιθέσεις από Δύση, Ανατολή και Βορρά, η οικονομική απονέκρωση, εξ αιτίας της κυριαρχίας των Ιταλών εμπόρων, και το φτώχεμα των Ελλήνων, δεν θα προσφέρουν το απαραίτητο έδαφος για μια πρώιμη ελληνική Αναγέννηση. Και στο πεδίο της φιλοσοφίας και της θρησκείας, *τα στρατόπεδα θα οριστούν σύμφωνα με τις πλέον αποκλίνουσες συνισταμένες και όχι τη συνιστώσα*. Ο ορθολογισμός θα πάρει σχεδόν αποκλειστικά τη μορφή της στροφής προς, και του θαυμασμού για, τη Δύση, ενώ η *ησυχασμός* θα ταυτιστεί –και θα συκοφαντηθεί– με την “ομφαλοσκοπία” και την άρνηση της “έξωθεν γνώσης”. Σύντομα, η δυσπιστία του Γρηγορά έναντι του σχολαστικισμού της Δύσεως θα αντικατασταθεί από τον ανυπόκριτο θαυμασμό του Δημητρίου Κυδώνη για τον Θωμά τον Ακινάτη, ενώ ο αδελφός του, *Πρόχωρος Κυδώνης*, θα θεωρεί πως η πίστη πλέον δεν έχει καμία σχέση με την αποκάλυψη, αλλά συνάγεται αποκλειστικά από τους συλλογισμούς του Αριστοτέλη¹⁵.

7. Τατάκης, ό. π., σσ. 226-227.

8. Τατάκης, ό. π., σσ. 228-229.

9. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Τατάκης, ό. π., σ. 235

10. Τατάκης, ό. π., σσ. 238-242.

11. Τατάκης, ό. π., σσ. 243-261.

12. Η διάκριση μεταξύ της θείας ουσίας, που είναι απροσπέλαστη στην ανθρώπινη νόηση και “άκτιστη”, και των θείων ενεργειών, που μαρτυρούνται με τα κτιστά έργα του Θεού, αποτελεί μια από τις βασικές παραδοχές της ανατολικής θεολογίας και του ησυχασμού. Ο άγιος μπορεί να φτάσει στη θέαση της ουσίας, του “ακτίστου φωτός”, μόνον ενορατικά.

13. Τατάκης, ό. π., σ. 239.

14. Τατάκης, ό. π., σ. 253.

15. Τατάκης, ό. π., σ. 249. Ρ.Γ. 151, 693-716.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΑΤΟΥ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ, ΘΕΣ/ΝΙΚΗ 1993

**

3 ο πλήθων-γεμιστός και το “μονοπάτι” του ελληνισμού

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ 50 ΧΡΟΝΙΑ της ετοιμοθάνατης βυζαντινής αυτοκρατορίας θα αποτελέσουν μια στιγμή σπάνιας πνευματικής έντασης. Άραγε οι Βυζαντινοί διανοούμενοι, βλέποντας το τέλος να έρχεται, έκαναν μια έσχατη απόπειρα να συμβάλουν στη σωτηρία της, ή μήπως προδιέγραφαν μια πιθανή ανάσταση; Πάντως δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι αυτό το κύκνειο άσμα ακούστηκε στον Μυστρά και όχι πλέον στη γερασμένη βασιλεύουσα.

Γύρω από την εμβληματική νεο-πλατωνική “ελληνοκεντρική” φιγούρα του Πλήθωνα Γεμιστού θα συγκεντρωθούν για ένα διάστημα οι κυριότερες πνευματικές δυνάμεις του γένους. Σ’ αυτόν θα μαθητεύσουν ο Βησσαρίων, ο μετέπειτα καρδινάλιος και “δυτικός Πατριάρχης” Κωνσταντινουπόλεως, ο Γεώργιος Σχολάριος και ο Γεώργιος Τραπεζούντιος¹, ο Μάρκος και ο Ιωάννης Ευγενικός, ακόμα και ο τραπεζούντιος αποστάτης Αμυρούτζης², όπως και ο “μεγάλος καιροσκόπος” Μιχαήλ Αποστόλης. Εδώ, στον Μυστρά, στην αρχαία Σπάρτη και Νέα Αθήνα του “αναγεννώμενου ελληνισμού”, που την είχαν αποσπάσει οι Βυζαντινοί από τους Φράγκους, ο Πλήθωνας θα κηρύξει στους δυτικούς (όταν βρέθηκε στην Ιταλία με την ευκαιρία της Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας³), την επιστροφή στον Πλάτωνα, γράφοντας το *Περί των Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται*, και θα επιβεβαιώσει την επανεμφάνιση των Ελλήνων. “Έλληνες εσμέν το γένος ως ή τε πάτριος φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί”.

Ο Πλήθων, “ο σημαντικότερος Έλληνας φιλόσοφος μετά τον Πλάτωνα”, όπως τον χαρακτηρίζει ο Βησσαρίων⁴, συνέχισε τη μεγάλη πλατωνική και νεο-πλατωνική παράδοση του Βυζαντίου, ως κληρονόμος του Ψευδο-Διονυσίου του Αρεοπαγίτου και κυρίως του Μιχαήλ Ψελλού (1018-1081)· παράδοση που είχαν συνεχίσει ο Θεόδωρος Μετοχίτης και ο Νικηφόρος Γρηγοράς (1295-1360) απορρίπτοντας τον αριστοτελισμό του δυτικού σχολαστικισμού και τη νοσηραρχία του Θωμά του Ακινάτη. Ο Πλήθων και, ίσως, πριν από αυτόν ο Μανουήλ Χρυσολωράς, θα εισαγάγουν στη Δύση τον πλατωνισμό και τον νεοπλατωνισμό. Θα ακολουθήσουν ο Βησσαρίων, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος και άλλοι, ενώ το κίνημα θα κορυφωθεί με τη δημιουργία της Πλατωνικής Ακαδημίας από τον Μαρσίλιο Φιτσίνο (Marciglio Ficino) στη Φλωρεντία των Μεδίκων το 1459.

Στα μάτια του Πλήθωνα, η διαμάχη μεταξύ ορθοδόξων και

καθολικών φαντάζει εντελώς αντιπαραγωγική, παρόλο που ο ίδιος θα συνταχθεί με τους ανθωντικούς στη διάρκεια της διάσκεψης και μάλιστα, στα 1448, θα γράψει το έργο *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* όπου απορρίπτει τις απόψεις των Λατίνων και υποστηρίζει την ορθοδοξία⁵.

Στο μεγάλο του έργο όμως, *Νόμων Ξυγγραφή*, που αργότερα παραδόθηκε στην πυρά από τον Γεννάδιο, η σωτηρία για τους Έλληνες θα αναζητηθεί στην προσφυγή στον νεοπλατωνικό συγκρητισμό, τον Ιάμβλιχο και τον Πρόκλο, την αναβάθμιση της αρχαιοελληνικής θρησκείας και την εισαγωγή ανατολικών μυστικιστικών στοιχείων από τον ζωροαστρισμό. Στο έργο του πραγματοποιεί μια ευθεία επίθεση στον δυτικό σχολαστικισμό, που έχει ως εμπνευστή της τον Αβερρόη, ο οποίος θεωρεί την ψυχή θνητή. Για τον Πλήθωνα, η απαγωγική αντίληψη του Πλάτωνα, από το όλον στο μέρος, είναι ορθή έναντι της επαγωγικής αντίληψης του Αριστοτέλη που καταλήγει σε μια λογική κατασκευή του συνόλου. Η απαγωγική αντίληψη του Πλάτωνα στηρίζεται στις ιδέες και εν τέλει εισάγει τη θεότητα που κινεί το ανώτερο μέρος της ψυχής. Αντίθετα, ο Αριστοτέλης, διακηρύσσοντας την αιωνιότητα του σύμπαντος (πιστός στις διαχρονικές αντιλήψεις της ελληνικής σκέψης για τον Κόσμο), στην πραγματικότητα είναι υλιστής. Ο Πλήθων, μέσα από τον Πλατωνισμό του, που τον συνδέει με τις Ανατολικές θρησκείες της αρχαιότητας, στην πραγματικότητα μέσα από τις έντονες νεοπλατωνικές επιδράσεις που δέχεται, οδηγείται σε έναν γενικευμένο θεισμό.

Ο Πλήθων δεν προσέγγισε τον Πλατωνισμό και τον Ζωροαστρισμό μέσα από μια αναζήτηση αμιγώς ή κυρίως φιλοσοφική. Οι φιλοσοφικές και θεολογικές του αναρωτήσεις έχουν κίνητρα κατ’ εσχόλην πολιτικά. Ο ελληνισμός μπορούσε να ξεφύγει από το τέλος που προδιαγραφόταν αμείλικτο μόνο μέσα από μια γενικευμένη αναθεώρηση. Θεωρώντας την εκκλησία συνδεδεμένη με την παρακμή, οικονομική, κοινωνική και πολιτική, του ύστερου Βυζαντίου και τη λογοκρατούμενη και τετερμινιστική αντίληψη του αριστοτελισμού ανέκμη να απαντήσει στη θανάσιμη αγωνία του βυζαντινού ελληνισμού, θα καταφύγει σε μια φαντασιώδη θρησκευτική σύλληψη, μια βουλευσαρχική και ιδεοκρατική φιλοσοφική επιλογή αλλά και σε μια ριζική πολιτικο-οικονομική επανάσταση. Τα φιλοσοφικά και θεολογικά του έργα είναι πολύ μεταγενέστερα των πολιτικο-κοινωνικών ενώ η αγάπη του για τον Πλάτωνα θα ξεκινήσει από το πολιτικό του έργο.

Με πρότυπο τις πλατωνικές αντιλήψεις για την ιδεώδη πολιτεία, θα προτείνει στον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο μια ριζική κοινωνική ανασύνθεση των υπολειμμάτων της αυτοκρατορίας: η κοινωνία θα έπρεπε να χωριστεί σε τρεις τάξεις⁷, τους διοικούντες, τους “άρχοντες”, οι οποίοι όμως δεν θα κατέχουν καθόλου γη, τους αγρότες και τους κτηνοτρόφους που θα έπρεπε να είναι κύριοι της γης τους, “την γην άπασαν ώσπερ ίσως έχει κατά φύσιν κοινή, άπασι τοις ενοικούσιν είναι”, και τους εμπόρους, χειροτέχνες, μικροπωλητές κ.λπ. Έπρεπε να αναμορφωθεί το φορολογικό σύστημα, να δημιουργη-

1. Βλ. Β.Ν Τατάκης, *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1977, σελ. 261-284.

2. Ο Αμυρούτζης, αυτός που μετέπειτα συνέτρωγε με τον Μωάμεθ, έγραφε ερωτικά ποιήματα προς τέρψιν του και έκανε τον γιο του μουσουλμάνο.

3. Η Σύνοδος αυτή, η οποία διήρκεσε περίπου δύο χρόνια (1438-39), είχε ως αντικείμενο την άρση των δογματικών διαφωνιών ανατολικής και δυτικής χριστιανοσύνης και την επανένωση των εκκλησιών. Επρόκειτο για την ύστατη απόπειρα των Παλαιολόγων να εξασφαλίσουν την υποστήριξη του Πάπα και των δυτικών έναντι του τουρκικού κινδύνου. Στην ελληνική αντιπροσωπεία, υπό τον αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο, συμμετείχαν οι διαπρεπέστεροι θεολόγοι και λόγιοι του Βυζαντίου· ανάμεσά τους ο Πλήθων, ο Μάρκος Ευγενικός, ο Βησσαρίων, ο Γεώργιος Σχολάριος. Επρόκειτο για μία ιστορική συνάντηση όχι μόνο εξ αιτίας του περιεχομένου των συζητήσεων της Συνόδου, αλλά και γιατί δόθηκε, για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση, η δυνατότητα συνάντησης των Ανατολικών με τους Δυτικούς λογίους. Στο “περιθώριο” της Συνόδου, ο Πλήθων θα καταπλήξει τους Δυτικούς με τις διαλέξεις του.

ΟΙ “ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ” ΔΙΔΑΣΚΟΥΝ ΤΟΥΣ “ΜΑΘΗΤΕΣ”, ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, ΜΑΔΡΙΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ο ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ ΕΝΘΡΟΝΟΣ. ΠΑΡΙΣΙ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

γηθεί εγχώρια βιομηχανία και, κατά συνέπεια, να επιβληθούν προστατευτικοί δασμοί. Τέλος, θα έπρεπε να δημιουργηθεί εγχώριος στρατός από πολίτες που απαλλάσσονται από τη φορολογία, ούτως ώστε να πάψει η χρήση μισθοφορικών στρατών.

Έτσι προσπαθούσε ο Γεμιστός να απαντήσει στις προκλήσεις της εποχής, που ανεδείκνυαν τον Μυστρά στο νέο κέντρο του ελληνοισμού. Ωστόσο, αυτό το ευρύ μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, το οποίο είχε ήδη υποβάλει ως υπόμνημα στον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο τριάντα επτά χρόνια πριν την Άλωση, το 1416, (Λόγος προς τον βασιλέα Εμανουήλον περί των εν Πελοποννήσω πραγμάτων) και το ανάλογο που θα υποβάλει το 1431 στον γιο του, τον δεσπότη του Μορέως, Θεόδωρο Παλαιολόγο, θα μείνει κυριολεκτικά στα χαρτιά, παρ' όλο που ο Γεμιστός έχαιρε μεγάλης εκτίμησης στην αυτοκρατορική οικογένεια⁹.

Ο Πλήθων θα προσπαθήσει να αντισταθεί τόσο στην παπική-φραγκική Δύση όσο και στην Ανατολή, που εκείνη την περίοδο εμφανίζεται με το τουρκικό σαρίκι, και να θεμελιώσει έναν ιδιαίτερο "ελληνικό" δρόμο. Γι' αυτό και θα συνταχθεί με τους ανθενωτικούς μαζί με τον... Μάρκο Ευγενικό, στη διάσκεψη της Φερράρας-Φλωρεντίας: αρνούμενος τόσο την αποδοχή της Δυτικής πρωτοκαθεδρίας, δηλαδή την υποταγή της ορθοδοξίας στον παπισμό, όσο και τον ηουχασμό ή την αποδοχή του τουρκικού σαρικού. Αντίθετα, ο ίδιος ο Σχολάριος μάλλον θα ταλαντευθεί ως προς την αναγκαιότητα της ένωσης, για να την αποκηρύξει στη συνέχεια κάτω από την επίδραση του Μάρκου Ευγενικού. Οι μαθητές του Πλήθωνα θα σκορπιστούν στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Οι "ενωτικοί" Χρυσολωράς, Γεώργιος Τραπεζούντιος και Βησσαρίων, που θα μείνουν πιστοί, εν μέρει, στις πλατωνικές αντιλήψεις του δασκάλου αλλά όχι και στο ανθενωτικό του πνεύμα, σύντομα θα επιστρέψουν στην Ιταλία. Ο Γεώργιος Σχολάριος θα κάψει τα βιβλία του Πλήθωνα ως αιρετικά, όταν γίνει ο πρώτος Πατριάρχης μετά την Άλωση, παρόλο που ο Πλήθων ήταν αντίπαλος της ένωσης των εκκλησιών. Όσο τέλος για τις οικονομικο-κοινωνικές του απόψεις, δεν βρήκε προφανώς καμία ιδιαίτερη απτήρηση στην πελοποννησιακή ή και την κωνσταντινοπολίτικη κοινωνία της εποχής του.

Το **αδιέξοδο** της απόπειρας του Πλήθωνα, εκτός από το πολιτικό και το οικονομικό πεδίο, θα εκφραστεί σε όλη του τη μεγαλοπρέπεια με τις απόψεις του για την επιστροφή στον παγανισμό, που θα ενισχυθούν στο τέλος της ζωής του, όταν πλέον δεν βλέπει καμία άμεση πολιτική διέξοδο. Σε ένα πνευματικό περιβάλλον και μια εποχή εντελώς απρόσφορη για παρόμοια εγχειρήματα, μια τέτοια επιστροφή εικονογραφεί ίσως με τα εντονότερα χρώματα το **αδιέξοδο** του ελληνοισμού συνολικά και ιδιαίτερα ενός αυτόνομου ελληνοκεντρικού δρόμου. Η αναγέννηση, την οποία οραματιζόταν ο Πλήθων, δεν στηριζόταν ούτε στην ορθοδοξία, ή έστω σε κάποια εκδοχή μεταρρυθμιστής της, ούτε στη Δύση, γι' αυτό και παρέμενε ανθενωτικός, αλλά ήθελε να στηριχτεί στην αρχαία δόξα των Ελλήνων και στην αρχαία θρησκεία. Το εγχείρημα του Γεμιστού παρέμενε έτσι εντελώς ανεδαφικό γιατί κανείς (ή σχεδόν κανείς, εκτός από τον Μιχαήλ Αποστόλη) στην εποχή του δεν ήταν διατεθειμένος να δεχθεί μια ιδεολογική μεταρρύθμιση στραμμένη σε ένα απώτερο παρελθόν χωρίς καμία συνάφεια με το παρόν. Οι **ζωντανές** δυνάμεις του ελληνοισμού ήταν εξαιρετικά **ασθενείς** για να αποπειραθούν κάποια βιώσιμη μεταρρύθμιση και αναγέννηση. Οι δύο "λεωφόροι" που έμεναν ανοικτοί για τον θνήσκοντα βυζαντινό ελληνοισμό ήταν εκείνοι των δύο μαθητών του, του καρδινάλιου και καθολικού "Πατριάρχη" Κωνσταντινουπόλεως Βησσαρίωνα και του ορθόδοξου πατριάρχη Σχολάριου. Το κακοτράχαλο "**μονοπάτι**" του Πλήθωνα χάθηκε μέσα στα γυρίσματα της ιστορίας, όπως και εκείνο του πρώην αυθέντου του Μυστρά Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Παρέμεινε όμως ένα δυνητικό άνοιγμα που μας καλεί αδιάκοπα να επιχειρήσουμε την εκχέρσωσή του.

Η συνεχιζόμενη παρακμή του όψιμου βυζαντινού ελληνοισμού σταδιακά θα περιορίσει τη φιλοσοφική και θεολογική συζήτηση σχεδόν αποκλειστικά στο έδαφος της "**επιλογής**" **κυριάρχου**. Η **ηουχαστική έρις θα περάσει σε δεύτερο πλάνο**. Το **φλέγον** ερώτημα είχε μεταταθεί: θα έπρεπε οι Έλληνες να δεχτούν την προσχώρησή τους στον καθολικισμό, με αντάλλαγμα μια πιθανή δυτική βοήθεια για να αντισταθούν στους Οθωμανούς, οι οποίοι είχαν ήδη καταλάβει την **Αδριανούπολη** (1361) και την ανατολική Θράκη και είχαν περικυκλώσει την ερημούμενη και κατερειπούμενη βασιλεύουσα; Ή θα έπρεπε, με τίμημα έστω την απώλεια της πολιτικής και εθνικής ανεξαρτησίας έναντι των Τούρκων, να επιμείνουν στη θρησκευτική και πνευματική τους αυτοτέλεια; Το δίλημμα υπήρξε κυριολεκτικά τραγικό και η "τρίτη πρόταση", την οποία δοκίμασε να διατυπώσει ο Πλήθων-Γεμιστός, μιας ελληνικής και ελληνοκεντρικής Αναγέννησης, ουτοπία.

Στην περίοδο που προηγείται ή ακολουθεί την Άλωση, η **πλειοψηφία** των Ελλήνων **λογίων** θα στραφεί προς τη Δύση ενώ, αντίστροφα και συμμετρικά, ο λαός, στη συντριπτική του πλειοψηφία, έστω και σκλαβωμένος, θα καλλιεργήσει την ιδιοπροσωπία του συσπειρωμένος γύρω από την Εκκλησία η οποία θα υποκαταστήσει εν μέρει και τη χαμένη πολιτική εξουσία του υστεροβυζαντινού ελληνοισμού.

4. "Ου μετά Πλάτωνα, (εξηρήσθω δε λόγου ο Αριστοτέλης) σφώτερον ου έφυσεν η Ελλάς". Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Γενήθηκα στο χίλια τετρακόσια δύο*, τόμ. Ι, σελ. 409. Εστία, Αθήνα 1996 (1η έκδοση 1957).

5. Β.Ν. Τατάκης, *Η βυζαντινή Φιλοσοφία*, ό.π.

6. Β.Ν. Τατάκης, σ. 271, *Πλήθωνος Νόμων Ξυγγραφή*, εκδ. C. Alexandre, Παρίσι 1858, (ανατυπ. 1966), σ. 281.

7. Βλέπε Σάββα Σπέντζα, *Αι δημοσιονομικαί απόψεις του Πλήθωνος*, Αθήνα 1964.

8. Βλέπε Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος*, Εκδόσεις Γαλλικής, Αθήνα 1976, τόμος 2, κεφ. 27, σελ. 27-59, καθώς και το *Γενήθηκα στο χίλια τετρακόσια δύο*, ό.π., τ. Ι, σελ. 202-208 και 402-470. Βλέπε επίσης Δημοσθένης Δανηλιδής, *Η νεοελληνική οικονομία και κοινωνία*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1985, σελ. 78-103, Β.Ν. Τατάκης, ό.π., σελ. 263-264.

ALAIN DUCELLIER, *LE DRAME DE BYZANCE (ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ - ΙΔΕΩΔΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΜΙΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ)*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ HACHETTE, ΠΑΡΙΣΙ 1976

**

η οδός του βησσαρίωνα

1. Ενώ ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός μνημονεύεται ως ο πρώτος που, γύρω στο 1325, θα εισάγει την επαφή με την ελληνική παιδεία στην Ιταλία και μέσω αυτού θα αρχίσει ο Πετράρχης, ίσως και ο Βοκκάκιος, να μαθαίνουν ελληνικά (βλ. Β.Ν Τατάκης, *Η βυζαντινή Φιλοσοφία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1977, σ. 245).

2. R.R. Bolgar, "Notre Héritage Grec" in Moses Finley, Cyril Bailey, *L' Héritage de la Grèce et de Rome* (édit.), Bouquins, Robert Laffont, Παρίσι 1992, σ. 427.

3. Guarinus Veronensis, *Epistolario*, εκδ. R. Sabbadini, Βενετία 1915-19, τ. II, σσ. 580-81, 583, 588.

4. Γεωργίου Ιωάννου Ζαβίρα (επιμ. Τάσου Γρισόπουλου), *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 1972, Μιχάλη Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία, 1453 έως σήμερα*, τόμος Α' Αθήνα, α.χ. σσ. 57-59.

5. Γεωργίου Τραπεζούντιου, "Περί της αληθείας των Χριστιανών πίστεως", στο Γ. Ζώρα, *Γεώργιος ο Τραπεζούντιος και αι προς ελληνοτουρκικήν συνεννόησιν προσπάθειαι αυτού*, Αθήνα 1954.

ΕΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ λογίους που ταξίδεψαν στην Ιταλία και προετοίμασε το έδαφος για το κύμα που ακολούθησε ήταν ο **Μανουήλ Χρυσολωράς**¹ ο οποίος, ενώ βρισκόταν στην Ιταλία το 1396 σε διπλωματική αποστολή, πείστηκε από τους Φλωρεντινούς να μείνει για τρία χρόνια στην Ιταλία για να παραδίδει μαθήματα. "Στη διάρκεια του επόμενου ημίσεως του αιώνα, οι μαθητές του Χρυσολωρά, καθώς και ορισμένοι ριψοκίνδυνοι λόγιοι που είχαν πράγματι σπουδάσει στο Βυζάντιο, κυριάρχησαν στις ελληνικές σπουδές στην Ιταλία"². Ο μαθητής του Χρυσολωρά Guarino θεωρεί πως ο Χρυσολωράς, παράλληλα με τις ελληνικές σπουδές, ανέστησε και τις λατινικές,³ όσο παράδοξο και αν φαίνεται, διότι δίδαξε στους Ιταλούς, αναφέρει ο Γκουαρίνο, πώς να χρησιμοποιούν το λεξικό, τη γραμματική και το λογοτεχνικό είδος. Σύντομα θα τον ακολουθήσει η πλειάδα των λογίων που θα εγκατασταθεί στην Ιταλία και θα σκορπιστεί σε όλη τη Δύση, μέχρι την Αγγλία. Ο Θεσσαλονικεύς **Θεόδωρος Γαζής** (1370-1475) θα φύγει για την Ιταλία μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1429. Θα μεταφράσει Αριστοτέλη και Θεόφραστο στα Λατινικά, θα παρέμβει στη διαμάχη πλατωνικών-αριστοτελικών με τάσεις συνδιαλλαγής, ως μετριοπαθής αριστοτελικός, και θα γράψει την περιβόητη *Γραμματική Ελληνική* που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1516 και γνώρισε στη συνέχεια άπειρες ανατυπώσεις, εκπαιδευοντας και "ταλαιπωρώντας" με την αττικίζουσα γλώσσα του όλους τους Έλληνες μέχρι τον 19^ο αιώνα⁴. Ο **Γεώργιος Τραπεζούντιος** (1395-1484), που έφυγε για την Ιταλία το 1430, αξίζει να αναφερθεί όχι μόνο επειδή μετέφρασε Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Ευσέβιο Καισαρείας κ.ά., επιτέθηκε στους "πλατωνίζοντες" με επιχειρήματα αντάξια του δυτικού σχολαστικισμού αλλά και γιατί υπήρξε ίσως ο πρώτος Έλληνας διανοούμενος που εισηγήθηκε τη συνεννόηση Ελλήνων και Τούρκων, στις περιβόητες επιστολές του προς τον Μωάμεθ το 1465:

Ει τις ουν τα δύο ταύτα των ανθρώπων γένη, χριστιανούς τε λέγω και μουσουλμάνους. Εις μίαν πίστιν και ομολογίαν ενώσοι, ... δοξασθήσεται παρά πάντας ανθρώπους... τούτο δε, θαυμάσιε αμνήρα, ουδεις πλην σου κατορθώσει δύναται⁵.

Και το διάβημα του Τραπεζούντιου ήταν αξιοσημείωτο γιατί δεν παρέμεινε, όπως ο Αμιρούτζης στο κατακτημένο Βυζάντιο, αλλά έκανε το διάβημά του μετά από τριάντα πέντε χρόνια παραμονής στην Ιταλία και ενώ ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη ως απεσταλμένος του Πάπα⁶. Εξάλλου αυτή η απόπειρα θα του στοιχίσει τη φυλακιστή του στον πύργο του Αγίου

1. ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, ΕΚΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΣΕ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΗΓΕΤΕΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ, ΑΝΩΝΥΜΟΣ, 1472

Αγγέλου στη Ρώμη. Επρόκειτο άραγε για έσχατη κατάπτωση των Ελλήνων λογίων που επέλεγαν τον αυθέντη τους βάσει των προσωπικών τους συμφερόντων ή για μια απόπειρα διαφυγής από την κηδεμονία των καθολικών;

Η σημαντικότερη προσωπικότητα του Βυζαντίου στη Δύση υπήρξε ο τραπεζούντιος **Βησσαρίων** (1389/1395-1472), ο μετέπειτα Καρδινάλιος και πτωλάρχης καθολικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ο Βησσαρίων υπήρξε μαθητής του Πλήθωνα και έμεινε πιστός στις πλατωνικές επιλογές του. Ως αρχιεπίσκοπος Νικαίας συμμετείχε στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας όπου αναδείχθηκε σε υποστηρικτή της Ενώσεως των εκκλησιών, σε αντίθεση με τον δάσκαλό του Γεμιστό και ως κύριος αντίπαλος του Μάρκου Ευγενικού. Το 1439, θα εγκατασταθεί οριστικά στην Ιταλία και θα χριστεί καρδινάλιος. Ο Βησσαρίων, που θα διεκδικήσει δύο φορές την παπική έδρα και θα την χάσει λόγω της ελληνικής του κα-

ταγωγής⁷ και της άρνησής του να ενδώσει σε χαμερπείς συναλλαγές, είναι εκείνος που θα συγκεντρώσει και θα προστατεύσει τους Έλληνες λογίους που βρίσκονταν ή έφθασαν στην Ιταλία. Ο **Θεόδωρος Γαζής**, ο Γεώργιος Τραπεζούντιος, ο Μιχαήλ Αποστόλης, ο **Ανδρόνικος Κάλλιτος**, θα σχηματίσουν υπό την προστασία του τον πρώτο κύκλο των Ελλήνων λογίων της Ρώμης. Ο Βησσαρίων, ματαίως, θα προσπαθεί σε όλη του τη ζωή να στρέψει τους Δυτικούς ηγεμόνες σε μια εκστρατεία εναντίον των Οθωμανών, για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Το 1463, ο **Πίος ο Β'**, ο ελληνοστής και ουμανιστής Πάπας **Σίλβιος Αινείας Πικολόμινι**, θα είναι έτοιμος να επιβιβαστεί ο ίδιος στα σκάφη που θα εξεστράτευαν εναντίον των Τούρκων, και γι' αυτό θα ορίσει προκαταβολικά τον Βησσαρίωνα Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο θάνατος του Πάπα και η αδιαφορία των δυτικών ηγετών θα οδηγήσει για άλλη μια φορά τα σχέδια σε αποτυχία.

Ο Βησσαρίων, που πίστευε ήδη από τη Σύνοδο της Φερράρας ότι η σωτηρία του ελληνισμού από τον τουρκικό κίνδυνο εναπόκειται πλέον στη συμμαχία με τη Δύση, είναι ο κυριότερος εκπρόσωπος του "δυτικού δρόμου" και προδιαγράφει, στην αυγή του νεότερου ελληνισμού, μια από τις βασικές κατευθύνσεις που θα πάρει η ιστορία μας, ίσως και την κυρίαρχη. Το βέβαιο είναι πως δεν επρόκειτο για κάποιον απλό "εξωμότη", αλλά για έναν Έλληνα πεπεισμένο πως η σωτηρία θα ερχόταν μόνο από την ταύτιση με τη Δύση. Σύμφωνα με τον Ιταλό ποιητή Τζιοβάνι Μπατίστα Νικολίνι, "ήτο πάντοτε ορθόδοξος... Προσήλθε εις τον καθολικισμόν διότι ως μεγάλος διπλωμάτης διέβλεπε τα εξαιρετικά οφέλη που θα προσεπορίζετο με το μέσον

αυτό δια την πατρίδα του, που τόσον ελάτρευε"⁸. Ο Βησσαρίων, με την τεράστια βιβλιοθήκη του στη Ρώμη, με τα έργα του προς υπεράσπιση του Πλήθωνος και του Πλάτωνος, θα ενισχύσει αποφασιστικά τις ουμανιστικές σπουδές⁹.

Ο **Ιωάννης Αργυρόπουλος** (1400-1486) θα διδάξει ελληνικά και φιλοσοφία ως ο πρώτος καθηγητής της Ακαδημίας των Μεδίκων στη Φλωρεντία, θα σχολιάσει το *Όργανον* του Αριστοτέλους, ενώ οι λατινικές μεταφράσεις του αριστοτελικού έργου (*Ηθικά Νικομάχεια*, *Περί ψυχής* κ.λπ.) θα εκδοθούν μετά τον θάνατό του μαθητής του χρημάτισε και ο Λαυρέντιος των Μεδίκων. Ο **Λαόνικος Χαλκοκονδύλης** (1430-1490), "ο τελευταίος Αθηναίος ιστορικός" σύμφωνα με το ομώνυμο έργο του Ουίλιαμ Μίλλερ, θα περιπλανηθεί για πολλά χρόνια στη Δύση. Ο εξαδέλφος του, **Δημήτριος Χαλκοκονδύλης** (1423-1500), προστατευόμενος του Λαυρέντιου, θα διαδεχθεί τον Αργυρόπουλο στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας το 1471· το 1488, θα πραγματοποιήσει την πρώτη κριτική έκδοση του Ομήρου, καθώς και την πρώτη έκδοση του Λεξικού του Σουΐδα, θα εκδώσει τους *Λόγους του Ισοκράτους* κ.λπ.¹⁰

Ο **Κωνσταντίνος Λάσκαρις** (1434-1501) θα γράψει και θα εκδώσει την εξίσου φημισμένη με εκείνη του Γαζή, *Γραμματική* αρχικώς την έγραψε στο Μιλάνο για τη μαθήτριά του Ιππολύτη Σφόρτσα, και την εξέδωσε για πρώτη φορά το 1476· η στερεότυπη έκδοση του 1494 υπήρξε η πρώτη έκδοση που πραγματοποιήσε ο περίφημος **Άλδος Μανούτιος**. Στη συνέχεια εκδόθηκε και ανατυπώθηκε δεκάδες φορές και στον αρχόμενο 19^ο αιώνα είχε εκτοπίσει ακόμα και την *Γραμματική* του Γαζή (εκδ. 1801, 1804, 1806, 1808, 1810, 1811, 1812, 1817, 1819, κ.λπ.). Ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις θα μείνει μέχρι το 1460 στο Μιλάνο, εν συνεχεία θα μεταβεί στη Ρώμη κοντά στον Βησσαρίωνα και ακολούθως στη Νεάπολη, προσκεκλημένος του Φραγκίσκου Α'. Επιχείρησε να φύγει για κάποιο ελληνικό νησί αλλά, ταξιδεύοντας, κατέπλευσε στη Μεσσηνή όπου εγκαταστάθηκε μέχρι τον θάνατό του. Η Μεσσηνή, στη διάρκεια της παραμονής του, απεκλήθη "νέα Αθήνα" από τον Άλδο Μανούτιο¹¹. Σε επιστολή του στον Ιωάννη Πάρδο, θα εκφράσει ίσως εναργέστερα από κάθε άλλον την τραγική μοίρα των Ελλήνων λογίων, συνθλιμμένων μεταξύ της τουρκικής βαρβαρότητας και της δυτικής απολυταρχίας:

Κάθημαι άχθος αρούρης απειπών τω άλγει, την ενταύθα διατριβήν δουλείαν ηγούμενος και την εντεύθεν μετάστασιν κοινήν δυστυχίαν.... Που γης απίοιμι, εν ω πατρίς μεν δούλη αισχίστων βαρβάρων και πάσα Ελλάς, ούτε δε βασιλεία ούτε πολιτεία ημίν υπολείπεται, πάντα δε δούλα και φόβου και κινδύνου μεστά; (...) Ρώμην μεν την νέαν Βαβυλώνα και τροφόν πάσης κακίας ουδ' ιδείν αξιώ. Νεάπολιν δε την αχάριστον φεύγω ακούων... η μεν γαρ των τυρρανούντων φειδωλία *θεόδωρον* (τον Γαζή, σ.τ.σ.) ... ες Καλαβρίαν απήλασε, Ανδρόνικον δε τον Καλλίστου ες τας Βρετανικές νήσους, όπου φίλων έρημος τέθνηκε... παραλεί-

2. ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΣΕ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΗΓΕΤΕΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ, ΑΝΩΝΥΜΟΣ, 1472

πω δε τον σοφόν εμόν καθηγητήν Ιωάννην τον Αργυρόπουλον εν μέση Ρώμη πενόμενον¹².

Ο **Ιανός Λάσκαρις** (1445-1534), αντιθέτως, ενσωματώθηκε πλήρως στον δυτικό κόσμο (εξ άλλου ήταν μόλις οκτώ χρονών όταν έφυγε από την Κωνσταντινούπολη, μετά την Άλωση) και προσπάθησε, ματαιώς, να επιτύχει την απελευθέρωση της Ελλάδος μέσω της Δύσεως. Το έργο του ήταν ταυτόχρονα φιλολογικό (συνέλεξε πολλά ελληνικά χειρόγραφα από το Άγιο Όρος και αλλού, εξέδωσε τις Τραγωδίες του Σοφοκλή, Ρήτορες, Επιγράμματα, Ευριπίδη, Αβικέννα κ.λπ.), διδακτικό (ίδρυσε το πρώτο ελληνικό Γυμνάσιο στη Ρώμη, συστηματοποίησε τη διδασκαλία και τα ελληνικά γράμματα στο Παρίσι και οργάνωσε τη βασιλική βιβλιοθήκη στο Φονταίνεμπλώ) και πολιτικό. Χρημάτισε πρέσβυς της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, και δύο φορές στην

Ενετική Δημοκρατία, απεσταλμένος του Πάπα Λέοντα Γ' στον Γάλλο βασιλέα Φραγκίσκο, του πάπα Κλήμεντα Ζ' στον αυτοκράτορα Κάρολο Ε' κ.λπ. Με όλο του το έργο θα προσπαθεί αδιάκοπα να ενισχύει την Ελλάδα και τον ελληνισμό. Χαρακτηριστική είναι η επίκλησή του προς τον νικητή του Φραγκίσκου Α', τον Κάρολο Ε', μετά τη μάχη της Παβίας το 1525:

Όχι μόνον ο Πάπας, αλλά και η αρχαία Ελλάς, Μεγαλειότατε, με στέλλει ενταύθα, δια να σας καθικετεύσω να λάβητε έλεος υπέρ αυτής. (...) Οι Έλληνες εφεύρον και εδίδαξαν τας επιστήμας εις όλα τα έθνη της γης και ιδίως τους κατοίκους της Ευρώπης, ως τους Ιταλούς, Γερμανούς, Ισπανούς, Γάλλους, και άλλους. Οι Έλληνες ούτοι εδωρήσαντο τω κόσμω τους νόμους, την θρησκείαν, και τα τελειοποιούντα τους ανθρώπους ήθη. (...) Μεγαλειότατε να λάβητε υπ' όψιν πόσας υποχρεώσεις έχουσιν όλοι οι λαοί προς το Ελληνικόν έθνος, οίτινες ώφειλον να αναγνωρίζωσι την Ελλάδα ως μητέρα των, και τους Έλληνας ως κυρίου και προστάτας των¹³.

Η συνειδηση της ενότητας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα έως τους νεότερους χρόνους και των οφειλών της Δύσης έναντι αυτού (και τις οποίες θα όφειλε να ανταποδώσει) είναι πρώιμη αλλά όχι μοναδική. Η **ιδιαιτερότητα** έγκειται στο ότι ο Λάσκαρις πιστώνει στον ελληνισμό και την προσφορά του όχι μόνο στις επιστήμες, το δίκαιο, την ηθική, αλλά και στη *θρησκεία*. Από όσο γνωρίζουμε πρόκειται για μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις που η ελληνική παράδοση διεκδικεί και τη συγκρότηση του χριστιανισμού, σε αντίθεση με πολλούς διανοουμένους του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα που διεκδικούσαν επ' ονόματι του νεώτερου Ελληνισμού μόνο την αρχαιοελληνική παράδοση και ζητούσαν από τη Δύση την οφειλόμενη ανταπόδοση. Ο Ιανός Λάσκαρις, απευθυνόμενος στον ισχυρότερο μονάρχη της Δύσεως, δεν εκλιπαρεί αλλά μάλλον απαιτεί και, έχοντας και την προσφορά της θρησκείας στη φαρέτρα του, συνεχίζει να κρατάει κάτι από την υπερηφάνεια και την αίσθηση της ανωτερότητας των Βυζαντινών έναντι των άρτι εκπολιτισθέντων βαρβάρων της Δύσεως. Ο Λά-

6. Μιχάλη Περάνθη, *ό.π.*, σσ. 59-65, Γ. Ζώρας, *ό.π.*

7. Και της επιμονής του στη διατήρηση της ελληνικής γενειάδας, που τον διαφοροποιούσε από τους υπόλοιπους καθολικούς.

8. Μιχάλη Περάνθη, *ό.π.*, σ. 49.

9. Γεωργίου Ζαβίρα, *ό.π.*, Μιχάλη Περάνθη, *ό.π.*, σσ. 49-56.

10. Γεωργίου Ζαβίρα, *ό.π.* Κωνσταντίνου Σάθα, *ό.π.*, σσ. 78-81, Μιχάλη Περάνθη, *ό.π.*, σσ. 70-73.

11. Μιχάλη Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, 1453 έως σήμερα, τόμος Α' Αθήνα, α.χ., σσ. 81-83.

12. Σπ. Λάμπρος, *Αργυροπούλεια*, Αθήνα 1910.

13. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, *ό.π.*, σσ. 118-119.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ, CONSTANTINOPLE (1054-1261), ΕΚΔΟΣΕΙΣ AUTREMENT, ΠΑΡΙΣΙ 1996

σκαρις, παρ' όλο που γνώρισε πολλές τιμές ("γαίην Ξένην εύρετο μειλίχην") και αναλώθηκε στην προσπάθειά του να κινητοποιήσει τη Δύση υπέρ του ελληνισμού, όχι μόνο δεν εγκατέλειψε την Ορθοδοξία, αλλά θα γράψει και μία Defensio rítuum Graecorum. Θα τελευτήσει πλήρης ημερών και τιμών αλλά με την πικρία της σκλαβωμένης Ελλάδας στην καρδιά του, όπως μαρτυρεί το επίγραμμα που ζήτησε να χαραχθεί στον τάφο του

*Λάσκαρις αλλοδαπή γαίη επικάθεται, γαίην
Ούτε λίην Ξένην, ω Ξένε μεμφόμενος.
Εύρετο μειλίχην' αλλ' άχθεται, είπερ Αχαιοίς
Ουδ' έτι χουν χεύει πατρίς ελευθέριον¹⁴.*

Στους Έλληνες, που με τον ερχομό τους στη Δύση θα ενδυναμώσουν το ρεύμα της Αναγέννησης και ιδιαίτερα την αρχαιολογία, περιλαμβάνεται και ο **Μάρκος Μουσούρος** (1470-

1517), παρόλο που, καταγόμενος από το Ρέθυμνο, δεν γνώρισε ούτε το Βυζάντιο ούτε την τουρκική κυριαρχία. Ο ρόλος που διαδραμάτισε στο να κατακτήσει η Δύση την πρόσβαση στους αρχαίους συγγραφείς υπήρξε μοναδικός: το 1503 επιφορτίστηκε από την Ενετική Δημοκρατία με την επιμέλεια των εκδόσεων του Άλδου Μανούτιου. Έτσι επιμελήθηκε και εξέδωσε, μεταξύ άλλων, τα Άπαντα του Πλάτωνος, τις Κωμωδίες του Αριστοφάνη, το Λεξικό του Ηουχίου, την Περιήγηση του Πausανία, τον Θεόκριτο, Λόγους του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού κ.ά. Προς το τέλος της ζωής του, ήδη καθολικού δόγματος, θα χριστεί, από τον φιλέλληνα πάπα Λέοντα Γ', Επίσκοπος Ιεράπετρας και Αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας¹⁵.

Ο ΙΑΤΡΟΣ, Ο ΑΣΘΕΝΗΣ ΚΑΙ Ο ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΣ, ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΥΡΕΨΟΥ, ΔΥΝΑΜΕΡΟΝ 14ου ΑΙΩΝΑΣ, ΠΑΡΙΣΙ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σκολία διακινδύνευε την έξοδο από το σπίτι του, μια και άκουγε παντού ύβρεις "ιδού το άγος, ιδού το κάθαρμα"¹⁷. Ο Αποστόλης "ο βασιλεύς των πενήτων", όπως θα χαρακτηρίσει τον εαυτό του, είναι το αρχέτυπο του νεοέλληνα ομορτοουιστή διανοουμένου, πάντα προσκολλημένος στους ισχυρούς, έτοιμος να προσαρμόσει τις απόψεις του στις βουλήσεις τους, διαρκώς δυσαρεστημένος με την οικονομική του κατάσταση, ικανός και πεπαιδευμένος, που έφθανε μέχρι την κατάδοση για εξυπηρέτηση τους ευκαιριακούς του αυθέντες, έστω και αν ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα.

Γράφει ο Κωνσταντίνος Σάθας:

Επί τω θεαθήναι δ' εν μεν Ιταλία προσεποιείτο τον δυτικόν, εν δε Ελλάδι τον ορθόδοξον. Αλλά και προ της αλώσεως εμφανίζετο επαμφοτερίζων. (...) εις τον εν έτει 1440 προσφωνηματικόν του προς τον αυτοκράτορα Φρειδερίκον ω-

μολόγει ο Μιχαήλος την εκ του πατρός και του υιού εκπόρευσιν του αγίου πνεύματος, πέμπων ταυτοχρόνως προς τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνον τον Παλαιολόγον ομολογίαν πίστεως, κατά τας παραδόσεις της Ανατολικής εκκλησίας¹⁸.

Κατά βάθος, στο μόνο που φάνηκε να μένει πιστός είναι στον πλατωνισμό του, την υποστήριξή του στον Πλήθωνα και την πίστη του στους... αρχαίους θεούς. Σε επιστολή

του προς τον Ιωάννη Αργυρόπουλο έγραφε:

Ζευσ, ω πάντα δουλεύει, θεοί και δαίμονες και ψυχαί, και α θεών έργα, ή θείος ο Πλάτων διακελεύεται, Ερμής τε, ω λόγον ενέταξεν ο και των άλλων εκάστω τάξεις τε αιδίους και ενεργείας διανεμάμενος... εις το ιερόν τέμενος του Διός, ο Μίνως εκόσμηι τε και Ραδάμανθυς, κατηγάκασαν αφικέσθαι¹⁹.

Η πίστη του στους αρχαίους θεούς μαρτυρείται και από άλλες επιστολές του, ίσως και από την αδιαφορία του για τα χριστιανικά δογματικά ζητήματα και την ευκαιριακή προσκόλλησή του στον εκάστοτε ισχυρό. Πάντως οι επιστολές του προς τον Ιωάννη Αργυρόπουλο μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως ο Πλήθων διέθετε κάποιους επιφανείς οπαδούς στην απόπειρα της επιστροφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, μέσω της θρησκείας του.

**

14. Γεωργίου Ιωάννου Ζαβίρα, ό.π., Κωνσταντίνου Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό.π., σσ. 113-120, Μιχάλη Περάνθη, ό.π., σσ. 84-86.

15. Κωνσταντίνου Σάθα ό.π., σσ. 80-92, Μιχάλη Περάνθη, ό.π., σσ. 86-91.

16. Μιχάλη Περάνθη, ό.π., σσ. 74-78.

17. Βακαλόπουλος, τόμ. Γ σ. 174, Ζ. Τσιρπανλής, "Η ορθοδοξία και ο καθολικισμός μετά την Άλωση" στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Γ, Εκδοτική Αθηνών, σ. 114.

18. Κ. Σάθας, ό.π., σσ. 72-73.

19. Κ. Σάθας, ό.π., σσ. 72-73, Περάνθη, ό.π., σσ. 74-78.

Το αρχέτυπο του καιροσκόπου λογίου

Θα κλείσουμε την περιπλάνησή μας στους λογίους που ταξίδεψαν προς τη Δύση με το αρχέτυπο του ομορτοουισμού, του πτωχοπροδορισμού, της σύγχυσης, του κυνισμού ή μήπως και της απελπισίας, τον **Μιχαήλ Αποστόλη** (1422-1480). Ο Αποστόλης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και είναι τόσες οι μεταστροφές και οι αποκρύψεις στις απόψεις του, ώστε κατάφερε να συγκεντρώσει τους πάντες εναντίον του, ενώ επιθυμούσε να είναι στους πάντες αρεστός! Υπέρ της Ενώσεως των εκκλησιών ήδη πριν αναχωρήσει για την Ιταλία¹⁶, καθώς και κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί, μετά την Άλωση έως το 1462, θα γράψει εν συνεχεία κατά των Λατίνων (*Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, Κατά Λατίνων*) όταν, μετά το 1462, θα επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Δεν θα στεριώσει όμως ούτε εκεί και θα καταλήξει στην Κρήτη, όπου όχι απλώς θα ενισχύει τους καθολικούς αλλά θα μεταβληθεί και σε ενεργό προπαγανδιστή της Ουνίας. Επειδή συνέβαλε στο να εξοριστούν από το νησί δύο ορθόδοξοι μοναχοί, έξαρχοι του Πατριαρχείου της Αλεξανδρείας, θα γίνει σε τέτοιο βαθμό ανεπιθύμητος από τους Κρητικούς ώστε με δυ-

A.A. VASILIEV, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ (324-1453), ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΕΡΓΚΚΑΔΗ, ΑΘΗΝΑ 1954

οι Έλληνες και η αναγέννηση στη Δύση

5.

Α. ΣΕ Ο,ΤΙ ΑΦΟΡΑ στη συμβολή των Ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση, θα πρέπει να αποφύγουμε γενικεύσεις και αφορισμούς που παραμορφώνουν την εικόνα. Μεταξύ της σχολής που θεωρεί πως η συμβολή των Ελλήνων υπήρξε η αποφασιστική για την εμφάνιση της Αναγέννησης στη Δύση και εκείνης που τη θεωρεί αμελητέα, δεν θα χρειαστεί να επιλέξουμε διότι είναι εξ ίσου **λανθασμένες**. Για να εκτιμήσουμε αντικειμενικότερα την ελληνική συνεισφορά, θα πρέπει να πάψουμε να μιλάμε για την Αναγέννηση γενικά και να αναφερθούμε ιδιαίτερα στην *Αναγέννηση των αρχαίων σπουδών και της πλατωνικής φιλοσοφίας*, αφ' ενός, και στην Αναγέννηση της *Τέχνης και των επιστημών* αφ' ετέρου. Στον πρώτο τομέα, η συμβολή των Ελλήνων υπήρξε τωόντι **αποφασιστική**. Οι Έλληνες λόγιοι ανανέωσαν και τόνωσαν το ενδιαφέρον για

Ο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ΑΘΗΝΑ

την αρχαία Ελλάδα, σχολίασαν και εξέδωσαν πολλούς αρχαίους συγγραφείς, εισήγαγαν κυριολεκτικά τη μελέτη του Πλάτωνα και ενίσχυσαν την ουμανιστική κατεύθυνση της Αναγεννήσεως. Ωστόσο είναι πολύ λιγότερα τα έργα των Ελλήνων που αφορούν γενικότερα φιλοσοφικά ζητήματα (εκτός βέβαια από τη διαμάχη αριστοτελισμού-πλατωνισμού στην οποία ενεπλάκησαν ουσιαστικά, με τον Πλήθωνα, τον Βησσαρίωνα, τον Αποστόλη, τον Γαζή, τον Κάλλιστο). Δεν συμμετέχουν καθόλου στη λογοτεχνική κίνηση, ενώ συμβάλλουν ουσιαστικά αλλά όχι αποκλειστικά στη διαμόρφωση της Αναγεννησιακής ζωγραφικής και της επιστημονικής σκέψης. Οι Έλληνες λόγιοι μετέφεραν στη Δύση μια παράδοση αρχαιογνωσίας και μεθοδικής μελέτης των αρχαίων κειμένων, εισήγαγαν για πρώτη φορά τις πλατωνικές ιδέες και, σε μικρότερη κλίμακα, ανέπτυξαν και νέους προβληματισμούς.

Η Αναγέννηση υπήρξε ένα **αυτόνομο** φαινόμενο στην πορεία της Ιταλίας και της Δύσης γενικότερα και η εμφάνισή της **δεν εξαρτήθηκε** από τον ρόλο των Ελλήνων. Ωστόσο η **μορφή** και η **κατεύθυνσή** της (ανθρωπισμός, επιστροφή στους Αρχαίους) επηρεάσθηκε **καθοριστικά** από αυτούς.

Αν η **στροφή** προς τον Πλάτωνα και η απόρριψη του αριστοτελικού σχολαστικισμού συνδέθηκε με την ακμή της Αναγέννησης στη Φλωρεντία, με την αποτίναξη του ζυγού της νοσηρχίας και της ξηρότητας του σχολαστικισμού, εισάγοντας ένα στοιχείο ιδεαλισμού και μυστικισμού, θα εγκαινιάσει από τους Έλληνες λογίους.

Ο Πλήθων, στη διάρκεια των δύο χρόνων που βρέθηκε στη Δύση, θα γράψει το έργο που εγκαινιάσε τη διαμάχη, *Περί των Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται*, που αποτελεί τη σύνοψη των μαθημάτων του στη Φλωρεντία¹. Ο Τραπεζούντιος θα απαντήσει με τις *Comparationes philosophorum Aristotelis et Platonis*² και ο Σχολάριος με το *Κατά των Πλήθωνος αποριών*

επ' *Αριστοτέλει* που αποτελούν τις πιο μαχητικές επιθέσεις εναντίον του Πλήθωνος και του Πλατωνισμού. Ο Βησσαρίων θα γράψει στα 1464-71 το μεγάλο του έργο *Ελεγχοι των κατά Πλάτωνα βλασφημιών*, συστηματική ανασκευή του έργου του Τραπεζούντιου, το οποίο θα εκδοθεί μόνο στα Λατινικά, *In calumniatorem Platonis* ενώ αυτό το έργο, κατά τον Νικόλαο Ψημμένο, "χρησίμευσε στους Δυτικούς ως ένα είδος εγχειριδίου για τη γνώση της φιλοσοφίας του Αριστοτέλους"², ενώ, σύμφωνα με τον Βασίλειο Τατάκη, "αποκάλυψε τον Πλάτωνα στον δυτικό κόσμο, τον εισήγαγε στη Ρώμη, έκαμε τους Πάπες να τον δεχτούν, γιατί έδειχνε ότι καμιά από τις μεγάλες πλατωνικές διδασκαλίες δεν ήταν αντίθετη με την ορθοδοξία"³. Υπερασπίζεται τον Πλάτωνα και τον Πλήθωνα, ενώ στο

έργο του *De natura et Arte* προσπάθησε να επιτύχει μία σύνθεση Αριστοτελισμού και Πλατωνισμού ("τιμώ τον Αριστοτέλη και αγαπώ τον Πλάτωνα") και, παρόλο που στη σκέψη του ο Πλάτων υπερέχει του Αριστοτέλους, οι διαφορές τους είναι πολύ μικρότερες απ' ό,τι τις παρουσιάζει ο Τραπεζούντιος. Ένα ανάλογο εγχείρημα, μιας κάποιας συνδιαλλαγής, θα πραγματοποιήσει και ο Θόδωρος Γαζής, από τη σκοπιά ενός ήπιου Αριστοτελισμού, στο έργο του *Περί Εκουσίου και ακουσίου (De fato)*, όπου συνδέει τις αντιλήψεις του Αριστοτέλους και του Πλάτωνος για τη φύση και την αναγκαιότητα.

Β. Οι Έλληνες λόγιοι συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των δυτικών για την Ελλάδα, δημιουργώντας ένα πρώιμο ρεύμα φιλελληνισμού και αναπτύσσοντας το ενδιαφέρον για τη σύγχρονη Ελλάδα παρά την αρνητική εικόνα που είχε επιβάλει η θρησκευτική διαμάχη καθώς και οι παλαιότερες συγκρούσεις των Ελλήνων με τους Δυτικούς.

Γ. Οι Έλληνες λόγιοι θα τονίσουν για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση και με τόση ενάργεια τη διαχρονική ενότητα του ελληνισμού. Και ήταν απολύτως φυσικό. Οι ίδιοι ήταν οι τελευταίοι Βυζαντινοί, οι πρώτοι νεοέλληνες και ταυτοχρόνως οι καλύτεροι εκφραστές και πρωταγωνιστές της ανανέωσης του ενδιαφέροντος για την αρχαία Ελλάδα. Αν στη συνέχεια χρειάστηκε να περιμένουμε τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο για να εκφραστεί καθαρά η ελληνική διαχρονία, εδώ, στις απαρχές, στη Δύση, η συνείδηση της ενότητας θα είναι αδιαμφισβήτητη και σαφής, από τον Πλήθωνα έως τον Ιανό Λάσκαρι: Έλληνες. Διότι βέβαια εδώ, στη λατινική Δύση, το ενδιαφέρον στρεφόταν στους "Έλληνες". Οι Ρωμαίοι-Ρωμιοί, ως συνέχεια του Βυζαντίου, θα επανεμφανιστούν στον χώρο της κατεχόμενης από τους Τούρκους Ελλάδας και μάλιστα μέσω της εκκλησίας, της οποίας το ποιόνιο, συμπεριλαμβά-

1. Τατάκης σ. 265, Νικόλαος Ψημμένος, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*.

2. Ψημμένος τομ. Α', σ. 63.

3. Τατάκης σ. 279.

JEAN-CHRISTOPHE SALADIN, LA BATAILLE DU GREC À LA RENAISSANCE, ΕΚΔΟΣΕΙΣ LES BELLES LETTRES

νοντας όλους τους ορθοδόξους, θα διευρυνθεί και πάλι σε ολόκληρο το μιλέτι των ρουμ. Ωστόσο, και εκ παραλλήλου, σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, και ιδιαίτερα στη Δυτική Ελλάδα, θα συνεχίσει να γίνεται, από τους λογίους αλλά και από τον λαό, αναφορά στους "Ελληνες", κυρίως στις σχέσεις με τη Δύση.

Ο ΜΑΡΚΟΣ ΜΟΥΣΟΥΡΟΣ, ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ΑΘΗΝΑ

Δ. Η φυγή των Βυζαντινών λογίων θα δημιουργήσει μια πνευματική παράδοση, παρουσίας και εκπαίδευσης των Ελλήνων, ιδιαίτερα στην Ιταλία. Το πρώτο ελληνικό σχολείο θα είναι το **Κολλέγιο** της Ρώμης, και θα ακολουθήσουν ελληνικές σχολές στη Βενετία, τη **Φλωρεντία**, τη Ρώμη με το **Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου** κ.λπ. Οι Έλληνες λόγιοι της τουρκοκρατίας θα σπουδάζουν σχεδόν αποκλειστικά στην **Πάδοβα**. Η **Βενετία**, για διακόσια ή τριακόσια χρόνια, θα αποτελεί το κέντρο εκδόσεως ελληνικών βιβλίων.

Αυτή η "ειδίκευση" των Ελλήνων λογίων της περιόδου στη Δύση αποκλειστικά στην αρχαία παράδοση θα έχει ως συνέπεια την ενίσχυση της αρχαίας ελληνικής γλωσσικής μορφής έναντι της σύγχρονης.

Σε όλη τη μεταγενέστερη πορεία του ελληνισμού, οι λόγιοι που θα σπουδάζουν στη Δύση θα προσπαθούν να αρθούν στο ύψος των αρχαίων Ελλήνων, μέσα από τη χρήση μιας ανάλογης γλωσσικής μορφής. Αν η εκ νέου ανακάλυψη της αρχαιότητας θα τροφοδοτήσει στη Δύση την ανάπτυξη του ουμανισμού, και όχι βέβαια κάποια απόπειρα υποκατάστασης των σύγχρονων γλωσσικών ιδιωμάτων, στον ελληνικό χώρο, όπου επρόκειτο για διαφορετικές μορφές της ίδιας γλώσσας, θα γεννηθεί η αυταπάτη μιας τέτοιας υποκατάστασης: θα ενισχυθεί δε ιδιαίτερα από την αρχαιογνωσία και τον θεσμικό ρόλο των Ελλήνων λογίων στη Δύση, ως εκφραστών και ερμηνευτών της ελληνικής αρχαιότητας. Δεδομένης μάλιστα της έσχατης παρακμής του ελληνισμού, αυτό το εγχείρημα φάνταζε ακόμα πιο έγκυρο. Ο ελληνισμός, ιδιαίτερα στους πρώτους σκοτεινούς αιώνες, θα διασωζόταν από τρεις πηγές, τη **λαϊκή παράδοση**, την **εκκλησία**, που θα συντηρήσει το γένος στις δυσκολότερες στιγμές του, τέλος, την αναφορά στο αρχαίο κλέος και τη διαμόρφωση μιας αντίστοιχης λογίας παράδοσης, που στην επόμενη περίοδο θα διαπλακεί με τον ρόλο της εκκλησίας. Οι Έλληνες λόγιοι της Αναγέννησης θα εγκαινιάσουν λοιπόν ένα κίνημα που θα έχει την αντίθετη φορά από το αντίστοιχο ιταλικό της περιόδου: **θα αρνείται το άθλιο παρόν και θα επιθυμεί να "αναγεννήσει" το κλέος των αρχαίων προγόνων**. Οι δύο γραμματικές της ελληνικής που θα χρησιμοποιούν οι Ελληνόπαιδες, σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, του Γαζή και του Λάσκαρι, ήταν γραμματικές της αρχαίας ελληνικής, και συντάχθηκαν αυτή την περίοδο.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 15ου αιώνα, ο ελληνικός κόσμος βυθίζεται σε έναν ζόφο χωρίς προηγούμενο. Εξισλαμισμοί, παιδομάζωμα, αποικισμοί μουσουλμανικών και τουρκικών πληθυσμών στη Βαλκανική, απαλλοτρίωση των περιουσιών και της γης των χριστιανών ιδιοκτητών, καταστροφή εμπορικών δικτύων και δρόμων, θα χαρακτηρίζουν την κατάσταση για ενάμισι αιώνες μετά την Άλωση. Παράλληλα, οι συγκρούσεις Ενετών και Τούρκων, που θα συνεχίζονται με μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση μέχρι το 1715 και την οριστική ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους, δεν επιτρέπουν, ιδιαίτερα στη Δυτική Ελλάδα και το Αρχιπέλαγος, τη σταθεροποίηση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Η πειρατεία θα είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα της πολιτικής αναταραχής και των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Οι **λόγιοι** που θα παραμείνουν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές στο μεγαλύτερο μέρος τους θα επιδιώξουν, κυρίως μέσω της εκκλησίας, μια συνδιαλλαγή με τους Οθωμανούς με αντάλλαγμα τη διατήρηση της υπόστασης και των προνομίων της εκκλησίας και της ταυτότητας των ορθοδόξων λαών. Δεδομένου ότι ο **Μάρκος Ευγενικός**, ο βασικός εκφραστής της Ανατολικής γραμμής και αντίπαλος της Ένωσης με τη Δυτική εκκλησία, είχε ήδη πεθάνει, από το 1444, ο **Γεώργιος Σχολάριος ή Γεννάδιος** (1405-1472), ως ο επιφανέστερος εν ζωή εκπρόσωπός της, θα αναζητηθεί από τους κατακτητές, θα ανεβρεθεί, δούλος ενός πλουσίου Τούρκου, θα εξαγορασθεί και θα χρισθεί πρώτος μετά την Άλωση Πατριάρχης. Έτσι, ουσιαστικά μέχρι το 1821, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως θα μεταβληθεί στον επίσημο ηγέτη των Ελλήνων και των λοιπών ορθοδόξων. Αυτός θα αναλάβει πλέον να συντηρεί την ταυτότητα των υποδούλων, θα τους εκπροσωπεί απέναντι στον κατακτητή, θα επιλαμβάνεται των δικαίων και της εκπαίδευσής τους. Η "μεγάλη Εκκλησία" θα αποτελεί για "τετρακόσια χρόνια" τη μόνη ενιαία οργανωτική δομή των ορθοδόξων ραγιαδών. Η ελληνική γλώσσα και η διδασκαλία της θα συντηρούνται κατ'εξοχήν μέσω της εκκλησίας, σχεδόν αποκλειστικά μέχρι το 1700 και όχι μόνον στις τουρκοκρατούμενες περιοχές αλλά ακόμα και στις ενετοκρατούμενες.

Προφανώς, η λειτουργία του εκκλησιαστικού θεσμού, αφ'ενός ως εκπροσώπου του γένους και αφ'ετέρου ως μηχανισμού ενταγμένου στο οθωμανικό σύστημα διακυβέρνησης και κυριαρχίας, εμπειρείχε **εγγενείς αντιφάσεις**. Έτσι η εκκλησία υπήρξε κατ'εξοχήν θεσμός διάσωσης του "γένους" αλλά ταυτοχρόνως και καταπίεσης, ως εξουσιαστικός θεσμός ενταγμένος στο οθωμανικό σύστημα, υποκείμενος στη διαφθορά, τη σιμωνία, προσαρμολόμενος στα ήθη των Οθωμανών, καταπιέζοντας συχνά τους ίδιους τους ραγιαδες σε συνεργασία με τους Τούρκους. Τέλος, ενώ υπήρξε το κυριότερο όχημα του "φωτισμού" του γένους, σε στιγμές που θα θεωρήσει πως θίγονται τα ιδιαίτερα συμφέροντά της, θα προσπαθήσει να καταστείλει εκδηλώσεις και μορφές ελευθεροφροσύνης. Μεταξύ του ανώτερου και του κατώτερου **κλήρου** θα υπάρχει μια προφανής ταξική διαφοροποίηση που θα οδηγήσει συχνά σε αντιφατικές και ανταγωνιστικές συμπεριφορές. Ωστόσο, αυτές οι παράμετροι θα παραμένουν δευτερεύουσες έναντι του σωστικού, για τον ελληνισμό, τη γλώσσα και την εκπαίδευση, ρόλο της εκκλησίας.

Ο Γεννάδιος δεν υπήρξε μόνον ο πρώτος Πατριάρχης μετά

A.P. KAZDAN - ANN WARTON EPSTEIN, **ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 11ο ΚΑΙ 12ο ΑΙΩΝΑ**, Μ.Ι.Ε.Τ., ΑΘΗΝΑ 1997

✱

ο γεννάδιος και η ανατολή

6.

την Άλωση. Ήταν ήδη ένας **διανοούμενος** μεγάλου διαμετρήματος με πληθώρα φιλοσοφικών, θεολογικών, ιστορικών, πολιτικών και πολεμικών κειμένων στο ενεργητικό του. Στην αντίθεσή του με τον **Πλήθωνα**, τον Πλατωνισμό και την πολυθεΐα, θα γράψει μεταξύ άλλων: *Περί του Βιβλίου του Γεμιστού και κατά της ελληνικής πολυθεΐας, Απάντησις εις Πλήθωνα περί Αριστοτέλους, Απάντησις εις τον αυτόν περί Αγίου Πνεύματος, Κατά των Πλήθωνος αποριών κατ' Αριστοτέλει*. Πάνω σε γενικότερα **φιλοσοφικά** ζητήματα: *Περί ψυχής, Περί της λογικής και ανθρώπινης ψυχής, Ερμηνεία εις τας Αριστοτέλους Κατηγορίας, Περί ανθρωπίνης ευδαιμονίας, Αριστοτέλους και Πλωτίνου Συμβιβαστικόν, Προλεγόμενα εις την Πορφυρίου εισαγωγήν, Σύνοψις των Αριστοτέλους Φυσικών μετά των σχολίων του Σμπλικίου κ.λπ.* Σε **θεολογικά** θέματα: *Περί της Εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος διάλογοι δύο, Περί της θείας προνοίας και προορισμού, Περί της πρώτης του Θεού λατρείας, ή νόμος Ευαγγελικός εν επιτομή (εξεδόθη πολλές φορές), Περί του πώς διακρίνονται αι θείαι ενέργειαι προς αλλήλας και την θείαν ουσίαν ης εισίν ενέργειαι κ.λπ. κ.λπ.* Για την **αντίθεση ορθοδόξων και καθολικών**: *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος κατά Λατίνων, τόμοι δύο, Ιστορία των εν Φερράρα και Φλωρεντία, Απάντησις εις τα ερωτήματα των Ελλήνων και Λατίνων, Περί Αγγέλων προς την του Αργυροπούλου γνώμην αντιφερόμενον κ.ά.* **Ιστορικά** και πολιτικά κείμενα: *Περί Τούρκων* (εκδόθηκε στα λατινικά από τον Ερμόλαο Βάρβαρο, *Gennadii tractatus adversus Turcos*), *Προς τον βασιλέα Τραπεζούντος*. Τέλος **μεταφράσεις** από τα λατινικά, επί παραδείγματι, δύο έργα του Θωμά του Ακινάτη, με υπομνηματισμούς και σημειώσεις.

Ένα τόσο ογκώδες και πολυσχιδές συγγραφικό έργο δεν έχει όμοιο του στην ιστορία της Πατριαρχικής Έδρας μετά την Άλωση, και καταδεικνύει το υψηλό επίπεδο της αντιπαράθεσης μεταξύ "δυτικών" και "ανατολικών" αντιπάλων, αμέσως πριν και μετά την Άλωση. Ο φιλοσοφικός στοχασμός και τα δογματικά επιχειρήματα δεν συγκεντρώνονται μόνο στην πλευρά των "ενωτικών", ούτε στους ελληνοκεντρικούς Πλατωνιστές του Πλήθωνα. Ούτε ο πατριωτισμός θα χαρακτηρίζει μόνον τις απόπειρες του μεγάλου του αντίπαλου Βησσαρίωνα και του Ιανού Λάσκαρι. Ο Γεννάδιος, πριν την Άλωση, υπήρξε ένας αγωνιστής της εθνικής υπόθεσης και στην "Ευχή υπέρ σωτηρίας Πελοποννήσου" θα επιτεθεί στους "της Άγαρ αιμοβόρους κύνες"¹, αναφερόμενος στην Άλωση, αφού είχε ήδη γίνει Πατριάρχης, θα γράψει δια τας "μαχαίρας των ασεβών", τον σφαιγισμό "των βρεφών", τον μισμό των "μοναστηριών"², ενώ, πριν, απευθυνόταν συχνά στον Ιωάννη και τον Κωνσταντίνο Παλαιόλογο. Πάντως, τα στρατόπεδα θα διαγραφούν ενταργώς. Και έξι αιώνες μετά, όχι μόνο θα εξακολουθούν να είναι ενεργά και δραστήρια αλλά και θα χαρακτηρίζουν, ή έστω θα χρωματίζουν, τα κύρια ιδεολογικά ρεύματα.

Ο Γεννάδιος θα αναλάβει την πατριαρχική έδρα, ως ο επιφανέστερος των "ανθενωτικών", δεδομένου ότι η πολιτική συγκυρία επέβαλε στον Μωάμεθ μια πολιτική κατευνασμού των κατακτημένων Ορθοδόξων, απέναντι στον κίνδυνο κάποιας πιθανής εξέγερσής τους αν δεν αναγνωριζόταν η θρησκευτική

τους ελευθερία και αυτονομία. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι Έλληνες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία "ανθενωτικοί", ίσως μεταστρέφονταν αποδεχόμενοι την ένωση των εκκλησιών και τις αποφάσεις της Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), γεγονός που θα έκανε σχεδόν βέβαιη την πιθανότητα μια νέας Δυτικής επέμβασης, υπό μορφή Σταυροφορίας. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι, στα χρόνια που ακολούθησαν την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο ελληνικός χώρος δεν είχε ακόμα κατακτηθεί. Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας θα πέσει το 1461, η Πελοπόννησος μέχρι το 1500, η Μυτιλήνη το 1462, ενώ ο Γεώργιος Καστριώτης στην Ήπειρο θα συνεχίσει να αντιστέκεται. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο Μωάμεθ θα προωθεί -ή μάλλον θα "εξαπατά" τους Έλληνες με- τη γραμμή της συνεργασίας Τούρκων και Ελλήνων, στα πλαίσια της Αυτοκρατορίας- θα συνεχίσει δε, προκειμένου να εδραιώσει την αίσθηση της συνέχειας με το Βυζάντιο, να χρησιμοποιεί τα ελληνικά στις επαφές του με τη Δύση και στα επίσημα έγγραφα. Οι Οθωμανοί, παρά τη γενικευμένη παρακμή των Ελλήνων και την τεράστια στρατιωτική τους ισχύ, αισθάνονταν ακόμα ως **σφετεριστές** ενός πολιτισμού και μιας παράδοσης που τους υπερέβαινε κατά πολύ και επιθυμούσαν κατά κάποιον τρόπο να επιβεβαιώσουν τη νομιμότητα και τη συνέχεια της εξουσίας τους. Η επιβεβαίωση των προνομίων του Πατριαρχείου, τη στιγμή που οι Έλληνες είχαν απολέσει την πολιτική τους αυτονομία, ήταν ένα απαραίτητο μέτρο στρατηγικής για τη διατήρηση μιας τεράστιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας. [Οι Τούρκοι θα μεταβάλουν ριζικά την τακτική τους μόνο μετά το κίνημα των Νεοτούρκων και τον Κεμάλ, επιβάλλοντας πλέον τον βίαιο και γενικευμένο εκτουρκισμό των πληθυσμών.] Στην ίδια κατεύθυνση, τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση, οι Τούρκοι θα προσπαθούν να προσεταιριστούν και τους τοπικούς χριστιανούς τιμαριούχους, αφήνοντάς τους τα προνόμια και τη γη τους, ενώ στον βαλκανικό χώρο, σε αντίθεση με τον μικρασιατικό, οι εξισλαμισμοί δεν θα λάβουν γενικευμένο χαρακτήρα.

Οι διάδοχοι του Μωάμεθ, προπαντός κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, όταν πλέον η κατάκτηση θα έχει **εδραιωθεί**, θα αφαιρέσουν αρκετά από τα προνόμια που είχαν παραχωρήσει στο Πατριαρχείο, θα επαναφέρουν τη χρήση της **τουρκικής** στις επαφές τους και θα εξαλείψουν τους χριστιανούς σπαχήδες από τη Βαλκανική, ενώ θα γενικεύσουν τους εξισλαμισμούς, το παιδομάζωμα και τον εποικισμό των κατακτημένων χωρών από Τουρκομάνους και μουσουλμανικά φύλα. Οι τιμαριούχοι θα είναι στο εξής σχεδόν αποκλειστικά μουσουλμάνοι και μόνον οι Πελοποννήσιοι πρόκριτοι, μετά την οριστική κατάληψη της Πελοποννήσου, το 1715, έπειτα από συγκρούσεις που κράτησαν τρεις ολόκληρους αιώνες, θα διατηρήσουν ορισμένα από τα προνόμια τους μέσα στα πλαίσια της κόπωσης και της αρχόμενης παρακμής των Οθωμανών.

Έτσι η εκκλησία, με πρώτο Πατριάρχη έναν διακεκρίμενο λόγο και δοκιμογράφο, θα μεταβληθεί σε επίσημο εκπρόσωπο των Ελλήνων και σε σχεδόν αποκλειστικό φορέα της παιδείας του μέχρι τον 18^ο αιώνα.

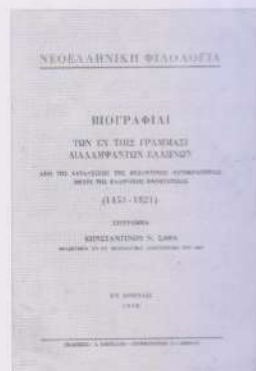
1. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολογία και Πελοποννησιακά, τ. Β', Αθήνα 1924, 1. 158.

2. Κρούσιος, Turcograecia, βλ. Περάνθη, ό.π., σσ.93-100.

3. Νίκος Σβορώνος, Ιστορία της νεότερης Ελλάδας, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σελ. 12-13.

4. "Θρήνος του Γενναδίου για την 7η επέτειο της Αλώσεως, γραμμένος "εν τω όρει του Μενοικέως, εν τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου", Βλέπε Μ. Περάνθη, ό.π., σ. 100.

5. Τατάκης, ό.π., σσ. 275-276.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΘΑΣ, ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ, ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΓΡΑΜΜΑΣΙ ΔΙΑΛΑΜΦΑΝΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΩ. ΧΙΩΤΕΛΛΗ, ΑΘΗΝΑ 1898

Ο Νικόλαος Σβωρώνος, επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση της πορείας του νεώτερου ελληνισμού, θα καταδείξει πως η λειτουργία της εκκλησίας ως "οργάνου εθνικής συντήρησης" αποτελεί μία από τις όψεις μιας ενιαίας διαδικασίας, δίπλα στους υπόλοιπους θεσμούς του υποδούλου γένους.

Η αντιστασιακή αυτή διαδικασία (...) παίρνει διάφορες μορφές: από την απλή προσαρμογή στις εκάστοτε συνθήκες με προοπτική τη διείσδυση στους πολιτικοκοινωνικούς μηχανισμούς της κατάκτησης και τη μετατροπή τους σε όργανα εθνικής συντήρησης (εκκλησία-Φαναριώτες-κοινοτήτες-αρματολοί, στην Τουρκοκρατία) και την ολόενα και περισσότερο ενεργό συμμετοχή στους οικονομικούς μηχανισμούς των κατακτητών και ιδιαίτερα των δυτικών δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο και στην Εγγύς Ανατολή, που έδωσε ως το τέλος του 19 αι. τις πραγματικές διαστάσεις του Ελληνισμού, ως τη συνεχή παθητική ή ένοπλη αντίσταση (κλεφτουριά-αλληπάλληλα, έστω και ξενοκίνητα, κινήματα) που κατέληξαν στην εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση του '21³.

Ο Γεννάδιος θα διορίσει τον παλιό του δάσκαλο **Ματθαίο Καμαριώτη** (1400-1489) πρώτο υπεύθυνο της Πατριαρχικής Σχολής, για να διδάξει φιλοσοφία και "γραμματικά". Ωστόσο η δραστηριότητα της πρώτης αυτής σχολής υπήρξε για αρκετά χρόνια υποτυπώδης. Ο Γεννάδιος, στον "Θρήνο" του για την 7η επέτειο της Αλώσεως, διακτραγωδεί την κατάσταση της παιδείας και την έλλειψη συγγραμμάτων, υπό τον τουρκικό ζυγό, και ταυτόχρονα μας δίνει μια εικόνα για τον έσχατο (ύστερο) βυζαντινό ανθρωπισμό που είχε προηγηθεί:

Πού βιβλία συνεληγμένα παρ' ημών τη κοινή των πεπαιδευμένων χρεία; Πού τα μακρά εκείνα συγγράμματα, τα μεν εις θεολογίαν, τα δ' εις διαλεκτικήν ημίν ειργασμένα, τα δ' εις την άλλην φιλοσοφίαν, τα δε ρήτορι πρόποντα και κατά πάσαν λόγον ύλην τε και ιδέαν, τα δε εκ της ετέρας μετνηγμένα φωνής δι' ων μακρά τις των ημετέρων αγώνων μνήμη συνεσκευάζετο; Τα μεν αυτών καταπεπτάται τότε, τα δ' εις υπερουρίαν ήχθησαν ου παντάπασιν ατυχώς: όπου δε τι της ενταύθα γης υπολέλειπαι, άχθος μάταιον κείται.⁴

Για τον Γεννάδιο, τα φιλοσοφικά βιβλία ήταν υψίστης σημασίας. Και όμως, μόνο εκείνα που ταξίδεψαν έξω από την πατρίδα, "εις υπερουρίαν", συνέχισαν να έχουν κάποια θετική λειτουργία, "ου παντάπασιν ατυχώς", ενώ όσα διεσώθησαν στον ελληνικό χώρο, μετά τις καταστροφές, μεταβλήθηκαν σε "άχθος μάταιο" εξ αιτίας της απαίδευσής της χώρας. Μια τόσο ισορροπημένη και αμερόληπτη κρίση για τη σημασία της εξαγωγής της ελληνικής παιδείας στη Δύση και για τη σημασία των μεταφρασμένων από άλλες γλώσσες κειμένων μας εκπλήσσει ίσως διότι έχουμε ανατραφεί με την εικόνα του "αντιδραστικού", ανθενωτικού και ίσως και τουρκόφρονος Γενναδίου. Και όμως, τονίζει σαφώς τη διαφορά μεταξύ της τύχης των συγγραμμάτων και της παιδείας στη Δύση και στον μόλις υποδουλωθέντα ελληνισμό.

Σε ό,τι αφορά στις φιλοσοφικές και θεολογικές κατευθύνσεις του Γενναδίου και εδώ κυριαρχεί ένας ιδιόμορφος συγκρητισμός. Ως ανθενωτικός, θεωρείται παλαμιστής, αντιδυτικός, διάδοχος του Μάρκου Ευγενικού. Ωστόσο σε ό,τι αφορά στο ζήτημα του προορισμού, ο Σχολάριος θα αντιταχθεί στις

απόψεις του Ευγενικού, για τον οποίο δεν ισχύει η αιτιοκρατία και οι φυσικοί νόμοι δρουν ανεξάρτητα από τον θεϊκό προορισμό⁵. Για τον Σχολάριο, ο προορισμός δεν επιδέχεται καμία εξαίρεση. Παράλληλα, είναι θαυμαστής του Θωμά του Ακινάτη, τον οποίον και μετέφρασε και, στη διαμάχη με τον πλατωνισμό του Πλήθωνα, θα προτιμοδοτεί μάλλον τον σχολαστικό αριστοτελισμό της Δύσης. Ο Σχολάριος δεν θα φτάσει στη σχολαστική υπερβολή ενός Τραπεζούντιου⁶, αλλά θα καταπολεμήσει με το τεράστιο έργο του τον πλατωνισμό. Στον υπομνηματισμό του στον Αριστοτέλη χρησιμοποιεί σε μεγάλη έκταση τον Ακινάτη και τον Αλβέρτο το Μεγάλο καθώς και τους Αβερρόη και Αβικέννα⁷. Ο Γεννάδιος θα εγκαινιάσει την επιλογή της ελληνικής εκκλησίας υπέρ της "περιπατητικής φιλοσοφίας" και της νοησιαρχίας, σε ό,τι αφορά στην εκπαίδευση, και αυτό εντείνεται τόσο περισσότερο όσο οι πλατωνικοί και νεοπλατωνικοί οπαδοί του Πλήθωνα (ο Βησσαρίων, ο Αργυρόπουλος, ο Αποστόλης, κ.λπ.), υπήρξαν οπαδοί της ενώσεως των εκκλησιών, και ορισμένοι εξ αυτών, υποστηρικτές των αρχαίων θεών. Έτσι η εκκλησία θα αποδεχθεί την "έξω γνώσιν" και θα μετριάσει τις μυστικές ή ηρησαστικές τάσεις που, σε συνθήκες πνευματικού σκότους, μπορούσαν να εκληφθούν ως παντελής απόρριψη της. Ο αριστοτελισμός και ο κορυφαίος νεο-αριστοτελισμός θα ενδυναμώνουν, για τρεις αιώνες τουλάχιστον, τη θύραθεν παιδεία και θα δημιουργήσουν ένα ενισχυτικό της εκπαίδευσης κλίμα, αλλά ταυτόχρονα θα επιβάλουν και έναν στείρο ακαδημαϊσμό που θα αποκόψει για πολλά χρόνια τη φιλοσοφική μας παράδοση από τη φιλοσοφική σύνθεση της όψιμης βυζαντινής περιόδου και της εποχής της Αλώ-

σεως.

Έτσι, όταν θα έλθει η στιγμή της νεοελληνικής Αναγέννησης, στον 18ο αιώνα, το ανανεωτικό πνεύμα θα φαίνεται να έρχεται μάλλον από τη Δύση και να έχει εισαγόμενο χαρακτήρα, ενώ η ελληνική ιδιοπροσωπία θα εκφράζεται κατ' εξοχήν μέσα από συνθετικές απόπειρες **εκλεκτικιστικού** χαρακτήρα, ανάμεσα σε δυτική και ελληνική παράδοση, και όχι από τις υψηλές και πρωτότυπες συνθέσεις της Παλαιολόγειας Αναγέννησης. Μια τέτοια εξέλιξη καθορίστηκε αποφασιστικά από το γεγονός της εκθεμελιωτικής τουρκικής κατοχής.

Η ελληνική ιδιοπροσωπία στην ακεραιότητά της θα διασώζεται, **καταδιωκόμενη**, σε άλλα "γεωλογικά υποστρώματα" του υπόδουλου έθνους, εκεί όπου δεν θα έχουν τόση σημασία οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί, η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, οι υλικές και κοινωνικές προϋποθέσεις, θα διασώζεται εν τέλει στον τρόπο και το ήθος του βίου του υπόδουλου έθνους (κοινωνική παράδοση, κατώτερος κλήρος και σχέση του με τη λαϊκή θρησκευτικότητα, μοναχισμός, δημοτική ποίηση και μουσική, παράδοση ανυπακοής και αντίστασης). Το ότι, μέσα σε αυτές τις συνθήκες, επετεύχθη η διατήρηση της γλώσσας, της θρησκείας ενώ, σταδιακά, ενισχύθηκαν οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί και η πνευματική κίνηση, αποτελεί ήδη ένα θαύμα.

**

6. Ο Γεώργιος Τραπεζούντιος, εις το *Περί αληθείας της των Χριστιανών πίστεως*, το πρώτο φιλοσοφικό κείμενο που γράφτηκε μετά την Άλωση, θα παραλληλίσσει τη θεϊκή Τριάδα με το υλικό σώμα ως εξής: "Παν σώμα, μήκος και πλάτος και βάθος έχει και τούτοις τοις τρισί συνίσταται.(...) Το μεν ουν σώμα εν εστί, ει δε των τριών τούτων εν μόνον λείψει, ουδέν εστί: ούτε γαρ σώμα δύναται είναι ει μη και τα τρία ταύτα εστί...Αλλά το μεν μήκος εξ ουδενός εστί, το δε πλάτος, (...) εκ του μήκους απογεννάζεται, πολλαπλασιασθέντος εις άλλο μήκος, (...) εκ δε των δύο ομού, μήκους λέγω και πλάτους, εις άλλα πολλαπλασιασθέντων, (...) το βάθος και ούτως αποτελείται το σώμα, εν ον και απλώς εν. Τι της εικόνας ταύτης σαφέστερον; Το μήκος εικόνα φέρει του πατρός, η επιφάνεια του λόγου αυτού, το βάθος του αγίου πνεύματος". [Βλέπε Γεωργίου Ζώρα, "Γεώργιος ο Τραπεζούντιος και αι προς ελληνοτουρκικήν συνεννόησιν προσπάθειαι αυτού". (Η *Περί της των Χριστιανών Πίστεως ανέκδοτος πραγματεία*). Σπουδαστήριον βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1954, σσ 122-123. Βλ και Ν. Ψημμένου, *ό.π.*, σσ. 82-83.] Έτσι από την ενότητα των τριών διαστάσεων ενός υλικού σώματος περνάμε άμεσα στην Ενότητα της Αγίας Τριάδος. Ο αριστοτελικός σχολαστικισμός δεν χρειάζεται την πίστη σε κάποια Αποκάλυψη αλλά τη λογική ακολουθία των επιχειρημάτων.

7. Τατάκης, *ό.π.*, σσ.277-278.

το βασίλειο της Νικαίας

ΚΑΙ Η ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

ΤΑ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ των **Λασκαριδών** (ιδίως του Θεοδώρου Β' και των λογίων τους μαρτυρούν σαφέστατα για τη γρήγορη και ζωηρή άνοδο της ιστορικής και εθνικής τους συνειδήσεως με ανάλογη απήχηση ασφαλώς και στις λαϊκές μάζες. Η ένταση αυτή φαίνεται ότι χαλαρώνεται με την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως, της έδρας των παλαιών ρωμαϊκών παραδόσεων.

Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρις κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για την ίδρυση μιας ελληνικής αυτοκρατορίας επάνω σε στερεές βάσεις, επάνω σε μια καλή εσωτερική και στρατιωτική οργάνωση, αλλά ο πρόωρος θάνατός του ματαίωσε τα σχέδιά του.

Χαρακτηριστικό είναι ότι τους συνεργάτες του δεν τους αναζητεί στους **ευγενείς** του περιβάλλοντός του, αλλά στους ικανούς, έστω και αν αυτοί προέρχονται από κατώτερη κοινωνική τάξη. Ο φιλόσοφος αυτός βασιλιάς ήθελε, ελεύθερος από επιρροές, **να περιορίσει** τη δύναμη των δυνατών, να δημιουργήσει κράτος συγκεντρωτικό και ν' αφοσιωθεί απερίσπαστος στην εξυπηρέτηση του λαού. Γι' αυτό προκάλεσε τις δυσαρέσκεις και τις αντιδράσεις των δυνατών. Αξιοπρόσεκτες είναι οι σχετικές πληροφορίες του **Παχυμέρη**. Τον πλήρη όμως κόσμο των ιδεών του εκπληκτικού εκείνου βασιλιά, που έκρυβε μέσα του τόση ψυχική δύναμη και βαθιά σκέψη, θα τον αποκαλύψει μια νέα βιογραφία του, βασισμένη στην έρευνα και των ανέκδοτων έργων του.

Η ελληνολατρεία και η **ελληνική συνείδηση** του Θεοδώρου Β', καθώς και των προκατόχων του, οφείλεται στην άριστη γνώση του ιστορικού παρελθόντος, στη σταθερή πίστη τους στην εθνική τους οντότητα, καθώς και στις ευρύτερες απόψεις τους για τις μελλοντικές πολιτικές επιδιώξεις τους, δηλαδή στις φιλοδοξίες τους ν' ανακτήσουν την Κωνσταντινούπολη και να ενώσουν υπό το σκήπτρο τους όλες τις ελληνικές χώρες. Αυτές οι ιστορικές αναμνήσεις και οι πολιτικές ιδέες, που αναπτύσσονται μέσα στο περιβάλλον των βασιλέων της Νικαίας, συνθέτουν βαθμιαία το ιδανικό της **Μεγάλης Ιδέας**.

Στις πολιτικές ίσως ιδέες του Θεοδώρου Β' οφείλεται το ότι πρώτος ο βασιλιάς εκείνος εικονίζεται πατώντας επάνω σε υποπόδιο με παράσταση του δικέφαλου αετού, αν βέβαια δεχθούμε ότι το έμβλημα αυτό συμβολίζει την προβολή των διεκδικήσεών του στην Ευρώπη και στην Ασία, όπως υποθέτει ο καθηγητής Ι.Κ. Βογιατζίδης. Πάντως γεγονός είναι ότι από τότε ο δικέφαλος αετός γίνεται το σύμβολο του βυζαντινού κράτους και αργότερα, επί τουρκοκρατίας, αγαπητό καλλιτεχνικό μοτίβο των ραγιάδων, το οποίο δηλώνει τους εθνικούς πόθους του νέου ελληνισμού, δηλαδή την απελευθέρωση των σκλαβωμένων ελληνικών χωρών. Έτσι ο δικέφαλος γίνεται σύμβολο της Μεγάλης Ιδέας.

Οι αντιλήψεις μου για την βαθμιαία μετά το 1204 αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης και για την σημασία της αυτοκρατορίας της Νικαίας ως κύριου κέντρου του σχηματιζόμενου νεοελληνικού έθνους, οι οποίες έγιναν γνωστές μετά τη δημοσίευση του πρώτου τόμου της "Ιστορίας" μου και με τη μετάφρασή του στην αγγλική, προκάλεσαν πολλές συζητήσεις. Ξεκινώντας ακριβώς από τις θέσεις μου αυτές για

την εθνογένεση του νέου ελληνισμού, ορισμένοι επιστήμονες επιχειρήσαν να τις υποβάλουν σε εξονυχιστική βάσανο, όπως ο μεταφραστής του έργου μου στα αγγλικά, καθηγητής Ian Moles, ο οποίος, αφού αναλύει το έργο μου στη μελέτη του "Nationalism and Byzantine Greece" με κριτήρια τα 4 βασικά σημεία, που αναπτύσσει ο Fredrick Hertz στο έργο του *Nationality in History and Politics* (σ. 21) για τη γένεση και ανάπτυξη των εθνικών αισθημά-

των, δέχεται τις απόψεις μου. Επίσης ο καθηγητής Stephen G. Xydís σε ευρύτερη μελέτη προσπαθεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο της εθνικής αφύπνισης των Ελλήνων -πέρ' από τα δικά μου καθαρά ιστορικά δεδομένα- και να το εξετάσει μέσα στα πλαίσια των θεωριών των πολιτικών επιστημών και ύστερ' από επιμελή έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πράγματι κατά την περίοδο 1204-1453 έχουμε ενδείξεις ενός Proto-nationalism, ενός πρώιμου εθνικισμού, όπως τον ονομάζει.

Τις απόψεις μου ακόμη ως προς το θέμα αυτό όχι μόνο δέχεται, αλλά και ενισχύει, ξεκινώντας από την μαρξιστική-ουλιστική αντίληψη, και ο Ανατολικογερμανός γνωστός ερευνητής Johannes Imtscher, ο οποίος προσάγει μάλιστα την εξής ενδιαφέρουσα μαρτυρία: ότι ο Marx, κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, είχε καταγίνει πολύ με τη βυζαντινή ιστορία, ότι είχε αναλάβει να γράψει το μέρος το σχετικό με την αυτοκρατορία της Νικαίας στην "Weltgeschichte" και ότι είχε σημειώσει τα εξής: "Υπό τον Βατάτζη η Νίκαια εκπροσωπεί το κέντρο του ελληνικού πατριωτισμού" -έκφραση που πέρασε και στο σχετικό με τη βυζαντινή ιστορία άρθρο της Μεγάλης Σοβιετικής Εγκυκλοπαιδείας. Και ο Imtscher, προσπαθώντας να προσδιορίσει ο ίδιος σε τι απέβλεπε ο ελληνικός αυτός πατριωτισμός, τελειώνει με τα εξής: "Ότι το ξαναγεννημένο στην Κωνσταντινούπολη μικρό βυζαντινό κράτος (1261) διαφέρει από τη μεσαιωνική παγκόσμια δύναμη όχι μόνον ως προς τις οικονομικές, πολιτικές και στρατιωτικές του δυνάμεις, δεν χρειάζεται απόδειξη. Η αυτοκρατορία όμως της Νικαίας έβαλε τα θεμέλια, από τα οποία ξεπετάχθηκε ο υστεροβυζαντινός χουμανισμός που παρασκεύασε την Αναγέννηση, καθώς και την κατά τη διάρκεια των αιώνων νεοελληνική λαότητα, την αναπτυσσόμενη σε νέο έθνος".

*Απόσπασμα από το έργο του Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμος Α', εκδόσεις Ηρόδοτος, σελ. 81-82, Αθήνα.*

**

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β' ΛΑΣΚΑΡΙΣ ΣΕ ΜΙΚΡ. ΧΕΙΡ. ΤΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ ΤΟΥ 14ΟΥ ΑΙ. ΜΟΝΑΧΟ, ΒΑΥΡΙΑΚΗ ΚΡΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΤΟΥ ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α'
ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ,
ΤΟΜΟΣ Α', ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩ-
ΣΗ ΤΟΥ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Ἡ Τετάρτη Σταυροφορία, ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1204 καὶ ἡ Λατινοκρατία, μὲ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ χάρτη πού προκάλεσαν, δὲν ἀποτελοῦν ἓνα αἰφνίδιο γεγονός: εἶναι ἡ κατάληξη σειρᾶς συγκρούσεων καὶ ἀνταγωνισμῶν ἀνάμεσα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τὸ Βυζάντιο, πού ἔχουν γιὰ ἀφετηρία, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ., τὴν τότε ἀναπτυσσόμενη Δύση καὶ τὴν **οἰκονομικὴ διεξόδου** τῶν Ἰταλικῶν πόλεων στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Οἱ στόχοι καὶ τὰ συμφέροντα τῶν δυτικῶν δυνάμεων, σὲ συνάρτησι μὲ τὸν ἀνταγωνισμό με-
ταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας, θὰ ὀδηγήσουν **νομοτελικὰ** στὴ σύγκρουσι μὲ τὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἡ διεθνὴς συγκυρία, πού συνέβαλε στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κάμψι τοῦ Βυζαντίου, ἐπηρέασε καί-
ρια καὶ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὰ Βαλκάνια.

ΜΑΧΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ, ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΣΚΥΛΙΤΣΗ. ΜΑΔΡΙΤΗ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἦδη οἱ τρεῖς πρώτες Σταυροφορίες εἶχαν ἀναστατώσει τὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ εἶχαν προκαλέσει σοβαρὰ πολιτικὰ προβλήματα, αἶσθημα ἀνασφάλειας στοὺς κατοίκους καὶ ὀλοένα μεγαλύτερη οἰκονομικὴ κάμψι. Τὰ ἀπειθάρχα στίφη τῆς Α' Σταυροφορίας (1096-97) καὶ ὁ στρατὸς τῶν πολεμιστῶν τῆς Β' (1147) καὶ τῆς Γ' Σταυροφορίας (1189-90), πού διέσχισαν τὴ χερσόνησο, προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές στὴν ἐγχώρια γεωργικὴ παραγωγὴ καὶ κτηνοτροφία καὶ κλόνησαν τὴν ἐπιτόπια διοίκησι. Παράλληλα, οἱ ἐπιθέσεις καὶ κατακτήσεις τῶν **Νορμανδῶν** καὶ τῶν **Οὐγγρῶν** καὶ οἱ ἐπιδρομές καὶ λεηλασίες τῶν πειρατῶν στὰ παράλια εἶχαν ἀναστατώσει τὴν περιοχὴ. Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ **Μανουὴλ Κομνηνοῦ** (1143-1180), περνοῦσε βαθιὰ πολιτικὴ κρίσι καὶ δὲν διέθετε τὴν οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ δύναμι οὔτε τὴν ἰκανὴ καὶ ἰσχυρὴ ἡγεσία γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικὰ τὰ προβλήματα.

Στὰ Βαλκάνια ἐκδηλώθηκαν μετὰ τὸ 1180 ἀποστασίες, πού ἀλλάξαν τὸν πολιτικὸ χάρτη τῆς περιοχῆς. Ὁ μέγας ζουπάνος τῆς Ράσκιας **Στέφανος Νεμάνια** (1166-1196) κατόρθωσε νὰ ἀποτινάξει τὴ βυζαντινὴ κηδεμονία καὶ νὰ ἀνακηρύξει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας του θέτοντας τὶς βάσεις ἐνὸς ἰσχυροῦ Σερβικοῦ κράτους. Στὴ Βουλγαρία, μετὰ τὸ 1185, οἱ δυὸ ἀδελφοὶ Πέτρος καὶ Ἀσέν, μὲ μεγάλη συμμετοχὴ Βλάχων καὶ Κουμάνων, ἐπαναστάτησαν ἐναντίον

τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, δημιουργώντας τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἴδρυσι τοῦ **Β' Βουλγαρικοῦ κράτους**. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις οἱ Σταυροφορίες καὶ ἡ ὀλοένα μεγαλύτερη οἰκονομικὴ διεξόδου τῶν ἰταλικῶν ἐμπορικῶν πόλεων ἐπηρέασαν οὐσιαστικὰ τὶς ἐξελίξεις. Ἐνδεικτικὴ τῆς γενικῆς ἀστάθειας καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ Βυζαντίου εἶναι καὶ ἡ ἴδρυσι τῆς ἐφήμερης μικρῆς ἡγεμονίας τῆς Κροίας στὴν Κεντρικὴ Ἀλβανία (1190-1216).

Κατὰ τὴν Γ' Σταυροφορία, ἡ διέλευσι τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα μὲ τὸν μεγαλύτερο τότε σταυροφορικὸ στρατὸ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν Στέφανο Νεμάνια καὶ τοὺς Βούλγαρους ἀρχηγούς νὰ ἐπιδιώξουν τὴν ὑποστήριξή του στὸν ἀγῶνα τοὺς ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, προσφέροντας σὲ ἀντάλλαγμα τὴν στρατιωτικὴ τους βοήθεια. Τὰ διαθήματα αὐτὰ δὲν κατέληξαν πουθενά, εἶναι ὥστόσο ἐνδεικτικὰ τοῦ κύρους πού ἀντιπροσώπευαν γιὰ τὰ νεοσύστατα Βαλκανικὰ κράτη οἱ δυτικὲς δυνάμεις.

Τὰ ἐπόμενα χρόνια οἱ ἐπιθέσεις Σέρβων καὶ Βουλγάρων καὶ οἱ συγκρούσεις μὲ τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα συνεχίστηκαν μὲ μεγαλύτερη ἔνταση καὶ ἀμφιρρέπουσα ἔκβασι. Τελικὰ ὁ αὐτοκράτορας Ἰσαάκιος Β' Ἄγγελος (1185-1195) κατόρθωσε νὰ νικήσει τὸν Νεμάνια καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὴ βυζαντινὴ παρουσία στὶς ἀπειλούμενες περιοχές τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας. Ὡστόσο, γιὰ νὰ μὴν ἔχει ἀνοικτὰ μέτωπα στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου, ἀναγκάστηκε νὰ συνάψει εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς Σέρβους συνθήκη πού ἀναγνώριζε τὴν κυριαρχία τους σὲ τμῆμα τῶν ἤδη κατακτημένων βυζαντινῶν ἐδαφῶν, καὶ αὐτὸ σήμαινε ἔμμεσα τὴν ἀναγνώρισι τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Σερβίας. Ἡ συνθήκη ἐπισφραγίστηκε μὲ τὸ γάμο τῆς ἀνηψιάς τοῦ αὐτοκράτορα Εὐδοκίας μὲ τὸν δευτερότοκο γιὸ τοῦ Νεμάνια, Στέφανο, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε μὲ τὸν ὑψηλὸ βυζαντινὸ τίτλο τοῦ «σεβαστοκράτορος».

Στὴ Βουλγαρία, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἀσέν (1196) καὶ τοῦ Πέτρου (1197), ἀνέλαβε τὴν ἡγεσία ὁ τρίτος ἀσενίδης ἀδελφὸς **Καλογιάν** (1197-1207), ὁ **Ἰωαννίτζης** τῶν βυζαντινῶν. Φιλόδοξος καὶ ἰκανὸς ἡγέτης, ὁ Ἰωαννίτζης ἐξελίχθηκε σὲ ἐπικίνδυνο ἀντίπαλο τοῦ Βυζαντίου. Ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία βρισκό-

ταν τώρα σε ακόμη μεγαλύτερη αδυναμία να αντιμετωπίσει την κατάσταση, καθώς ο κίνδυνος από τη Δύση πλησίαζε απειλητικά και ο νέος αυτοκράτορας Άλέξιος Γ' (1195-1203), που ανέβηκε στο θρόνο εκθρονίζοντας τον αδελφό του Ίσαάκιο, ήταν ανίκανος να ασκήσει στα Βαλκάνια έπωφελή για την αυτοκρατορία πολιτική.

Έτσι, στην έμφύλια διαμάχη για τη διαδοχή που ξέσπασε στη Σερβία μετά το 1196 ανάμεσα στους γιους του Στέφανου Νεμάνια Νυκαν, τοπικό ηγεμόνα της Διοκλείας και της Νότιας Δαλματίας, και Στέφανο, τον γαμβρό του Άλεξίου Γ', οι δυο αντίπαλοι αδελφοί δεν ζήτησαν την υποστήριξη του Βυζαντίου αλλά των δυτικών δυνάμεων και της Παπικής Έκκλησίας. Στους πολιτικούς χειρισμούς που ακολούθησαν, το Βυζάντιο απουσίαζε. Το 1200 ή 1201 ο Στέφανος απέπεμψε με άτιμωτικό τρόπο τη σύζυγό του Εύδοκία, θυγατέρα του Άλεξίου Γ', και το γεγονός είναι ένδεικτικό και της αδυναμίας του βυζαντινού αυτοκράτορα και του μειωμένου κύρους του Βυζαντίου. Το 1202 ο Νυκαν αναγνώρισε το πρωτείο του Πάπα και με την υποστήριξη των Ούγγρων ανακηρύχθηκε μέγας ζουπάνος της Σερβίας υπό την επικυριαρχία της Ούγγαρίας, ρύθμιση που στην πράξη σήμαινε ουγγρική κηδεμονία και έθιγε την πρόσφατα ανακτημένη ανεξαρτησία της χώρας.

Την ίδια εποχή ο Ίωαννίτζης, που συνήθιζε να αυτοαποκαλείται «Ρωμαιοκτόνος», εξαπέλυσε άπηνή διωγμό κατά του έλληνικού στοιχείου και κυρίως κατά των έλληνικών πόλεων του Πόντου. Το Βυζάντιο αναγκάστηκε να συνάψει συνθήκη ειρήνης με τους Βουλγάρους (τέλη 1202). Οι όροι της συνθήκης δεν παραδίδονται, φαίνεται όμως ότι σήμανε, σιωπηλά ή ρητά, την αναγνώριση του νέου βουλγαρικού κράτους. Σε επιστολή του προς τον Πάπα, (καλοκαίρι 1203) ο Ίωαννίτζης ισχυριζόταν ότι προσκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να στεφθεί αυτοκράτορας και να λάβει πατριάρχη για το λαό του. Καθώς το γεγονός δεν μαρτυρείται από άλλη πηγή, δεν γνωρίζουμε αν ο ισχυρισμός του ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή αν δεν πρόκειται για έναν επίδειξο χειρισμό με σκοπό να επισπεύσει την αναγνώριση της βασιλικής του ύποστασης από τον Πάπα.

Γιατί ο Ίωαννίτζης, άφοτου ανέλαβε την εξουσία, έπιδωξε συστηματικά να προσεγγίσει την Άγία Έδρα και, με αντίλλαγμα την υπαγωγή της Βουλγαρικής Έκκλησίας στη Ρώμη, να στεφθεί βασιλιάς από

την Παπική Έκκλησία. Ο πάπας Ίννοκέντιος Γ' (1198-1216), ισχυρή προσωπικότητα, που το κύρος του είχε διεθνώς ενισχυθεί από την πολιτική και οικονομική δραστηριότητα των δυνάμεων της Δύσης, έπωφελήθηκε για να επεκτείνει τη δικαιοδοσία της Ρωμαϊκής Έκκλησίας στις όρθόδοξες χώρες των Βαλκανίων. Ωστόσο, οι διαβουλεύσεις υπήρξαν μακρές και χαρακτηρίζονται από «άμοιβαία καχυποψία». Τελικά ο Πάπας αποδέχθηκε το αίτημα του Ίωαννίτζη και, στις 8 Σεπτεμβρίου 1203, έκρισε με παπικό άπεσταλμένο τον επίσκοπο Ζαγοράς, δηλ. Τυρνόβου, «πριμάτον πάσης Βουλγαρίας και Βλαχίας». Η στέψη όμως του ίδιου του Ίωαννίτζη ως «βασιλέα Βουλγάρων και Βλάχων» πραγματοποιήθηκε μετά την Άλωση της Πόλης, στις 8 Νοεμβρίου 1204.

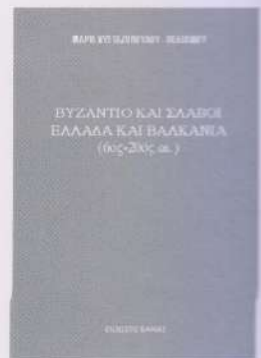
Επομένως, ήδη πριν από το 1204, στη χερσόνησο του Αΐμου υπήρχε μια γενικότερη αναστάτωση και είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται πολιτικο μετασχηματισμοί. Σ' αυτή την έκρυθμη κατάσταση, η Τετάρτη Σταυροφορία και η Λατινοκρατία λειτούργησαν σαν καταλύτης και επέσπευσαν τις εξελίξεις. Ο διαμελισμός εξάλλου της Βυζαντινής αυτοκρατορίας προκάλεσε ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων και γενικότερη πολιτική κατάτμηση. Οι διασπασμένες έλληνικές δυνάμεις που ανασυγκροτήθηκαν κυρίως στο κράτος της Ήπειρου και την αυτοκρατορία της Νικαίας, παράλληλα με τον άγωνα για την έδραίωση της κυριαρχίας τους, θα διεκδικήσουν, κάθε μία για λογαριασμό της, τη βυζαντινή κληρονομιά με βασικό στόχο την ανάκτηση της Βασιλεύουσας, και θα έπιδιώξουν να διαδραματίσουν ουσιαστικό ρόλο στα βαλκανικά πράγματα.

Οι νέοι όμως μετασχηματισμοί είχαν ανατρέψει τα ως τώρα δεδομένα. Οι δυτικές δυνάμεις, πολιτικές, θρησκευτικές και οικονομικές, αποτέλεσαν τους ισχυρούς παράγοντες που κυριαρχούσαν στο χώρο της Ν.Α. Ευρώπης. Οι ηγεμόνες της Σερβίας και της Βουλγαρίας, στο ξεκίνημα της πολιτικής συγκρότησης των δυο κρατών, βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη νέα πραγματικότητα, που επέβαλε ανάλογη προσαρμογή της πολιτικής τους. Έτσι, όταν το 1205 ο Στέφανος Νεμάνιτς ανέκτησε την ηγεσία της χώρας, έπαιρησε με πολιτικό ρεαλισμό να ενισχύσει τις σχέσεις του με τις δυτικές δυνάμεις και την Παπική Έκκλησία. Ο γάμος του, γύρω στο 1207, με την Άννα, έγγονη του νεκρού πατρός του Βενετίας Έρρίκου Δάνδολου, είναι ένδεικτικός των νέων πολιτικών προσανατολισμών. Προσαρμογή της πολιτικής στις νέες συνθήκες υπαγόρευε και η γεωπολιτική θέση της Σερβίας, που βρισκόταν ανάμεσα στις όρθόδοξες και τις καθολικές δυνάμεις, όπως και η παρουσία ισχυρών πολιτικών και οικονομικών δυτικών παραγόντων και εμπόρων.

Στη Βουλγαρία, ο Ίωαννίτζης έπαιρησε να έλθει σε διαπραγματεύσεις με τους σταυροφόρους, έπιδιώκοντας να συμμετάσχει στη διανομή των βυζαντινών έδαφών. Οι σταυροφόροι, που θεωρούσαν τους έαυτούς τους διαδόχους του Βυζαντίου, όχι μόνον απέρριψαν τις προτάσεις του αλλά απείλησαν να

ΜΑΧΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ, ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΣΚΥΛΙΤΣΗ. ΜΑΔΡΙΤΗ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΣΛΑΒΟΙ, ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΑ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

καταλύσουν την ανεξαρτησία του βουλγαρικού κράτους. Αύτην ακριβώς την κρίσιμη για τις σχέσεις του με τους Λατίνους στιγμή, ο Ίωαννίτζης δέχθηκε προτάσεις συμμαχίας από τους Έλληνες της Νότιας Θράκης, που αποφάσισαν να ξεγεληθούν έναντι της σκληρής λατινικής καταπίεσης και, καθώς δεν είχαν τη δύναμη να αντιμετωπίσουν μόνοι τους κατακτητές, ζήτησαν τη συνδρομή του μόνου ισχυρού γείτονα. Ο Βούλγαρος ηγεμόνας δέχθηκε ευχαρίστως τις ελληνικές προτάσεις, που θα απομάκρυναν την έναντι του λατινική απειλή και θα του επέτρεπαν να αναμικθῆ πρὸς ὄφελός του στὰ πράγματα τῆς Θράκης. Ἡ σύμπραξη μεταξύ τῶν θρακικῶν πόλεων και τοῦ Ίωαννίτζη ἐναντίον τῶν Λατίνων, ἡ ὁποία εἶχε τοπικὸ και ἀνεπίσημο χαρακτήρα, ὑπογράφηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1205 και τὸν ἐπόμενο μήνα ἄρ- χισε γενικὴ ἐξέγερση τῶν θρακικῶν πόλεων με ἄ-

ΤΟ "ΥΓΡΟ ΠΥΡ" ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΚΤΟΞΕΥΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟ "ΦΛΟΓΟΒΟΛΟ" ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

μεσα θεαματικά ἀποτελέσματα. Οἱ Λατίνοι, παρὰ τις ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς ἐνισχύσεις που μετακάλεσαν ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία, ὑπέστησαν μεγάλη ἥττα στὴν Ἀδριανούπολη και ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων ἀνετράπη.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνατροπὴ θέλησε νὰ ἐπωφεληθῆ ὁ Ίωαννίτζης και στράφηκε ταυτόχρονα ἐναντίον Λατίνων και Ἑλλήνων. Ἐπὶ μία σχεδὸν διετία, με στρατὸ Βουλγάρων και Βλάχων και με τὴ σύμπραξη τῶν Κουμάνων, ἐπιδόθηκε συστηματικὰ σὲ ἐξόντωση τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θράκης και τῆς Μακεδονίας, ἡ ὑπαιθρος χώρα ἐρημώθηκε και τὰ χωριά ὑπέστησαν μεγάλες καταστροφές, ὁ πληθυσμὸς αἰχμαλωτίστηκε, ἐξορίστηκε ἢ σφαγιάστηκε. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν βουλγαρικὸ κίνδυνο, οἱ Ἕλληνες τοῦ Διδυμότειχου και τῆς Ἀδριανούπολης, ὅπου εἶχαν καταφύγει πρόσφυγες ἀπὸ ὅλες τις κατεστραμμένες ἐλληνικὲς περιοχές, ζήτησαν τὴ βοήθεια τῶν Λατίνων τῆς Πόλης. Μετὰ τὴ σύναψη, στὶς 26 Ἰουνίου 1206, ἐλληνο-λατινικῆς συμφωνίας, σταυροφορικὸς στρατὸς με τὴν οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων συγκρούστηκε με τοὺς Βουλγάρους και ἐκκαθάρισε τὴ Θράκη. Ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Ίωαννίτζη τὸ 1207, κατὰ τὴν πολιορκία τῆς λατινοκρατούμενης Θεσσαλονίκης, και οἱ ἐσωτερικὲς ἐρίδες γιὰ τὴ διαδοχὴ ἀπομάκρυναν τὸν βουλγαρικὸ κίνδυνο.

Εἶναι φανερὸ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἀναμέτρηση Λατίνων και Βουλγάρων ἡ σύμπραξη τῶν Ἑλλήνων με τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο ἀντίπαλο ἐπῆρεσε σοβαρὰ τὴν ἔκβαση τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀλλὰ ἡ ἐξέγερση

τῶν ἐλληνικῶν πόλεων εἶχε εὐρύτερες ἐπιπτώσεις στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις: οἱ ἐπιχειρήσεις στὴ Θράκη ἀνάγκασαν τοὺς Λατίνους νὰ ἀποσύρουν σημαντικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, και αὐτὸ ἐπέτρεψε στὴν ἐξόριστη στὴ Νίκαια Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, που διένυε τότε τὸ κρίσιμο στάδιο τῆς κρατικῆς ἀνασυγκρότησης, νὰ ἐδραιώσει τὴν κυριαρχία της, χωρὶς τὴν ἄμεση ἀπειλὴ σκληρῶν στρατιωτικῶν συγκρούσεων με τις δυνάμεις τῶν σταυροφόρων. Ὁ Θεόδωρος Α' Λάσκαρης (1204/7-1222) και κυρίως ὁ Ἰωάννης Γ' Βατάτζης (1222-1254), με ἐπιτυχὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ και συνετὴ διοίκηση, κατόρθωσαν σταδιακὰ νὰ κυριαρχήσουν σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ Μ. Ἀσία και νὰ καταστήσουν τὸ ἐξόριστο κράτος ὑπολογίσιμη δύναμη στὴ διεθνή σκηνή, ἐνῶ ἡ Λατινικὴ αὐτοκρατορία δὲν διέθετε τις δυνάμεις γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴν κυριαρχία της στὰ Βαλκάνια. Ὁ Ἰωάννης Βατάτζης, παράλληλα με τὸν κύριο στόχο που ἦταν βέβαια ἡ ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης, θὰ ἐπιδιώξει νὰ ἀνακτήσει τὴν ἐπιρροὴ τῆς αὐτοκρατορίας στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου, κυρίως μέσα ἀπὸ τὸ πνευματικὸ κύρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Γιὰ τὴ Ὁρθοδοξία ἦταν ἡ μόνη δύναμη που, παρὰ τὴν πολιτικὴ διάσπαση, μπορούσε νὰ ἀποκαταστήσει τὴν πνευματικὴ ἐνότητα τῶν ὀρθόδοξων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, τὴν ὁποία εἶχε κλονίσει ἡ διείσδυση τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Κι αὐτὸ ἐπιδίωξε ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, με τὴν πολιτικὴ στήριξη τοῦ κράτους τῆς Νικαίας. Παρὰ τις ἐντονες ἀντιδράσεις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, που διεκδικούσε σθεναρὰ τὴν πνευματικὴ δικαιοδοσία τῆς Βαλκανικῆς, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο με πολιτικὸ ρεαλισμὸ ἀναγνώρισε τὸ αὐτοκέφαλο τῶν ὀρθόδοξων Ἐκκλησιῶν τῆς Σερβίας και τῆς Βουλγαρίας. Ἀλλῶστε γιὰ τὰ νεοσύστατα βαλκανικὰ κράτη, πέρα ἀπὸ τις ἐκκάστει πολιτικὲς σκοπιμότητες που ὀδήγησαν στὴν προσέγγιση τῆς Ρώμης, ἡ Ὁρθοδοξία ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας. Ἡ περίπτωση τῆς Σερβίας εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν προσπάθεια ἐξισορρόπησης ἀνάμεσα στὴν οικονομικὴ και πολιτικὴ παρουσία τῶν δυτικῶν δυνάμεων και στὴν ἀνάγκη ἐνίσχυσης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, που ἀνταποκρινόταν και στὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τοῦ Σερβικοῦ λαοῦ. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ 1217 ἢ 1218 ὁ ἡγεμόνας τῆς Σερβίας Στέφανος στέφθηκε βασιλεὺς ἀπὸ παπικὸ λεγάτο, εἶναι ὁ Στέφανος Α' ὁ Πρωτόστεπος (Prvovencani), τὸ 1219, ὁ τρίτοτοκος γιὸς τοῦ Νεμάνια Σάββας, που εἶχε μονάσει στὸ Ἅγιο Ὅρος, μεγάλη πολιτικὴ και ἐκκλησιαστικὴ μορφή, ταξίδεψε στὴ Νίκαια και χειροτονήθηκε ἀρχιεπίσκοπος ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Μανουὴλ, ὁ ὁποῖος με συνοδικὴ πράξη ἀναγνώρισε τὴ σερβικὴ Ἐκκλησία ὡς αὐτοκέφαλη, πράξη ὑψίστης σημασίας που ἐνίσχυσε διεθνῶς ὄχι μόνο τὸ κύρος τοῦ Σερβικοῦ κράτους, ἀλλὰ και τοῦ ἐξόριστου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου και τοῦ κράτους τῆς Νικαίας.

Ἀνάλογη ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση και στὴν περίπτωση τῆς Βουλγαρίας, ὅπου, ὕστερα ἀπὸ μιὰ περίοδο ἐσωτερικῶν ταραχῶν, ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΙΣΣΑ, ΑΘΗΝΑ 1976

ὁ Ἰβάν Ἀσέν Β' (1218-1241). Δυναμικὸς ἡγέτης καὶ πολὺ ἱκανὸς πολιτικός, ἀποκατέστησε τὴν νομιμότητα στὸ ἐσωτερικὸ, ἐνίσχυσε τὸ κύρος του στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ὀδήγησε τὴ χώρα του στὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ της. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπεκτατικῆς του πολιτικῆς συγκρούστηκε μὲ τοὺς Λατίνους καὶ μὲ τὸν Θεόδωρο Δούκα τῆς Ἠπείρου, τὸν ὁποῖο νίκησε κατὰ κράτος στὴ μάχη τῆς Κλοκοτινίτσας (1230). Ἔτσι ἐπεξέτεινε τὴν κυριαρχία του σὲ περιοχὲς τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας καὶ σὲ τμῆμα τῆς Ἀλβανίας καὶ ἔγινε σημαντικότερος παράγοντας στὴ κερσόνησο τοῦ Αἴμου. Τὰ νέα ὁμως δεδομένα κατέστησαν σαφέστερη τὴν ἀντιλατινικὴ στροφὴ του καὶ ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη ἀναθεώρησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Ἡ ἔνωση μὲ τὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία πού ἔγινε ἐπὶ Ἰωαννίτζη δὲν ἐξυπηρετοῦσε τώρα τὴν πολιτικὴ του. Ἔτσι ὁ Ἰβάν Ἀσέν Β' ἐπιδίωξε τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ χώρα του καὶ τὴν ἀνύψωσή της σὲ πατριαρχεῖο, πράξη πού ἀνῆκε βέβαια στὴ δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐνα πρῶτο βῆμα εἶχε ἤδη γίνει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1224 - 1227, ὅταν ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἀναγνώρισε τὸν πριμάτο Βουλγαρίας ὡς ἀρχιεπίσκοπο Τυρνόβου, δηλ. ὡς ὀρθόδοξο ἱεράρχη ὑπαγόμενον στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Σὲ λίγο ὁ κοινὸς ἀντιλατινικὸς ἀγῶνας ἔφερε τὴν οὐσιαστικὴ προσέγγιση τοῦ Ἰβάν Ἀσέν μὲ τὸν Ἰωάννη Βατάτζη, ἐπωφελεῖ καὶ γιὰ τὰ δυὸ μέρη. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1235 ὑπογράφηκε συνθήκη συμμαχίας μεταξὺ τῶν δυὸ κρατῶν πού σφραγίστηκε μὲ τὸν γάμο τοῦ γιοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη, Θεόδωρου [Β'] Λάσκαρη, μὲ τὴ θυγατέρα τοῦ Ἰβάν Ἀσέν Ἐλένη. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ καὶ «κατὰ συγκατάβασιν» ἀναγορεύτηκε πατριάρχης καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Τυρνόβου.

Μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν δυὸ Βαλκανικῶν Ἐκκλησιῶν ἀποκαταστάθηκε ἡ πνευματικὴ ἐνότητα στὴ κερσόνησο τοῦ Αἴμου. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ D. Obolensky, οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νίκαιας «ἐδραΐωσαν τοὺς δεσμοὺς καὶ τὴ νομιμοφροσύνη αὐτῶν τῶν λαῶν πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ Παπικὴ Ἐκκλησία καὶ οἱ σταυροφόροι ἀπειλοῦσαν ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανοσύνης καὶ ταυτόχρονα ἐμφανίστηκαν στοὺς Σλάβους ἡγεμόνες τῶν Βαλκανίων ὡς οἱ νόμιμοι ἡγέτες τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας» καὶ «ἀληθινοὶ θεματοφύλακες τῆς βυζαντινῆς κληρονομίας». Αὐτοὶ οἱ πνευματικοὶ καὶ πολιτιστικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὰ νέα Βαλκανικὰ κράτη, παρὰ τὶς συνεχεῖς συγκρούσεις καὶ τὴν πολιτικὴ ἀντιπαλότητα, θὰ διατηρηθοῦν ἐνισχυμένοι τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀκροπολίτης, Γεώργιος, *Χρονικὴ Συγγραφή*, ἔκδ. A. Heisenberg, Λιψία 1903, ἀνατ. Στουτγάρδη 1978, κυρίως ἡ 13 κ.ἄ.
- Χωματιανός, Δημήτριος, ἔκδ. J. Pitra, *Analecta Sacra et classica. Spicilegio Solesmensi parata juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, τ. 6, Παρίσι-Ρώμη 1891, ἀνατ. Farnborough 1967
- Χωνιάτης, Νικήτας, *Χρονικὴ Διήγησις*, ἔκδ. J.-L. Di-

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΗΝΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΤΑΦΟ, ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗ ΜΙΛΕΣΕΒΑ, 12ος ΑΙΩΝΑΣ

eten (CFHB), Βερολίνο 1975

- Clari, Robert de, *La conquête*

de Constantinople, ἔκδ. Ph. Lauer, Παρίσι 1924

- Villehardouin, Geoffroi de, *La conquête de Constantinople*, ἔκδ. Edm. Faral, Παρίσι 1938, 2η ἔκδ. Παρίσι 1961, στὴ σειρά "Les Classiques de l'histoire de France", τ. 18

- Migne, *Patrologia Latina*, τ. 214, στ. 825, 1112-1118, τ. 215, στ. 155-158, 277-288, 290-296, 551-553, 705-706, 1162; ἀλληλογραφία τοῦ Ἰννοκέντιου Γ' μὲ τὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Τυρνόβου

- *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, ἔκδ. A. Theines, τόμ. Α', Ρώμη 1863

- Angold, M., *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea 1204-1261*, Ὁξφόρδη 1975

- Dölger F.- Wirth P., *Regesten den Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, T. 3., München 1977

- Κραντουέλλη Ἀλεξάνδρα, *Ἡ κατὰ τῶν Λατίνων ἐλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θράκῃ 1204-1206*, Ἀθήνα 1964

- Nicol, D. M., *The Despotate of Epiros*, Ὁξφόρδη 1957

- Obolensky, Dimitri, *Six Byzantine Portraits*, Ὁξφόρδη 1988. Ἑλλ. Μετάφρ. *Ἐξι Βυζαντινὲς Προσωπογραφίαι*, Ἀθήνα 1988, κυρίως σελ. 185-280 (Ὁ Ἅγιος Σάββας)

- Σταυρίδου - Ζαφράκα Ἀλκμήνη, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αὐτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990, μὲ τὴ βιβλιογραφία.

Γιὰ τὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ πλαίσιο παραπέμω στὰ βασικὰ ἐγχειρίδια Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Βλ. μεταξὺ ἄλλων:

- Ostrogorsky Georg, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 3η ἔκδ. Μόναχο 1963

- *History of the Byzantine State*, Rutgers Univ. Press, New Brunswick-New Jersey 1969. Ἑλλ. ἔκδ. *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1981

- Χριστοφιλοπούλου, Αἰκατερίνη, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Γ' 1, 1081-1204, Ἀθήνα 2001.

**

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, ΧΡΟΝΙΚΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ, Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ (1204-1261), ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ, ΑΘΗΝΑ

ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ Δ΄ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑΣ

Ἐναφερόμενος στὴ Δ΄ Σταυροφορία, ὁ Η. Grégoire μιλεῖ γιὰ «αἴσχος τῆς Δύσεως». Ὁ δὲ St. Runciman, στὸ κλασικὸ ἔργο του γιὰ τὶς Σταυροφορίες, δὲν διστάζει νὰ γράφει ὅτι «δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μεγαλύτερο ἔγκλημα κατὰ τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὴν Δ΄ Σταυροφορία». Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τῶν σταυροφόρων μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης (13/04/1204) τεκμηριώνει αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς. Οἱ Φράγκοι «χριστιανοί» διέπραξαν ἀκατονόμαστες πράξεις ἀγριότητος καὶ θηριωδίας. Φόνευαν ἀδιάκριτα γέροντες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ. Λεπλάτψαν καὶ διήρπασαν τὸν πλοῦτο τῆς «βασιλισσας τῶν πόλεων τοῦ κόσμου». Στὴ διανομή τῶν λαφύρων μετέσχε, κατὰ τὴ συμφωνία, καὶ ὁ πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Γ΄ (1198-1216). Τὸ χειρότερο: πυρπόλησαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Πόλης καὶ ἐξανδραπόδισαν μεγάλο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Μόνο τὴν πρώτη μέρα δολοφονήθηκαν 7.000 κάτοικοι. Ἰδιαιτέρα, ὅμως, στόχος τῶν σταυροφόρων ἦταν ὁ Ὁρθόδοξος Κλῆρος. Ἐπισκοποὶ καὶ ἄλλοι κληρικοὶ ὑπέστησαν φοβερὰ βασανιστήρια καὶ κατασφάζονταν μὲ πρωτοφανῆ μανία. Ὁ Πατριάρχης (Ἰωάννης Γ΄) μόλις μπόρεσε, ξυπόλητος καὶ γυμνός, νὰ περάσει στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ. Ἐσυλλήθησαν οἱ ναοὶ καὶ αὐτὴ ἡ Ἁγία Σοφία, σὲ πρωτοφανεῖς σκηνές φρίκης. Στὴ λελλασία πρωτοστατοῦσε ὁ λατινικὸς κλῆρος. Ἐπὶ πολλὰ χρόνια, τὰ δυτικὰ πλοῖα μετέφεραν θησαυροὺς ἀπὸ τὴν Πόλην στὴ Δύση, ὅπου ἀκόμη καὶ σήμερα κοσμοῦν ἐκκλησίες, μουσεῖα καὶ ἰδιωτικὲς συλλογές. Βασικὸς τόπος συγκέντρωσης τῶν διαρπαγέντων θησαυρῶν, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὴ Βενετία. Ἐνα μέρος τῶν θησαυρῶν (κυρίως χειρόγραφα) καταστράφηκε. Μέγα μέρος ἀπὸ τοὺς «βυζαντινοὺς» θησαυροὺς τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐκποιήθηκε τὸ 1795 ἀπὸ τὴ Βενετικὴ Δημοκρατία γιὰ πολεμικὲς ἀνάγκες.

Ἡ συμπεριφορὰ, ὅμως, τῶν εἰσβολέων σταυροφόρων ἀποκάλυψε στοὺς ἀνατολικούς τὴ φράγκικη Δύση, ἑκατὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὸ μεγάλο ἐκκλησιαστικὸ σχίσμα (1054). Βαθύτερα ἴχνη ἀπὸ τὴν ἴδια καταστροφὴ τῆς «πόλεως τῶν πόλεων» χαράχθηκαν μέσα στὶς ψυχὲς τῶν Ὁρθόδοξων. Γιὰ τοὺς Ρωμηνοὺς ἦταν πᾶ ἀπόλυτα θεβαιωμένο ὅτι ἡ Δ΄ σταυροφορία στόχευε ἀπ' ἀρχῆς στὴ διάλυση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ δυτικὲς, μάλιστα, πηγὲς ρίχνουν τὸ βάρος στὴν ἐκκλησιαστικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος. Τὴν καταστροφὴ τῆς Κωνσταντινουπόλης βλέπουν ὡς τιμωρία τῶν «αἰρετικῶν» Γραικῶν, πού ἦταν «ἀσεβεῖς καὶ χειρότεροι ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους». Τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀποτιμοῦν ὡς «νίκη τῆς χριστιανοσύνης». Οἱ «βυζαντινοὶ» ἐξάλλου συνειδητοποιοῦσαν ὅτι μετὰ τὸ 1204 ὁ οὐσιαστικὸς ἐχθρὸς τους ἦταν οἱ Λατίνοι-Φράγκοι, γιατί μόνο ἀπὸ αὐτοὺς κινδύνευε ἡ ὀρθόδοξη πίστις καὶ ἡ παράδοση τοῦ Γένους. Ἐτσι διαμορφώθηκε ἡ στάσις τῶν ἀνθενωτικῶν, πού προέκριναν τὴν (πρόσκαιρη) συνεργασία μὲ τοὺς Ὁθωμανοὺς ἀπὸ τὴν «φιλία» τῶν Φράγκων, ἐπιλέγοντας ἐνσυνείδητα μετὰ τῶν δυὸ κακῶν. Εἶναι ἡ στάσις, πού θὰ ἐκφρασθεῖ θεολογικὰ –καὶ ἀναντίρρητα– τὸν 18ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κοσμά τὸν Αἰτωλό.

Μαζὶ μὲ τὴν κατάληψη τῆς Πόλης οἱ σταυροφόροι συμφώνησαν (κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ὑπογράφηκε ἡ συνθήκη)

καὶ τὸν διαμελισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἴδρυση φραγκολατινικοῦ κράτους Κωνσταντινουπόλεως. (Partitio Romaniae ἦταν ὁ σχετικὸς ὅρος, στὸν ὁποῖον σῶζεται τὸ ἀληθινὸ ὄνομα τῆς αὐτοκρατορίας μας: Ρωμανία). Ὅλες οἱ ἐνέργειες ὁμως τῶν Φράγκων κατακτιπῶν προϋπέθεταν τὴν ἀδιάστατη συνάφεια πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, κάτι πού κυριάρχησε καὶ στὴ λατινικὴ Δύση καὶ στὴ ρωμαϊκὴ Ἀνατολὴ ὡς τοὺς τελευταίους αἰῶνες. Ἐτσι, μετὰ τὴν ἐκλογὴ αὐτοκράτορα (Κόμης Βαλδουίνος τῆς Φλάνδρας) διορίστηκε καὶ λατίνος Πατριάρχης, ὁ βενετὸς Θωμᾶς Μοροζίνι. Παράλληλα δὲ μὲ τὴν ἴδρυση τῶν φραγκικῶν ἡγεμονιῶν σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἱστορικοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἰδρύθηκαν καὶ λατινικὲς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες, μὲ ἱεραρχία παπικὴ. Ἐτσι, οἱ ἀφορμὲς συγκρούσεως φράγκων κατακτιπῶν καὶ ἑλληνορθόδοξων ὑποδοῦλων εἶχαν πᾶ διττὴ ἀφορμὴ καὶ πολιτικὴ, ἀλλὰ κυρίως ἐκκλησιαστικὴ, ἐφόσον στὸν χώρο τῆς πίστεως ἐδραζόταν καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Ρωμηῶν (Ρωμαῖος / Ρωμηὸς σήμαινε παράλληλα καὶ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὴν ἐλληνικὴ καταγωγή). Ἡ ἐγκαθίδρυση λατινικῆς ἱεραρχίας σ' ὅλες τὶς φραγκικὲς ἡγεμονίες ἐπέδωκε τὴν ὑποταγὴ τῶν ὀρθόδοξων πληθυσμῶν στὴν αὐθεντία τοῦ παπικοῦ θρόνου καὶ τῶν φράγκων ἡγεμόνων.

Ὁ παπικὸς θρόνος, εἶναι γεγονός, στὸ πρόσωπο τοῦ μεγαλεπήβολου πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄, ἐπέδωξε μὲ τὴ φραγκικὴ ἐπικράτηση καὶ τὴ διεύρυνση τῶν πολιτικῶν ἐρεισμάτων του στὴν Ἀνατολή, ὡς καὶ τὴν ἄμεση ὑποταγὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας στὸν πάπα τῆς Ρώμης. Αὐτὸς ἀλλῶστε ἦταν ὁ ἀμετάθετος σκοπὸς τοῦ παπισμοῦ μετὰ τὸ σχίσμα. Ὁ δόγης τῆς Βενετίας, Ἐρρίκος Δάνδολος, πού κατὰ τὴ διανομὴ ἔλαβε καὶ τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὑποστήριξε τὴν ἐκλογὴ τοῦ Θωμᾶ Μοροζίνι ὡς πρώτου λατίνου πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πνευματικοῦ ἡγέτη τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ καὶ ὁ λατίνος αὐτοκράτορας Βαλδουίνος ἐγίνε αὐτοβούλως ὑποτελὴς τοῦ Πάπα Ρώμης, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ὡς ἀντίδορο προσέφερε τὴ στήριξη του στὸν νέο αὐτοκράτορα. Μεγαλύτερη ἄξια, ἔτσι, ἀπὸ τὴ λεία, εἶχε γιὰ τὸν Πάπα καὶ τὸ κράτος του ἡ ἐπιβολὴ τοῦ λατινικοῦ κύρους στὴν Ἀνατολή. Διοργανώθηκε γι αὐτὸ ἡ λατινικὴ ἱεραρχία κατάλληλα, ὥστε νὰ διεξαγάγει τελεσφόρο ἀγῶνα γιὰ τὴ μεταστροφή καὶ ὑποταγὴ τῶν Ὁρθόδοξων. Ὅσοι δὲν ἀνεγνώριζαν τὸν λατίνου αὐτοκράτορα καὶ τὴ λατινικὴ ἱεραρχία, χαρακτηρίζονταν σχισματικοί. Τὴ διοργάνωση τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς στὸν Πάπα ἀνέλαβαν παπικοὶ Λεγάτοι (ἀντιπρόσωποι τοῦ Πάπα). Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ἐκστρατεία ἐπέφερε ἀναστάτωση στὴν ὀρθόδοξη ἱεραρχία. Πολλοὶ ὀρθόδοξοὶ ἱεράρχες κατέφυγαν στὰ τρία νέα ἐλληνικὰ κράτη (τῆς Νίκαιας, Τραπεζούντας καὶ Ἠπείρου). Οἱ παραμείναντες στοὺς θρόνους τοὺς ὀρθόδοξοι ἱεράρχες, ζοῦσαν κάτω ἀπὸ συνεχεῖς πιέσεις γιὰ νὰ ὑποταγοῦν στὸν παπικὸ θρόνο, στὶς κενὲς δὲ, ἢ κηρεύουσες θέσεις ἐχειροτονοῦντο λατίνοι. 22 ἀρχιεπισκοπὲς (μτροπόλεις) καὶ 56 ἐπισκοπὲς προσαρτήθηκαν στὸ λατινικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸν Πάπα.

Ὁ Ἰννοκέντιος, στὴ σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (1215), γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ὀρθόδοξη ἀντίσταση καὶ νὰ διευκολύνει τὴν ὑποταγὴ εὐρύτερων μαζῶν στὸ παπικὸ δόγμα ἐφφύρε τὸν καταθόνιο θεσμὸ τῆς Οὐνίας: ἡ Σύνοδος ἔκαμε δεκτὴ τὴν διατήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων τῶν Ὀρθοδόξων, ζητώντας ἀπὸ αὐτοὺς μόνο τὴν ἀναγνώριση τοῦ Παπικοῦ πρωτείου (καὶ εὐρύτερου παπικοῦ θεσμοῦ) καὶ τὴν ὑποταγὴ, ἔτσι, στὸν παπικὸ θρόνο. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ προκάλεσε μεγαλύτερες καὶ δξύτερες ἀντιθέσεις. Ὁ θεσμὸς δὲ τῆς Οὐνίας, ποὺ ὡς πολιορκητικὴ μηχανὴ καὶ «Δούρειος Ἴππος» ἐπικράτησε ἀργότερα σὲ περιοχὲς τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, παραμένει μέχρι σήμερα οὐσιαστικὸ ἐμπόδιο στὸν διάλογο Ὀρθοδοξίας - Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ σοβαρὸ ἐμπόδιο στὸν δρόμο τῆς ἔνωσης. Ἀρνητικὰ ὅμως, ἡ Οὐνιτικὴ ἐπέλαση στὴν Ἀνατολή (μέσω τοῦ Ἰησοῦϊκου Τάγματος) βοήθησε στὴν ἀφοσίωση τοῦ λαοῦ στὴν Ὀρθοδοξία.

Ἡ θέση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στὶς λατινοκρατούμενες περιοχὲς ἀπέβη πράγματι τραγικὴ. Ὅσοι ἱεράρχες δὲν ἐξεδιώχθησαν καὶ παρέμειναν στὶς ἐπισκοπές τους, στερήθηκαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς γῆς, ποὺ ἄρπαξαν οἱ λατίνοι καὶ ἔχασαν κάθε ἐλευθερία, ὥστε ἡ διαποίμανση νὰ καθίσταται, ἂν ὄχι ἀδύνατη, δυσχερέστατη. Κατὰ τὸν ἀειμνηστὸ καθηγητὴ Γεράσιμο Κονιδάρη, ὅσοι Ὀρθόδοξοι ἱεράρχες ἔφευγαν ἀπὸ τὶς λατινοκρατούμενες περιοχὲς προσέφεραν ἀρνητικὰ ὑπηρεσία στὴν Ὀρθοδοξία διότι: «δὲν παρέσχον εἰς τοὺς Λατίνους τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ὑποτάξωσιν αὐτούς». Στὶς περιοχὲς ποὺ εἰσεβάλε ὁ λατινικὸς κληρὸς, λίγο μετὰ τὸ 1204 ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ ὁ θεσμὸς τῶν Πρωτοπαπάδων («Μέγας Πρωτοπαπᾶς») ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὀρθόδοξου πληρώματος, χωρὶς ὅμως δικαίωμα χειροτονιῶν, ἀφοῦ δὲν ἦσαν ἐπίσκοποι. Ἔτσι ταπεινώθηκε ὁ ὀρθόδοξος κόσμος ἀκόμη περισσότερο, μολονότι οἱ Πρωτοπαπάδες, σχεδὸν στὸ σύνολό τους, ἀνταποκρίθηκαν μὲ ζῆλο καὶ συνέπεια στὸ ἔργο (π.χ. Ἐπτάνησα, Κρήτη κ.λπ.). Ὁ θεσμὸς τῶν Πρωτοπαπάδων διευκόλυνε τὴ λύση καὶ ἄλλων σοβαρῶν προβλημάτων. Ὁ Ἰννοκέντιος λ.χ., γιὰ τὴ διατήρηση ὀρθόδοξων ἱεραρχῶν στοὺς θρόνους τους, ἔθεσε ὄρους: α) νὰ ἐρωτῶνται ἂν δέχονται τὸν Πάπα ὡς κεφαλὴ, εἰδάλλως νὰ καθαιροῦνται καὶ τὴν ἔδρα τους νὰ καταλαμβάνει λατίνος «ἐπίσκοπος», β) στὴν ἀρχὴ τῆς λατινοκρατίας, οἱ παρήμενοντες ἐπίσκοποι ἔπρεπε νὰ μυρωθοῦν, γρήγορα ὅμως ἀποσύρθηκε ὁ ὄρος αὐτός, γ) ὁ λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἔλαβε τὸ δικαίωμα ἀπὸ τὸν Πάπα νὰ χειροτονεῖ ὀρθόδοξους ἱεράρχες σὲ περιοχὲς ὀρθοδόξων καὶ, ἂν δὲν γινόταν αὐτὸ δεκτό, τότε νὰ χειροτονοῦνται λατίνοι, δ) ἐπειδὴ οἱ ναοὶ παραδόθηκαν στοὺς λατίνους, ὁ λαὸς ἀναγκαζόταν πολλὰς φορὲς νὰ κοινωνεῖ στὴ λατρεία μαζί τους. Ὅπως δὲ ἔχει ἀποδειχθεῖ, ἡ λατρεϊκὴ αὐτὴ «κοινωνία» ὀρθοδόξων μὲ λατίνους γινόταν, κατὰ κανόνα, ἀναγκαστικὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐλευθερὴ ἐνέργεια καὶ ἐπιλογὴ τῶν ὀρθοδόξων ὥστε νὰ μιλοῦμε γιὰ «μυστηριακὴ διακοινωνία» (intercommunion).

Βέβαια, ἡ παρουσία τῆς Χάρης καὶ τῆς Ἀγάπης τοῦ Θεοῦ γιὰ τοὺς πιεζομένους ὀρθοδόξους εἶναι σὲ πολλὰς περιπτώσεις χειροπιαστὴ. Ἔτσι, οἱ Λατίνοι Ἐπίσκοποι, μὲ τὴ φεουδαρχικὴ νοοτροπία τους, πολλὰς φορὲς, λίγο ἔμειναν στὸν τόπο τῆς ἐπισκοπῆς τους, ὅπως λ.χ. στὴν Κρήτη, πῆγαιναν δὲ ἐκεῖ μόνο γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τῶν εἰσοδημάτων τους. Εἶναι ἐξάλλου βέβαιο ὅτι, οἱ κληρικοὶ ποὺ ὁ Πάπας ἔστειλε στὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολή, δὲν ἦταν κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ καλύτεροι, ἀκόμη καὶ στὸ θέμα τῆς παιδείας, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐπιρροὴ τους στὸν ὀρθόδοξο πληθυσμὸ ἔμεινε πολὺ περιορισμένη. Οἱ ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ ἔμειναν πιστοὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία τους (Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο), ποὺ εὔρισκε ποικίλους τρόπους γιὰ νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ πλῆ-

ρωμα καὶ νὰ τὸ συγκρατεῖ ποιμαντικὰ στὴν παράδοσή του. Ἰδιαίτερα οἱ Βενετοὶ φρόνιζαν νὰ διορίζουν δικούς τους κληρικούς, λόγω τῆς ἀντίθεσης τῆς Βενετίας μὲ τὴ Ρώμη καὶ τὸν Πάπα ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος τῆς Γαληνοτάτης («πρῶτα βενετσιάνοι καὶ μετὰ χριστιανοί»). Ὁ λαὸς, στὴν πλατεῖα διαστρωμάτωσή του, δύσκολα ἐπηρεάζοταν ἀπὸ τὸ λατινικὸ στοιχεῖο, αὐτὸ δὲ, ἴσχυε ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ «ἀρχοντολόι», ἐλάχιστα μέλη τοῦ ὁποῦ προσεχώρησαν καθαρὰ στὸν λατινισμό, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀνέπτυσσαν πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἐξάπτηση τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν Λατίνων, μὲ σημαντικὴ μάλιστα ἐπιτυχία. Οἱ περισσότεροι τῶν σημερινῶν ρωμαιοκαθολικῶν τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἀπόγονοι λατινικῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀνατολή, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἐπώνυμά τους.

Κλείνοντας τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναδρομὴ, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιες συμπερασματικὲς διαπιστώσεις: α) Ὁ μέσος Ρωμῶν σύντομα θὰ συνειδητοποιήσει τὴν τεράστια σημασία τῆς Ἀ' Ἀλώσης τῆς Πόλης καὶ τῆς διάλυσης τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νέας Ρώμης. Ὅσο μάλιστα θὰ παρατείνεται ἡ φραγκοκρατία, ἡ ἀντιπάθεια ἐναντὶ τῶν Λατινοφράγκων θὰ μεταστοιχειωθεῖ σὲ ὀμοψυχία. Μόνο οἱ ἐνωτικοὶ θὰ συμπαθοῦν τὴ Ρώμη. Λόγω δὲ τῆς διασπάσεως τῆς ἐνότητας τῶν ἐπὶ μέρους ἐθνοτήτων τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὸ 1204, θὰ ἀρχίσει ὁ τονισμὸς τῆς ἐθνικότητας μὲ τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς πρώιμου ἐθνικισμοῦ. Ὁ τραυματισμὸς τοῦ ἐθνικοῦ γοῦστρου θὰ γεννήσει τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα, ὡς πόθο γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀνασύσταση τῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτὴ τὴν ἰδέα θὰ ἐνστερνωθεῖ καὶ θὰ καλλιεργήσει ἰδιαίτερα, μὲ διάφορες παραλλαγές, ὁ ἐκκλησιαστικὸς κῶρος. β) Τὸ χάσμα μετὰ τὴν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ποὺ ἄνοιξε μὲ τὸ σχίσμα τοῦ 1054 ἔγινε τώρα ἀγεφύρωτο. Οἱ Φράγκοι ἀπέδειξαν ὅτι δὲν ἐπιβουλεύονται μόνο τὴ ζωὴ μας ἀλλὰ καὶ πολυτιμότερο: τὴν πίστη μας (Πατρο - Κοσμάς). γ) Γι' αὐτὸ ἀπέτυχαν ὅλες οἱ ἐνωτικὲς προσπάθειες τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νέας Ρώμης ἀπὸ τὸν ΙΑ' ὡς τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ἀποκρούστηκε δὲ μὲ τόσο πάθος ἡ ἐνωτικὴ σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας (1438/39). Ἡ δυσπιστία δέ, ἐναντὶ τοῦ Παπισμοῦ καὶ γενικότερα τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως συνεχίζεται σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ὀθωμανοκρατίας, φθάνει δὲ μέχρι σήμερα. TIMEO LATINOS ET DONA FERENTES.

Γι' αὐτὸ, ἀκριβῶς, χρειάζεται σήμερα μὴ σεισμικὴ ἐνέργεια ἐκ μέρους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας πέρα ἀπὸ μιὰ τυπικὴ «συγγνώμη», καὶ μάλιστα ὄχι τοῦ ἴδιου τοῦ Πάπα, γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἀναγκαίας ἐμπιστοσύνης στὶς σημερινὲς σχέσεις. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐνέργεια δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἡ καλλιέργεια κοσμικῶν φιλικῶν σχέσεων καὶ οἱ ἀθεολόγητες ὠραιολογίες τῶν ἐπετειακῶν συναντήσεων, ἀλλὰ ἡ εἰλικρινὴς μετάνοια τοῦ παπισμοῦ, μὲ τὴν ἀπόρριψη τῶν παπικῶν δογμάτων καὶ τῆς κρατικῆς ὑπόστασής του. Διότι αὐτὰ τὰ μεγέθη γεννοῦν τὶς σταυροφορίες καὶ τὸ πνεῦμα τους. Οἱ ἀπανταχοῦ τῆς γῆς ὀρθόδοξοι μποροῦν, ὡς τότε, νὰ προσεύχονται καὶ νὰ περιμένουν.

*

Ο ΠΑΠΑΣ ΙΝΝΟΚΕΝΤΙΟΣ Γ' ΣΕ ΦΗΦΙΔΩΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 13ΟΥ ΑΙ. ΡΩΜΗ, ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ

ΧΡΗΣΤΟΥ
ΓΙΑΝΝΑΡΑ
ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ
ΚΑΙ ΔΥΣΗ
ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ
ΕΛΛΑΔΑ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ
ΚΑΙ ΔΥΣΗ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ,
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ, ΑΘΗΝΑ

ΟΙ ΦΡΑΓΚΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΘΕΣΜΟΙ (13ΟΣ-14ΟΣ ΑΙ.)

του Βαγγέλη Καραμπελιά*

Οι κατακτήσεις των δυτικών σταυροφόρων στον χώρο της ελληνόφωνης βυζαντινής ανατολής και η δημιουργία των καινούργιων κέντρων εξουσίας τα οποία θα υποκαταστήσουν μετά το 1204 τη βυζαντινή κυριαρχία παρουσιάζουν μία νέα όψη της ιστορίας των βυζαντινών θεσμών. Η κατάκτηση του βυζαντινού κράτους, σύμφωνα με το *partitio Romaniae*, ανάμεσα σε κτήσεις ενετικές, στο βασίλειο της Θεσσαλονίκης, στη Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή οι πολλαπλές φραγκοκρατίες οι οποίες συνθέτουν διάφορα κρατικά μορφώματα στα ελληνόφωνα εδάφη (κυρίως στη Βαλκανική χερσόνησο) με διαφορετικές χρονικές προεκτάσεις, δημιουργούν μία νέα κατάσταση πραγμάτων, η οποία τελεί υπό τη διαρκή απειλή και επέμβαση του Βουλγαρικού κράτους, του Κράτους (Αυτοκρατορίας) της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Οι διαφορετικές Φραγκοκρατίες δεν θα επιτύχουν να εμποδισθούν με προοπτικές διάρκειας στον Έλληνόφωνο χώρο, εκτός από όρισμένες κτήσεις της Γαληνότητας Δημοκρατίας της Βενετίας οι οποίες θα απολαύσουν μιας μεγαλύτερης μακροβιότητας. Άλλα θα συμβάλουν αποφασιστικά στην αποδυνάμωση και στην τελική πτώση του βυζαντινού κράτους.

Οι Σταυροφόροι της Τέταρτης σταυροφορίας, όργανα ενεπικής αποικιοκρατικής, αλλά φεουδαρχικής θεσμικά, πολιτικής στη βυζαντινή Ανατολή, έρρυθμιζαν τις μεταξύ τους σχέσεις ιεραρχίας και κρατικής οργάνωσης σύμφωνα με τις φεουδαρχικές αρχές των διαφόρων τόπων καταγωγής τους. Εύγενείς, υποδεέστερες κατά κανόνα τάξεις, στις διάφορες ευρωπαϊκές περιοχές όπου ζούσαν υπό το φεουδαρχικό σύστημα, ιππότες και βοηθητικές στρατιωτικές ομάδες, μετέφεραν και εφαρμόζαν στη βυζαντινή Ανατολή τα φεουδαρχικά θεσμικά πλαίσια της Δύσης. Η οργάνωση των Σταυροφόρων σε στρατιωτικούς σχηματισμούς, καθώς και οι σχέσεις μεταξύ των διαφόρων ιπποτών με τη δημιουργία των φέουδων, άλλοτε μεγαλύτερων σε έκταση κατά το πρότυπο της κεντρικής Γαλλίας και άλλοτε μικρότερης έκτασης ακολουθώντας την πρακτική της γαλλικής Νορμανδίας. Με καταγωγή από τις δυτικές ευρωπαϊκές περιοχές (Γάλλοι, Ιταλοί, Φλαμανδοί), άρχοντες φεουδάρχες (μικροί ή μεγάλοι), έμποροι, άστοι ή γεωργοί, οι σταυροφόροι καταλύουν το 1204 τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τη διαμοιράζουν μεταξύ τους, εδραιώνοντας κράτη που στις σχέσεις ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης της γης λειτουργούν σύμφωνα με το φεουδαρχικό δίκαιο της δυτικής Ευρώπης και κυρίως της Γαλλίας, η οποία διαμόρφωσε το πρότυπο της φεουδαρχίας. Ένα μεγάλο τμήμα κατοίκων των κατακτημένων βυζαντινών περιοχών έφυγε από τις κατακτημένες περιοχές για να εγκατασταθεί είτε στη Νίκαια είτε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, βυζαντινά κράτη, μεταξύ τους ανταγωνιστικά και έχθρικά, που θα απορροφήσουν το βασίλειο της Θεσσαλονίκης και θα καταλύσουν εν τέλει και αυτή τη Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης το 1261.

Για την ιστορία των βυζαντινών θεσμών οι φραγκοκρατίες στον βυζαντινό χώρο θέτουν προβλήματα σχετικά με τους πέντε κυριότερους τομείς που έχουν σχέση με την οργάνωση της εξουσίας και την άπονομή της δικαιοσύνης: 1) την κατάσταση και την ισχύ του **ιδιωτικού** βυζαντινορ-

ρωμαϊκού δικαίου, 2) την κύρωση του **κανόνα** δικαίου και τη δικαιοσύνη καθώς και τους κανόνες της δικονομίας, 3) το λεγόμενο **διοικητικό** δίκαιο, 4) την **έξωτερική ιστορία** του δικαίου, δηλαδή την έκθεση της νομοθετικής δραστηριότητας της οποίας το κύριο μέλημα, μετά την κατάλυση (όμως και πριν από το 1204) της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, αφορά κυρίως τη θέσπιση κανόνων σχετικών με την άπονομή της δικαιοσύνης και την πάταξη της διαφθοράς των δικαστών και, 5) τη θέση του λεγόμενου **εκκλησιαστικού δικαίου**, του οποίου το πεδίο εφαρμογής διευρύνεται και υποκαθιστά το κοσμικό, αυτοκρατορικό δίκαιο.

Η κατάσταση του ρωμαϊκού ιδιωτικού δικαίου

Εδώ μπορούμε να διαβεβαιώσουμε, χωρίς τον κίνδυνο σφάλματος και παραποίησης της πραγματικότητας, πως το δίκαιο που ρυθμίζει τις ιδιωτικές σχέσεις δεν θα μπορούσε να είναι άλλο από το **Ιουστινιάνειο** δίκαιο, δηλαδή το *Coprus iuris civilis*, που παραμένει πάντα αντικείμενο μελέτης και αναφοράς για τους βυζαντινούς νομικούς στη θεωρία και στη δικαστηριακή πρακτική. Το Ιουστινιάνειο δίκαιο, όπως εμπεδώθηκε στα νομοθετικά έργα των μακεδόνων αυτοκρατόρων και στις ιδιωτικές νομικές συλλογές, δεν καταργήθηκε ποτέ στο Βυζάντιο, παρά την περι αντίθετου γνώμη των νεωτέρων όπως διατυπώθηκε στον τόμο Θ' της πρόσφατης *Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους* (σελ. 339). Ο Μανουήλ Α' Κομνηνός, στη απόφασή του (με τη συμμετοχή της Συγκλήτου) σχετικά με την ισχύ της Νεαρής 123 του Ιουστινιανού, η οποία δεν περιέχεται στα *Βασιλικά*, δεν επισφραγίζει την κατάργηση του Ιουστινιάνειου δικαίου. Άλλωστε για τους βυζαντινούς, όπως άλλωστε και πριν για τους Ρωμαίους, δεν υπάρχει καμία θεωρία σχετικά με την παύση της ισχύος ενός κανόνα δικαίου. Το ότι ένας βυζαντινός δικαστής δίνει μία λύση ιδιωτικής διαφοράς μη σύμφωνη με το ρωμαϊκό δίκαιο, δεν μπορεί να είναι δηλωτικό για την τύχη και κατάργηση των ρωμαϊκών θεσμών. Θα ύποσται (εάν υπάρξει αμφισβήτηση) τον έλεγχο των ανωτέρων δικαστών, των διοικητών και, σε υπέρτατο βαθμό, του αυτοκρατορικού δικαστηρίου. Σχετικά με τον έθιμο κανόνα δικαίου, δεν υπάρχει καμία απόρριψη αυτού του κανόνα, ο οποίος είναι και υπαρκτός και εφαρμόσιμος στην πράξη, αλλά ουσιαστικά έχει συντριβεί από το γραπτό δίκαιο των ρωμαίων νομικών και από την αυτοκρατορική βυζαντινή νομοθεσία. Το δίκαιο των ρωμαίων νομικών καθηγντων της νομικής έχει τη θέση του φυσικού δικαίου, σεβαστού και αντικειμένου στοχασμού και ανάλυσης.

Αυτή η τελευταία παρατήρηση μας επιτρέπει να αναλογισθούμε την πιθανή θέση των έθιμο δικαίων της φεουδαρχικής Χριστιανικής Δύσης, τα οποία θα μπορούσαν να εύρισκαν πεδίο εφαρμογής στους κατακτημένους από τους σταυροφόρους πληθυσμούς της ελληνικής ανατολής. Η μελέτη και λεπτομερής ανάλυση των κανόνων των *Assises de Romanie* (Assises de Romanie) καταδεικνύει ότι αυτοί οι κανόνες δεν μπόρεσαν να βρουν πεδίο εφαρμογής στις έννομες σχέσεις των κατακτημένων βυζαντινών ελληνόφωνων πληθυσμών του Μωρέως, των υψιτών του Αιγαί-

*ο Βαγγέλης Καραμπελιάς είναι Διευθυντής Έρευνας στο CNRS της Γαλλίας και Διευθυντής του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεοελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.

ου (έκτός από τη Λέσβο, Σάμο, Κω και Χίο), της Εύβοιας. Δεν εφαρμόστηκε το δικαιο των Φράγκων, παρά μόνο στις μεταξύ κατακτητών σχέσεις. Αντίθετα, μερικά σημαντικά παραδείγματα θα μᾶς δείξουν την επίδραση του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου στο ιδιωτικό δικαιο των υπηκόων των φράγκων δυναστών: η παραγραφή των δικαιωμάτων είναι η ρωμαϊκή τριακονταετής παραγραφή (ὁ ἀγρότης προσαρτάται στο φέουδο ὅπου ζεῖ καὶ ἐργάζεται μετὰ τὴν πάροδο τῶν τριάντα χρόνων παραμονῆς σὲ αὐτό) δὲν ὑπάρχει κανένα δικαιο ἀρρενογονίας ἢ πρωτοτοκίας στὰ φέουδα τῶν Ἑλλήνων: ὅλοι οἱ κατιόντες κληρονομοῦν ἐξ ἴσου· οἱ κτήσεις τῶν Ἑλλήνων *βιλάνων* κληρονομοῦνται ἀπὸ τοὺς ἀναγκαίους κληρονόμους τους· ἢ προῖκα παραμένει ὅπως σὴν προηγούμενη βυζαντινὴ ἔννομη τάξη· οἱ μορφές ἐκμετάλλευσης τῆς γῆς εἶναι ὅπως καὶ στὸ βυζαντινὸ δικαιο: *ἡμισεία*, *ἡμισοφυτευσία*, *μισακάρικα*· ὁ θεσμός τοῦ *προστίμου*, δηλαδή ἡ μὴ ἐκτέλεση τῆς συμφωνίας πωλήσεως μὲ ποιὴν τὴν πληρωμὴ 25 ὑπερπύρων, εἶναι ὅπως στὸ βυζαντινὸ δικαιο.

Τὰ φεουδαλικά θέσμία ἴσχυσαν σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παραμείνουν σταθερά, στὶς περιοχές πού ὑποτάχθηκαν στὴ Βενετία, κυρίως στὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους. Οἱ φεουδαρτικοὶ κανόνες ἐθιμικοῦ δικαίου δὲν ἐδραιώθηκαν στὴν Πελοπόννησο (Μωρέα), ὅπου οἱ Φράγκοι κατακτητές, σχετικὰ ὀλιγάριθμοι, ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς, μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μωρέως, ἀπὸ τὸ 1261 μέχρι τὸ 1358. Τὸ βασίλειο τῶν Φράγκων στὴ Θεσσαλονικὴ ἐξαφανίζεται γρήγορα χωρὶς ἐπιδράσεις θεσμικὲς στοὺς κατοικοῦντες τὴν περιοχήν του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς Φράγκους κατακτητές τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ ὁποῖοι καταρρέουν τὸ 1261. Γιὰ τὶς περιοχές πού ἀποτελοῦν τὴν Αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, τὸ δικαιο παραμένει ὅπως προηγούμενα βυζαντινὸ. Τὰ δυτικά θέσμία δὲν ἐπιδροῦν στὴ νομικὴ ζωὴ τῆς ἐλληνοφώνης βυζαντινῆς Ἀνατολῆς, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἄνετα ἀπὸ τὴ σχεδὸν παντελῆ ἔλλειψη σχετικῶν πηγῶν καὶ μαρτυριῶν. Ἡ βυζαντινὴ Ἀνατολὴ παραμένει σταθερὰ στὴ ρωμαϊκὴ νομικὴ παράδοση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Δύση, ὅπου μὲν ὅτις οἱ νομοδιδάκταλοι (οἱ λεγόμενοι *glossatores*, ἀπὸ τὴ γλωσσῆματα πού διετύπωναν στὰ χειρόγραφα τῶν πηγῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου) ἀρχίζουν νὰ ἀνακαλύπτουν τὸ ρωμαϊκὸ δικαιο στὶς νεοϊδρυθεῖσες νομικὲς σχολές τῆς Δύσης. Ἡ παράδοση τῶν ἐθιμικῶν δικαίων φεουδαλικῆς ὑφῆς δὲν μπορεῖ νὰ συνταιριαστῆι καθόλου μὲ τὴ βυζαντινὴ παράδοση τοῦ γραπτοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, ἢ ὁποία ἐδράζεται στερεῶς στὸ Ἰουστινιάνειο δικαιο.

Ἡ κύρωση τοῦ κανόνα δικαίου καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης

Τὸ μείζον νομοθετικὸ πρόβλημα τοῦ 12ου αἰῶνα ἀποτελεῖ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης γιὰ τὴν ὁποία ὁ Μανουὴλ Α' Κομνηνὸς ἐπελήφθη μὲ τρόπο ριζικὸ ἀπὸ τὸ 1166 ὅταν προσπαθεῖ «ἢ βασιλεία (μου) αἰτιασάμενη τὴν τῶν δικαστῶν ραθυμίαν» νὰ βρεῖ θεραπεία τοῦ κακοῦ μὲ τὴ δημιουργία τεσσάρων δικαστηρίων: τοῦ Μεγάλου Δρουγκαρίου τῆς Βιγλῆς, τοῦ προκαθημένου τῶν δημοσιακῶν δικαστηρίων (ἀνώτερο ποινικὸ δικαστήριον), τοῦ πρωτασπικρῆτου (γραμματεία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θήματος), καὶ τοῦ δικαιοδότη (ἀνώτερο πολιτικὸ δικαστήριον). Μὲ ἕναν ἄλλον νόμο τοῦ 1166, ὁ Μανουὴλ Α' καθώρισε ἐπακριβῶς τὶς ἡμέρες λειτουργίας τῶν δικαστηρίων. Οἱ διάδικοι ὀφείλουν νὰ παραμένουν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δίκης τους σὴν αἴθουσα τοῦ δικαστηρίου, τὸ ὁποῖο ὄφειλε νὰ ἀποδίδει τὴ δικαιοσύνη μὲ σύντομες διαδικασίες, οἱ ἀστικές ὑποθέσεις θὰ ἐτελείωναν σὲ χρονικὸ διάστημα τριῶν ἑτῶν καὶ οἱ ποινικὲς μέσα σὲ διάστημα

δυὸ χρόνων. Βέβαια ἐξυπακούεται ὅτι αὐτὰ τὰ δικαιοδοτικά ὄργανα παρέμειναν ἀνενεργὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατάκτησης τῆς Κωνσταντινούπολης (1204 - 1261) ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους. Τί θὰ γινόταν μὲ τὴν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν τῶν βυζαντινῶν ὑπηκόων τοῦ λατινικοῦ κράτους; Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε, ἐμπρὸς σὴν παντελῆ ἔλλειψη πηγῶν, ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια τῶν ὀρθοδόξων, παρὰ τὴν ὑπαγωγή τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὸν νεοεγκατασταθέντα ἀπὸ τοὺς κατακτητές λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, θὰ ἐπιφορτίζονταν μὲ τὴ λύση τῶν ιδιωτικῶν διαφορῶν τῶν πρώην βυζαντινῶν ὑπηκόων. Καὶ τὸ δικαιο ἐγνώριζαν τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια καὶ εἶχαν ἕνα μέσο ἐξαιρετικῆς ἐμβέλειας γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων: τὶς πνευματικὲς ποινές καὶ τὸν πνευματικὸ καταναγκασμό.

Δὲν ἔχουμε καμιά μαρτυρία ἢ νύξη τουλάχιστον σχετικὰ μὲ τὴν ὑποτιθέμενη σύγκρουση δικαιοδοσιῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ κοσμικῶν δικαστηρίων κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἡ ἐκλογή τοῦ δικαστηρίου γιὰ τὴ λύση μιᾶς ιδιωτικῆς διαφορᾶς θὰ ἐπαφίονταν σὴν ἐπιλογή τῶν διαδίκων, χωρὶς τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς αὐστηροῦ κανόνα ἀναφορικὰ μὲ τὴ δικαιοδοσία τῶν δικαστηρίων. Τὸ 1296 ἕνας τρομερὸς σεισμὸς πλήττει τὴ Βασιλεύουσα. Ὁ δεσποδὴμος βασιλεὺς Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282 - 1328) ἐξέλαβε αὐτὸν τὸν σεισμὸ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς θεῆς ὀργῆς γιὰ τὴν ἀδικία καὶ τὴ διαφθορὰ τῶν δικαστῶν. Ἐνας νέος νόμος ἐκδίδεται ὀργανώνοντας ἕνα καινούργιο δωδεκαμελὲς δικαστήριον ἀποτελούμενο ἀπὸ κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς τῆς ἀνώτερης, συγκλητικῆς, τάξης. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ δωδεκαμελὲς δικαστήριον δὲν κατέστη δυνατὸ νὰ ἐπιλύσει τὸ μέγα πρόβλημα τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης χωρὶς ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις καὶ χωρὶς διαφθορὰ τῶν δικαστῶν. Λίγα χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὸ ἔτος 1329, ὁ Ἀνδρόνικος Γ' Παλαιολόγος (1328 - 1341) ἰδρύει τὸ δικαστήριον τῶν τεσσάρων *καθολικῶν κριτῶν τῶν Ρωμαίων*, τὸ ὁποῖο θὰ καταρρεύσει μὲ πάταγο ὀκτὼ χρόνια μετὰ τὴν ἰδρύση του, λόγῳ τῆς δωροδοκίας τῶν τριῶν ἀπὸ τὰ μέλη του. Οἱ κληρικοὶ δικαστὲς πού δωροδοκῆθηκαν θὰ τιμωρηθοῦν παραδειγματικὰ ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ βασιλέα, ἀλλὰ ὁ θεσμὸς τῶν *καθολικῶν κριτῶν τῶν Ρωμαίων* θὰ παραμείνει μέχρι τὴν τελικὴ πτώση τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸ 1453.

Ἡ λειτουργία τοῦ τετραμελοῦς δικαιοδοτικοῦ ὀργάνου τῶν καθολικῶν κριτῶν δὲν φαίνεται νὰ ἀπαθεῖ λήψη ἀπόφασης κατὰ πλειοψηφία τῶν μελῶν τοῦ δικαιοδοτικοῦ ὀργάνου, γιὰ τὴν ὑπάρχουν μαρτυρίες οἱ ὁποῖες καταδεικνύουν πὼς καὶ ἕνας μόνος δικαστὴς ἐδίκαζε τὶς ιδιωτικὲς διαφορὲς ἐκτός τῆς ἔδρας τοῦ δικαστηρίου. Αὐτὴ ἡ ἀπονομὴ ἀπὸ ἕναν περιοδεύοντα δικαστὴ μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάλογη πρακτικὴ τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας σὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὶς ἀνώτατες ἀρχές οἱ ὁποῖες περιώδευαν τὴ χώρα (*conventus*). Ἡ κύρια δέσμευση τοῦ δικαστῆ γιὰ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης εἶναι ὁ ὄρκος πού δίνεται ἐνώπιον τοῦ βασιλέως. Οἱ ὑποθέσεις πού κρίνονται ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς κριτῆς τῶν Ρωμαίων ἀφοροῦν ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *ΑΣΜΑΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΜΕΤΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΑΒΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1999*

Στην ίδια εποχή, μετά την επανίδρυση της αυτοκρατορίας το 1261 και έφεξής, υπάρχει και το αυτοκρατορικό ανώτατο δικαστήριο (*σέκρετον*) του οποίου η λειτουργία είναι εξακριβωμένη. Όμως στην Κωνσταντινούπολη το κυριότερο δικαιοδοτικό όργανο είναι το πατριαρχικό δικαστήριο (*ιερόν συνοδικόν δικαστήριον*) που κρίνει τις υποθέσεις του οικογενειακού, κληρονομικού και περιουσιακού δικαίου των ιδιωτών, καθώς και τις υποθέσεις των ασθενέστερων οικονομικά χριστιανών υπηκόων της περιορισμένης έδαφικά αυτοκρατορίας πριν το τέλος της. Η σπουδαιότητα του πατριαρχικού δικαστηρίου θα διαφανεί από τη διαρκή λειτουργία του και από τον συμβιβαστικό χαρακτήρα των αποφάσεων καθώς και από την απειλή *άφορισμού* κατά εκείνων που δεν έκτελυσαν τις αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστών. Μπορεί να ανακύψει το πρόβλημα: ποιο είναι το κριτήριο της προσφυγής στην κοσμική ή εκκλησιαστική δικαιοσύνη; Για ό,τι

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β' ΣΤΕΦΑΝΩΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗ ΝΙΚΗ. ΑΓΙΑ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ, ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΡΜΙΤΑΖ

ανάφεται στην ποινική καταστολή, αποκλειστικά αρμόδια είναι τα κρατικά κοσμικά δικαστήρια, ενώ για τις υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου είναι αρμόδια και τα κοσμικά και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, χωρίς την ύπαρξη αυστηρών οικονομικών ρυθμιστικών κανόνων, όπως στα νεώτερα και σύγχρονά μας δίκαια. Δεν φαίνεται να υπάρχει ειδικά καθορισμένο κριτήριο έπιλογής για την προσφυγή για την αυτή ιδιωτική υπόθεση στην κοσμική ή εκκλησιαστική δικαιοδοσία. Η έπιλογή έπαφίεται στην κρίση των διαδίκων. Σε μιάν εποχή όπου το κενό της κρατικής έξουσίας είναι σύνθηες φαινόμενο εξαιτίας των διαρκών πολέμων, των έμφυλων σπαραγμών, των άνυπότακτων πολεμάρχων (*seigneurs de guerre*), ή λειτουργία της κοσμικής δικαιοσύνης δεν είναι και τόσο εξασφαλισμένη και άπρόσκοπτη, ενώ αντίθετα οι εκκλησιαστικές άρχες έχουν ύπαρξη σταθερότερη από τις κρατικές άρχες: το δίκαιο (πρακτική και θεωρία) έναποτίθεται, όσο περισσότερο άποδιοργανώνεται ή κρατική δικαιοδοτική έξουσία, στα χέρια των εκκλησιαστικών λειτουργών. Αυτή ή κατάσταση θα διευρυνθεί και σταθεροποιηθεί κατά τους μακρούς αιώνες της Τουρκοκρατίας.

Το δημόσιο δίκαιο

Η αυτοκρατορία, παρά τη διαρκή της κατάπτωση, παραμένει στο σταθερό πλαίσιο των άρχών οι οποίες διείπαν την όργάνωση της διακυβέρνησης του κράτους: πηγή της αυτοκρατορικής έξουσίας, άσκηση της έξουσίας, ρόλος (καθότι έλαχιστοποιημένος) της Συγκλήτου και του «λαού». Το ίδιο ισχύει για την κεντρική διοίκηση: κρατικό ύπάλληλο και κατάλογοι έιερarchίας, πρόσληψη και τοποθέτηση της κρατικής ύπαλληλίας, διπλωματική ύπηρεσία (στη μεγάλη παράδοση της βυζαντινής διπλωματίας). Κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή παραπηρείται, σε αντίθεση με την προηγούμενη κατάσταση, μιá άποδιοργάνωση μερικών τομέων της κρατικής μηχανής, δηλαδή της κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης, των οικονομικών ύπηρεσιών, του στρατού. Μερικές προσπάθειες άναδιοργάνωσης άφορούν το ναυτικό και την άπονομή δικαιοσύνης, όπως είδαμε. Άλλα δεν άρμόζει, συμπερασματικά, να κρίνουμε πώς το δημόσιο δίκαιο στους τρεις τελευταίους αιώνες άπομακρύνεται άπο τη θεσμική συγκρότηση των βυζαντινορωμαϊκών κανόνων, παρά την έξασθένηση της κρατικής έξουσίας και τη διαρκή συρρίκνωση της έκτασης του βυζαντινού κράτους.

Έξωτερική ιστορία του δικαίου

Η νομοθετική δραστηριότητα του βυζαντινού βασιλέως μετά

το 1204 είναι εξαιρετικά ισχυρή και περιορισμένη: ή ρύθμιση της τριμοιρίας (1306), όρισμένοι νόμοι που άφορούν την όργάνωση της άπονομής της δικαιοσύνης καθώς και χρυσόβουλλα που παραχωρούν ή έπιβεβαιώνουν φορολογικές άπαλλαγές σε μοναστηριακές κτήσεις. Η θεωρητική έπεξεργασία όμως του δικαίου δεν παύει και δεν είναι καλύτερης αξίας άπο τις ιδιωτικές συλλογές της προηγούμενης περιόδου. Πρέπει έδώ να άναφερθούμε στην σύνταξη, περι τα τέλη του 13ου αιώνα, της *Μικρής Συνοψέως* (*Synopsis Minor*) των *Βασιλικών*, ή οποία στηρίχθηκε στην *Μεγάλην Σύνοψιν* (*Synopsis Major*) και διαπραγματεύεται το ύλικό με άλφαβητική κατάταξη. Έπίσης τονίζουμε την έπεξεργασία περι το 1300 του *Ηξήμένου Προχείρου* (*Prochiron Auctum*), συμπληρωματικού έκτεταμένου έργου, και κυρίως τη σύνταξη περι το 1345 άπο τον Μέγα Κριτή Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνο Άρμενόπουλο, της *Έξαθίβλου*, ιδιωτικής συλλογής που θα σημαδέψει την εποχή και θα καταστεί ή κύρια πηγή πρόσβασης στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο κατά την Τουρκοκρατία.

Οι εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου άποτελούνται άπο έναν σημαντικό άριθμό πατριαρχικών πράξεων σχετικών με τη διοίκηση της Έκκλησίας. Η κυριότερη ιδιωτική συλλογή εκκλησιαστικού δικαίου είναι το άπο το 1335 καταρτισμένο άπο τον μοναχό Θεσσαλονίκης Μαθαίο Βλαστάρη *Σύνταγμα κατά στοιχείων*, άλφαβητική έγκυκλοπαίδεια του εκκλησιαστικού δικαίου ή οποία θα γίνει ευρύτητα γνωστή στον όρθόδοξο κόσμο της Άνατολής. Υπάρχουν βέβαια και άλλες ιδιωτικές συλλογές έλάσσονος σημασίας (το *Σύνταγμα* του Μακαρίου, ή *Σύνοψις* του Άρσενίου, ή *Έπιτομή των θείων και ιερών κανόνων* του Κωνσταντίνου Άρμενόπουλου) καθώς και οι *κανονικές άποκρίσεις* και μονογραφίες διαφόρων εκκλησιαστικών συγγραφέων σε διάφορα θέματα εκκλησιαστικού δικαίου.

Έιδιατερη μνεία πρέπει να γίνει για τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ίωάννη Άπόκαυκο (1153/60-1233/4) του όποιου σώζονται 30 άποφάσεις σε ύποθέσεις κυρίως οικογενειακού δικαίου, και κυρίως για τον άρχιεπίσκοπο, άπο το 1217, Άχρίδας, Δημήτριο Χωματιανό (ή Χωματινό), με το έπιβλητικό έργο 150 άποφάσεων και κειμένων, τα όποια καταδεικνύουν βαθύτατη γνώση του ρωμαϊκού δικαίου. Για την ίδια Κωνσταντινούπολη έχουν διασωθεί οι πράξεις των έτών 1315-1402 των πατριαρχικών δικαστηρίων σε θέματα ιδιωτικού δικαίου.

Το εκκλησιαστικό και ρωμαϊκό δίκαιο

Όσο ή αυτοκρατορία συρρικνώνεται, τόσο έπαυξάνεται έκ των πραγμάτων ή άνάθεση της άπονομής δικαιοσύνης στα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Ταυτόχρονα το ρωμαϊκό δίκαιο και οι εκκλησιαστικοί κανόνες άποτελούν ένα σύνολο, του όποιου ή μελέτη και άνάλυση έναποτίθεται στα χέρια των εκκλησιαστικών νομικών, όρισμένοι δε άπο αυτούς άποδεικνύονται, όπως ό Άπόκαυκος, ό Χωματιανός, ό Άρμενόπουλος (που θα γίνει μοναχός περι τα τέλη του βίου του), ό Βλαστάρης, έγκρατέστατοι γνώστες του δικαίου, στη θεωρία και την έφαρμογή του. Συμπερασματικά μπορούμε να ισχυρισθούμε πώς ή έπίδραση των δυτικών σταυροφόρων δεν άποδεικνύεται, έκτός άπο όρισμένα κατάλοια στις γαιοκτηπτικές σχέσεις στα νησιά ύπο λατινική κυριαρχία, να έχει παίξει έστω και έναν έλάχιστο ρόλο στους θεσμούς της βυζαντινής άνατολής ή όποια παραμένει σταθερά προσλημένη στη ρωμαϊκή νομική παράδοση.

ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ

η “θεοκρισία” μετά το 1204

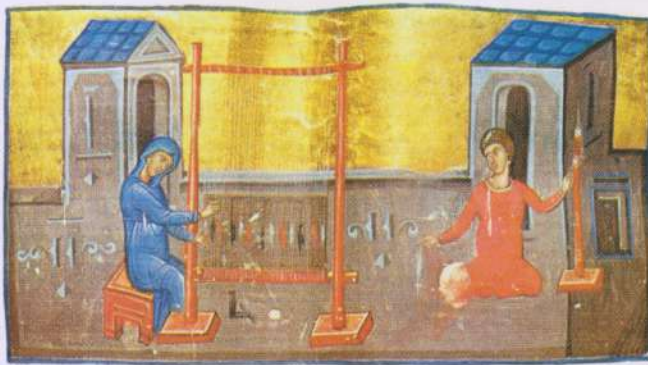
ΕΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΔΟΥΣ του δικαίου, στους οποίους είναι ευδιάκριτα τα ίχνη της διαβάσεως των σταυροφόρων από την Ελλάδα, είναι η **Δικονομία**. Η δυτική επίδραση γίνεται αισθητή στην εφαρμογή κάποιων αποδεικτικών μέσων που –υπό τη μορφή τουλάχιστον που εμφανίστηκαν– δεν ήταν προηγουμένως σε χρήση. Να τι προκύπτει από τις ιστορικές πηγές.

Το 1253 έγινε στη Νίκαια μία πολύκροτη **δίκη**. Κατηγορούμενος ήταν ο γόνος γνωστών οικογενειών του Βυζαντίου, ο **Μιχαήλ Κομνηνός Παλαιολόγος**, που ανέβηκε αργότερα στον θρόνο του Βυζαντίου ως Μιχαήλ Η'. Η κατηγορία ήταν πολύ βαριά: του αποδόθηκε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα Ιωάννου Γ' Δούκα Βατάτζη. Τα γεγονότα περιγράφονται από δύο ιστορικούς της εποχής εκείνης, τον **Γεώργιο Ακροπολίτη** και τον **Γεώργιο Παχυμέρη**. Μολονότι οι δύο περιγραφές δεν συμπίπτουν απόλυτα, τα αποδεικτικά μέσα που μας ενδιαφέρουν εμφανίζονται και στις δυο.

Ο Ακροπολίτης υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, γιατί ο αυτοκράτορας τον είχε ορίσει μέλος του δικαστηρίου που θα δικάζε τον Παλαιολόγο. Στη διήγησή του διακρίνει δύο φάσεις της όλης διαδικασίας. Κατά την πρώτη εξετάζονται δυο κάτοικοι του Μελένικου σε σχέση με μία διάδοση, ότι ο Μιχαήλ επρόκειτο να συνάψει συμφωνία με τους Βουλγάρους, αφού λάβει ως σύζυγο την αδελφή του ηγεμόνα τους. Κατά την εξέταση ο ένας, που εμφανιζόταν ως κατηγορός, ισχυριζόταν ότι όλα αυτά ήταν γνωστά στον Μιχαήλ, ενώ ο άλλος αντέτεινε, ότι ο Μιχαήλ δεν είχε την παραμικρή ιδέα για τις φήμες αυτές. Αφού εξαντλήθηκαν όλα τα προβλεπόμενα ανακριτικά μέσα, συμπεριλαμβανομένων και βασάνων, επειδή δεν υπήρχαν άλλοι μάρτυρες εκτός από τους δύο, τους επιβλήθηκε το αποδεικτικό μέσο της “δικαστικής μονομαχίας”. Τα περιστατικά περιγράφονται από τον Ακροπολίτη ως εξής: “Ο μὲν ἕνας ἀνέλαβε τὸν ρόλο τοῦ κατηγοροῦ καὶ ὁ ἄλλος προσπαθοῦσε νὰ ἀπολογηθεῖ (...). Ἀνακρίθηκε λοιπὸν με χρῆση βασάνων, ἀλλὰ παρ’ ὅλα αὐτὰ ἰσχυριζόταν χωρὶς νὰ υποχωρεῖ, ὅτι ὁ Κομνηνὸς Μιχαὴλ δὲν μπορούσε νὰ ἔχει τὴν παραμικρὴν ἰδέα γιὰ ὅσα του ἀποδίδονταν. Ὁ κατηγορὸς ἀντιθέτως ἐπέμενε, ὅτι ὁ Μιχαὴλ Κομνηνὸς γνῶριζε, τὰ πάντα. Ἀφού δὲν υπήρχαν μάρτυρες, τοὺς προτάθηκε τότε ἕνα στρατιωτικὸ μέσο ἀποδείξεως, ἡ ἀπόδειξη με μονομαχία. Ὁπλίστηκαν λοιπὸν καὶ οἱ δύο καὶ μπήκαν στο στάδιο, ἤλθαν σὲ σύγκρουση καὶ ἠττήθηκε ὁ κατηγορούμενος πέφτοντας ἀπὸ τὸ ἄλογο· νικητὴς ἦταν ὁ κατηγορὸς”. (Α. Heisenberg / P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, Stuttgart 1978, σ. 94, 18-95, 9).

Μετά την έκβαση αυτή της μονομαχίας στράφηκε η ανάκριση απευθείας κατά του Μιχαήλ, από τον οποίο ζητούσαν οι δικαστές να αποκρούσει τις εναντίον του φημολογίες με την τέλεση κάποιου “θαύματος”. Πριν προχωρήσουμε στην αφήγηση των ιστορικών πρέπει να εξηγήσουμε, σε τι συνίστατο αυτό το “θαύμα”. Πρόκειται για την απόδειξη του πυρακτωμένου σιδήρου, που περιγράφει πολύ παραστατικά ο άλλος ιστορι-

κός, ο Παχυμέρης, εξιστορώντας ὅσα συνέβαιναν στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254), ὁπότε ὑπὸ τὴν ἐπὶ ψυχικῆς νόσου ὁ αυτοκράτορας ἐβλεπε παντοῦ συνωμότες ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ τὸν δολοφονήσουν με μαγικά μέσα. “Τὸ μόνον ποὺ μπορούσε νὰ σώσει ὅσους τελοῦσαν ὑπὸ μὴ τέτοια κατηγορία”, γράφει ὁ Παχυμέρης, “ἦταν νὰ ἀποτολμοῦσαν νὰ σκῦψουν καὶ νὰ σηκώσουν με τὸ χέρι τοὺς ἕνα κομμάτι πυρακτωμένο ἀπὸ τὴ φωτιά σίδηρο, ποὺ τὸ ἀποκαλοῦσαν ἅγιο, καὶ κρατώντας τὸ νὰ κάνουν τρεῖς γύρους, ἀφού προηγουμένως εἶχαν υποβληθεῖ σὲ ἐξαγνισμό ἐπὶ τρεῖς μέρες με νηστεία καὶ προσευχή. Στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἡμερῶν ἐπρεπε νὰ μείνει τὸ χέρι τοὺς

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΥΦΑΝΤΙΚΗΣ ΣΕ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ 14ΟΥ ΑΙΩΝΑ. ΡΩΜΗ, ΒΑΤΙΚΑΝΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

περιτυλιγμένο με επίδεσμο, που θα είχε ασφαλιστεί με σφραγίδες, ὥστε νὰ ἀποκλειστεί τὸ ἐνδεχόμενο νὰ περιοριστεί τὸ ἐγκύμα με ἐπάλειψη κάποιων οὐσιῶν”. (Α. Failler, *Georges Pachymurhs: Relations historiques I. Livres I-III*, Paris 1984, σ. 55, 4-9). Ἀν μετὰ τὴ δοκιμασία αὐτὴ τὸ χέρι τοῦ ὑπόχρεου σὲ ἀπόδειξη εἶχε παραμείνει ἀνέπαφο, τότε τὸ ἀποδεικτικὸ θέμα εἶχε ἀποδειχθεῖ.

Επανερχόμεστε στη συνέχεια της δίκης. Η αντίδραση του Μιχαήλ στους λόγους των δικαστῶν υπήρξε ἄμεση: “Ἀν μεν παρίστατο κατηγορὸς”, εἶπε, “θα μονομαχοῦσα μαζί του καὶ θα ἀποδείκνυα τὴν συκοφαντία. Ἀφού ὅμως δὲν ὑπάρχει, με ποια κατηγορία δικάζομαι;” (Ακροπολίτης, ὁ.π., σ. 96, 10-13). Συγχρόνως διατύπωσε τις ἔντονες αντιρρήσεις του γι’ αὐτὸ τὸ εἶδος ἀποδεικτικῆς διαδικασίας. Ὁ παρὼν ἐκεῖ μῆτροπολίτης Φιλαδέλφειας Φωκάς, ἄνθρωπος τοῦ αυτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος, προσπαθοῦσε νὰ τὸν πείσει νὰ υποστεί τὴ δοκιμασία “γιὰ νὰ σώσει τὴν τιμὴ τὴ δική του καὶ τὴς οικογενειαῖς του”. Ὁ Μιχαήλ ἀπέφυγε τὴν πρόκληση με ἐπιδέξιο τρόπο, λέγοντας ὅτι, παρὰ τις ἐπιφυλάξεις του, θα δεχόταν νὰ υποβληθεῖ σ’ αὐτὸ τὸ μέσο ἀποδείξεως ὑπὸ ἕναν ὄρο: νὰ του δώσει με τὰ χέρια του ὁ μῆτροπολίτης, φορώντας τὰ ἄμφιά του, τὸ πυρακτωμένο σίδηρο, μὴ καὶ τὸ ἀποκαλοῦσαν “ἅγιο”. Μπροστὰ σ’ αὐτὴ τὴν ἀξίωση τοῦ Μιχαήλ ἔκανε πίσω ὁ Φωκάς καὶ ἀναγκάστηκε νὰ παραδεχθεῖ τὸ ἀσυμβίβαστο τοῦ ἀποδεικτικοῦ αὐτοῦ μέσου με τὴν κρατούσα τότε ἔννομη τάξη λέγοντας: “Καλὸ μου παιδί, αὐτὸ δὲν ἀνήκει στὴ δική μας, τὴ

ΚΟΥΡΕΜΑ ΠΡΟΒΑΤΩΝ. ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ "ΟΜΙΛΙΕΣ" ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, 11ος ΑΙ. ΠΑΡΙΣΙ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ρωμαϊκή, τάξη, αλλ' ούτε είναι εκκλησιαστική παράδοση, δεν έχει παραληφθεί βεβαίως από τους πολιτειακούς νόμους, ούτε πιο πριν από τους ιερούς κανόνες. Αυτή η μέθοδος προέρχεται από τους βαρβάρους και σε μας είναι άγνωστη, εκτελείται δε μόνο ύστερα από διαταγή βασιλική". (Ακροπολίτης, ό.π., σ. 98, 5-9). Τελικώς έκλεισε η υπόθεση με όρκο πίστης προς τον αυτοκράτορα, τον οποίο έδωσε ο Μιχαήλ ενώπιον του πατριάρχη Μανουήλ.

Τα περιστατικά παραλλάσσουν στη διήγηση του Παχυμέρη ως προς τα εξής σημεία. Τη συνωμοσία κατήγγειλε δούλος, που εμφανίστηκε ως κατήγορος. "Υστερα απ' αυτό ο Μιχαήλ, που στο μεταξύ είχε συλληφθεί και φυλακιστεί, ήθελε να αποδείξει την αθωότητά του με το μέσο της μονομαχίας, εφόσον υπήρχε αδυναμία μαρτυρικής αποδείξεως: "Επειδή δε δεν ήταν δυνατό να αποδειχθεί η κατηγορία, και παράμενε αβέβαιο το αν έλεγε την αλήθεια ο κατήγορος, όπως εκείνος ισχυριζόταν, ή ήταν όλα συκοφαντίες, ο Παλαιολόγος, αποκρούοντας την κατηγορία, ήταν έτοιμος να μονομαχήσει για να λάμψει η αλήθεια, σύμφωνα με ένα παλαιό έθιμο που εφαρμόζοταν από τους βασιλείς στις περιπτώσεις των αμφίβολων καταγγελιών. Τελικά όμως δεν μπόρεσε να διαλύσει τελείως τις υποψίες και να αποσειεί την κατηγορία για απιστία, και έμεινε κλεισμένος επί πολύ στη φυλακή υπό το βάρος της κατηγορίας" (Παχυμέρης, ό.π., σ. 37, 19 επ.). Την απαλλαγή, τέλος, του Μιχαήλ με την παροχή όρκου πίστης μνημονεύει και ο Γεώργιος Παχυμέρης.

Οι διαφοροποιήσεις των δύο περιγραφών ως προς τα δύο αποδεικτικά μέσα, που, όπως γίνεται αμέσως αντιληπτό, αποτελούν μορφές **θεοκρισίας**, δεν είναι ουσιώδεις. Τη δικαστική μονομαχία ο μεν Ακροπολίτης χαρακτηρίζει ως "στρατιωτική απόδειξη" ενώ ο Παχυμέρης γράφει γι' αυτήν, ότι είναι παλαιά συνήθεια που έχει επικρατήσει για την απόδειξη της αλήθειας, όταν κρίνονται από τους βασιλείς άλλως αναπόδεικτες κατηγορίες. Τη στιχομυθία με τον μητροπολίτη φωκά σε σχέση με τη δοκιμασία του πυρακτωμένου σιδήρου δεν αναφέρει ο Παχυμέρης, δοθέντος ότι δεν ήταν παρών, όπως ο Ακροπολίτης, κατά τη δίκη του Μιχαήλ. Τη συγκεκριμένη αποδεικτική διαδικασία γνωρίζει όμως καλά, όπως προκύπτει από την περιγραφή της που παρατέθηκε πιο πάνω. Σημειώνει δε εκεί, ότι σε νεαρή ηλικία είχε τύχει να παρακολουθήσει συχνά τη διεξαγωγή αυτής της δοκιμασίας και θυμόταν ότι, κατά θαυμαστό τρόπο, αρκετές φορές παρέμειναν άθικτοι όσοι την είχαν υποστεί. Σε άλλο σημείο δε του έργου του επαινεί τον Μιχαήλ Η' για την κατάργηση όλων των μορφών θεοκρισίας, τόσο της μονομαχίας όσο και του πυρακτωμένου σιδήρου, που ήταν σε ημερήσια διάταξη στα χρόνια του Ιωάννη Βατάτζη. Παρατηρεί δε ότι έτσι περιορίστηκαν και οι συκοφαντικές κατηγορίες: "(...) δεν γινόταν πλέον λόγος για άδικους φόρους, ούτε αφηνόταν περιθώριο σε διαβολές, τέλος οι μονομαχίες που επάγονταν εξαιτίας

τους, τέλος και το [πυρακτωμένο σίδηρο], ώστε αν κάποιος από τους αξιωματούχους που ασκούσε εξουσία τολμούσε να επιβάλει την απόδειξη του πυρακτωμένου σιδήρου, τον απειλούσε σοβαρός κίνδυνος [να υποστεί βαριά ποινή]". (Παχυμέρης, ό.π., σ. 131, 21-24).

Η επαφή με πυρακτωμένο σίδηρο ως αποδεικτικό μέσο εμφανίζεται την ίδια περίπου εποχή και σε άλλη περιοχή. Λίγες δηλαδή δεκαετίες πριν από τη δίκη του Μιχαήλ Παλαιολόγου τη συναντάμε σε τρία εκκλησιαστικά έγγραφα του κράτους της Ηπείρου, ένα του μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ιωάννου **Αποκαύκου** και δύο του αρχιεπισκόπου Αχρίδας, Δημητρίου **Χωματηνού**. Ίδου τι προκύπτει από τα τρία έγγραφα.

Στη διάρκεια μιας περιόδου του στην Άρτα πληροφορήθηκε ο Απόκαυκος, ότι ένας από τους γαιοκτήμονες της περιοχής είχε διώξει τη γυναίκα του από το σπίτι, επειδή την είχαν κατηγορήσει ότι διατηρούσε σχέσεις με έναν υποτακτικό του. Στο έγγραφο περιγράφεται η προσπάθεια του μητροπολίτη να συμφιλιώσει το ζευγάρι, πείθοντας τον σύζυγο, ότι δεν δικαιούται να δώσει πίστη σε συκοφαντίες χωρίς απτές αποδείξεις. Ο τελευταίος όμως δήλωσε, ότι τότε μόνο θα δεχόταν να συμβιώσει πάλι με τη γυναίκα του, αν αποδεικνυόταν η αθωότητά της με τη δοκιμασία του σιδήρου. Ο Απόκαυκος απέκρουσε αμέσως την πρόταση, λέγοντας ότι αυτός ο «νόμος» είναι ξενόφερτος (βαρβαρικός) και είναι άγνωστος στο εκκλησιαστικό δίκαιο, επομένως ο ίδιος—ο Απόκαυκος—δεν μπορεί ως επίσκοπος να εφαρμόσει τέτοιο έθιμο. Ο σύζυγος ωστόσο με τη στρατιωτική του νοοτροπία δεν συμμεριζόταν τα επιχειρήματα του μητροπολίτη και ήταν αμετάπειστος. Ενόψει λοιπόν του αδιεξόδου, επειδή δε και η γυναίκα δεχόταν να υποβληθεί σ' αυτή τη δοκιμασία για να αποδείξει ότι είναι αθώα, υποχώρησε ο Απόκαυκος και εξέδωσε προδικαστική απόφαση, με την οποία ανέθεσε σε έναν ηγούμενο της περιοχής εκείνης τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης αποδείξεως. Ενδιαφέρουσα στην υπόθεση αυτή είναι η αιτιολογία της κρίσης: "Όταν επιβάλλεται επιλογή ανάμεσα σε δύο κακά", γράφει ο Απόκαυκος, "ένα μεγάλο και ένα μικρότερο, όπως εδώ ανάμεσα στη διάλυση του γάμου και στην ικανοποίηση της παράνομης αξιώσεως του συζύγου, τότε πρέπει να δέχεται κανείς το μικρότερο κακό για να αποφύγει το μεγαλύτερο" (M. Th. Fögen, "Ein heisses Eisen", στο *Rechtshist Journal* 2 [1983] 85-96).

Το πρώτο από τα δύο έγγραφα του Χωματηνού, που απευθύνεται προς τον επίσκοπο Ιωαννίνων, προκλήθηκε από τα εξής πραγματικά περιστατικά. Ένας διάκονος και ταβουλλάριος της επισκοπής Ιωαννίνων είχε περιουσιακές διαφορές με κάποιον λαϊκό. Ο τελευταίος απέκρουσε σχετική αγωγή του διακόνου, αποδεικνύοντας το αβάσιμο της αξιώσεως με το μέσο του πυρακτωμένου σιδήρου, το οποίο είχε επιτρέψει το αρμόδιο κοσμικό δικαστήριο. Μετά την απόρριψη της αγωγής, απευθύνθηκε ο επίσκοπος Ιωαννίνων στον ιεραρχικώς προϊστάμενο αρχιεπίσκοπο, με το ερώτημα, αν όφειλε να καθαιρέσει τον ενάγοντα διάκονο και να του αφαιρέσει το αξίωμά του, εφόσον αποδείχθηκε συκοφάντης. Από το πιο πάνω ιστορικό προκύπτει ότι το αποδεικτικό αυτό μέσο εφαρμόζοταν—άγνωστο σε ποια έκταση—από τις πολιτειακές δικαστικές αρχές. Ο Χωματηνός ωστόσο αρνήθηκε να αναγνωρίσει αποδεικτική αξία στη δοκιμασία του πυρακτωμένου σιδήρου που είχε διατάξει ένα κοσμικό δικαστήριο της Ηπείρου και είχε επιτυχώς υποστεί ο εναγόμενος και απάντησε στον επίσκοπο Ιωαννίνων, ότι μεν μερικοί δέχονται τη δοκιμασία ως υποκατάστατο του όρκου, προκειμένου να βεβαιωθούν δικαστικώς αμφισβητού-

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ, ΤΑ ΠΑΘΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΕΠΙ ΕΝΕΤΩΝ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΑΛΑΞΙΑ, ΑΘΗΝΑ

μενα περιστατικά, όμως δεν αναγνωρίζεται ούτε από το εκκλησιαστικό, ούτε από το πολιτειακό δίκαιο, πρώτον γιατί είναι βαρβαρικής προελεύσεως, και δεύτερον γιατί είναι πολύ αμφίβολη η αποτελεσματικότητά του. Κατά τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας πολλοί ένοχοι απέφυγαν την τιμωρία, επειδή κατάφεραν με διάφορα τεχνάσματα να παραμείνουν άθικτοι από το πυρακτωμένο σίδηρο. Επομένως, γράφει, δεν είναι επιτρεπτή η δίωξη του διακόνου για συκοφαντία πριν εκδικαστεί (και απορριφθεί) η αγωγή του με βάση τους ρωμαϊκούς νόμους. Από την απάντηση αυτή συνάγεται ότι η Εκκλησία, όχι μόνον αποδοκίμαζε το εν λόγω αποδεικτικό μέσο ως αντίθετο στους νόμους της Πολιτείας και τους ιερούς κανόνες, αλλά –επί πλέον– αμφισβητούσε και το αδιάβλητο της διεξαγωγής του (G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, Βερολίνο κ.λπ. 2002, σ. 302 επ.).

Το **δεύτερο έγγραφο** αφορά υπόθεση διαζυγίου λόγω μοιχείας που συζητήθηκε ενώπιον του αρχιεπισκοπικού δικαστηρίου, μετά από κατηγορία που διατύπωσε ένας κάτοικος της Βέροιας, ο Μιχαήλ Γουναρόπουλος, κατά του διοικητή της πόλης αυτής, ότι έχει σχέσεις με τη γυναίκα του, πράγμα που ο κατηγορούμενος αρνείται. Στο δικαστήριο μετείχε και ο μητροπολίτης Βέροιας που παρουσίασε ένα έγγραφο από το οποίο προέκυπτε, ότι με την εκδίκαση της υποθέσεως αυτής είχε προηγουμένως ασχοληθεί ο αδελφός του ηγεμόνα της Ηπείρου, Μανουήλ ο Δούκας ύστερα από εντολή του αδελφού του. Κατά τη συζήτηση εκείνη οι μάρτυρες κατηγορίας κατέθεσαν ότι μόνον από φήμες έχουν ακουστά για τη μοιχεία. Μη έχοντας λοιπόν άλλους μάρτυρες ζήτησε ο μνηντής να του επιτραπεί να αποδείξει την κατηγορία με τη δοκιμασία του πυρακτωμένου σιδήρου – αίτημα που το δικαστήριο δεν απέρριψε, αλλά εξάρτησε τη διεξαγωγή της αποδείξεως από την έγκριση του αρχιεπισκόπου. Επομένως το κοσμικό δικαστήριο παρέπεμψε ουσιαστικώς την υπόθεση στο εκκλησιαστικό. Εκεί προσπάθησε ο Γουναρόπουλος να αποδείξει τους ισχυρισμούς του προσκομίζοντας διάφορα έγγραφα, και πάλι όμως χωρίς επιτυχία. Οπότε ο Χωματηνός, ενόψει της ελλείψεως αποδεικτικών μέσων, τη μεν θεοκρισία απέκλεισε για τους ίδιους λόγους που αναφέρονται στο πρώτο έγγραφο, δηλαδή ως αποδεικτικό μέσο παράνομο και αντικανονικό, και συνέστησε στον μνηντή να συνεχίσει τη συμβίωση με τη γυναίκα του, εκτός αν εκείνη πλέον ζητήσει τη λύση του γάμου, δοθέντος ότι η συκοφαντική κατηγορία της παρέχει λόγο διαζυγίου (Prinzing, *ό.π.*, σ. 398 επ.).

Από τις **πηγές** που μνημονεύθηκαν πιο πάνω, νομικές και φιλολογικές, συνάγεται ότι οι δύο συγκεκριμένες μέθοδοι διεξαγωγής της **θεοκρισίας**, δηλαδή η δικαστική μονομαχία και η δοκιμασία με το πυρακτωμένο σίδηρο, ήταν μάλλον συχνές στη δικαστηριακή πρακτική των κρατών που προέκυψαν μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τους σταυροφόρους το 1204, τόσο στη **Νίκαια** όσο και στην **Ήπειρο**. Η διαπίστωση αυτή αφορά τα κοσμικά δικαστήρια, δοθέντος ότι οι εκκλησιαστικοί δικαστές διακήρυσσαν, ιδίως ως προς τη δοκιμασία με το πυρακτωμένο σίδηρο, ότι η διαδικασία αυτή λόγω της βαρ-

βαρικής της προελεύσεως είναι τελείως ξένη και άγνωστη στους ρωμαϊκούς νόμους, στους ιερούς κανόνες και γενικώς στην παράδοση της Εκκλησίας.

Τα δύο αυτά αποδεικτικά μέσα εμφανίζονται και στις “Ασίζες του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ” υπό τους όρους bataille, το πρώτο, και joise, jouise ή juyse, το δεύτερο. Στην ελληνική μετάφραση των Ασισίων που ίσχυε στο Βασίλειο της Κύπρου οι ίδιοι όροι αποδόθηκαν ως “πατάλια” ή “πόλεμος” και “τζουίζα/τζουίζε” (Κ. Ν. Σάβα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. ΣΤ', Ασίζαι του Βασιλείου των Ιεροσολύμων και της Κύπρου, Βενετία-Παρίσι 1877, σ. 204 επ.).

Δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία ως προς το ότι οι συντάκτες των Ασισίων χρησιμοποίησαν δυτικές πηγές. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο δρόμος της εισαγωγής της θεοκρισίας υπό τη μορφή της μονομαχίας και του πυρακτωμένου σιδήρου στη βυζαντινή δικαστηριακή πρακτική περνούσε μέσα από τα Ιεροσόλυμα και την Κύπρο, πρώτον, γιατί η γραπτή καθιέρωση

της και στους δύο τόπους φαίνεται να συντελέσθηκε **μετά** την Δ' σταυροφορία, και δεύτερον, επειδή δεν μαρτυρούνται πολιτισμικές σχέσεις ανάμεσα σε Νίκαια και Κύπρο τόσο στενές, ώστε να δικαιολογείται η μεταφορά δικαϊκών θεσμών. Ο δρόμος που ακολουθήσαν τα δύο αποδεικτικά μέσα για να εισδύσουν στον νομικό βίο της αυτοκρατορίας της Νικαίας είναι πιθανό-

ΣΥΓΚΟΜΙΔΗ. ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ “ΟΜΙΛΙΕΣ” ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, 11ος ΑΙ. ΠΑΡΙΣΙ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τατα η κατ' αρχήν εξοικείωση του πληθυσμού με δυτικούς θεσμούς λόγω της διαβιώσεως στην πρωτεύουσα, πολύ πριν από το 1204, μεγάλου αριθμού αλλοδαπών, η οποία, αφού επεκτάθηκε, έλαβε συγκεκριμένη μορφή μετά την κατάληψη της Πόλης από τους σταυροφόρους. Ειδικά ως προς την Ήπειρο, τα κοσμικά δικαστήρια της οποίας συχνά, όπως είδαμε, κατέφευγαν στην απόδειξη με το πυρακτωμένο σίδηρο, και μάλιστα τόσο σε αστικές όσο και σε ποινικές υποθέσεις, έχω τη γνώμη ότι η εισαγωγή δυτικών πολιτισμικών στοιχείων πραγματοποιήθηκε εκεί πριν από τις ανατολικές περιοχές του βυζαντινού κράτους, επειδή στη Δυτική Ελλάδα, λόγω της γεινιάσεως της με τη Ιταλία, ήταν η επαφή με τη Δύση πολύ πιο άμεση. Η μετακίνηση στρατευμάτων έπαιξε εν προκειμένω ασφαλώς σημαντικό ρόλο, γι' αυτό και τα δύο αποδεικτικά μέσα, για τα οποία γίνεται εδώ λόγος, επικράτησαν στα όργανα απονομής της κοσμικής δικαιοσύνης. Δεν είναι, άλλωστε, χωρίς σημασία ότι ο Απόκαυκος αποδίδει, όπως είδαμε, την προσκόλληση του συζύγου στη δοκιμασία με το πυρακτωμένο σίδηρο και στη στρατιωτική του νοοτροπία.

**

Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΔΥΣΣ (1258-1282), ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Κ. ΠΟΛΙΤΗΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, ΑΘΗΝΑ

Δημήτριος Κυδώνης και Γεώργιος Γεμιστός:

ΔΥΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ ΣΤΟΧΟΥ

Εισαγωγή

Η θλιβερή πολιτική και η απορρέουσα κοινωνικο-οικονομική κατάσταση που χαρακτηρίζουν το Βυζαντινό Κράτος –αποτέλεσμα του μακροχρόνιου εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον **Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο** και **Ιωάννη Καντακουζηνό** (1341-1347 και 1347-1354) με νικητή τον πρώτο¹, σε σημείο η χώρα να “εφθείρετο ανηλεώς και εξερημούτο” κατά την έκφραση του Π. Καλλιγά²– κατά τον 13ο και 14ο αιώνα διαπλέκεται με πνευματικές συγκρούσεις. Τρεις μεγάλες θεολογικές έριδες συνταράσσουν τη βυζαντινή κοινωνία κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες του βίου της: Το αρσενιανόν σχήμα (13ος αι.)³, η διαμάχη μεταξύ των Ηουχαστών και του Βαρλαάμ (14ος αι.)⁴ και το ενωτικό πρόβλημα (15ος αι.).

Ο ΛΟΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ (1260-1332) ΠΡΟΣΦΕΡΕΙ ΟΜΟΙΩΜΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΣΤΟΝ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑ. ΚΩΝ-ΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Κορυφαίοι λόγιοι της εποχής αναγνωρίζουν

τον κίνδυνο και την επαπειλούμενη τουρκική απειλή, σπληνιτεύουν την οικονομική και κοινωνική κρίση και προτείνουν λύσεις για την διόρθωση των “κακώς εχόντων”. Στους δύο τελευταίους αιώνες ξεχωρίζουν οι προσωπικότητες του **Δημητρίου Κυδώνη** (ca. 1324/25-1397/98) και του **Γεωργίου Γεμιστού** (? 1355-1452). Ο Δημήτριος Κυδώνης υπήρξε μαθητής του **Νείλου Καβάσιλα** και απόκτησε λαμπρές σπουδές στις ανθρωπιστικές επιστήμες στη Θεσσαλονίκη⁵. Ο Γεώργιος Γεμιστός μαθήτευσε στον κορυφαίο λόγιο, από τον οποίο επηρεάστηκε πολλαπλά. Πλατωνικός ο Κυδώνης, εμφύσησε στον Γεμιστό την αγάπη προς την φιλοσοφία γενικά και προς τον Πλάτωνα ιδιαίτερα⁶. Εκτός από αυτό, έλαβε ο Γεμιστός από τον Κυδώνη την πολυμέρεια στη μόρφωση, κάτι που χαρακτήριζε την τάση των λογίων της εποχής.

Οι δύο λόγιοι παρακολουθούν τα προβλήματα που ταλανίζουν την αυτοκρατορία εκ του σύνεγγυς και προβάλλουν συγκεκριμένες λύσεις. Ένα επιπρόσθετο στοιχείο που χαρακτηρίζει και τους δύο λόγιους είναι ότι υπήρξαν στενοί συνεργάτες των αυτοκρατόρων και δεσποτών: Ο Δημήτριος Κυδώνης κατείχε τη θέση του “μεσάζοντος”⁷ των αυτοκρατόρων Ιωάννου ΣΤ' Καντακουζηνού (βασ. 1347-1354) και Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου (βασ. 1354-1391)⁸ και συνδέθηκε με στενή φιλία με τον **Μανουήλ Β' Παλαιολόγο** (βασ. 1391-1425) και τον αδελφό του, Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο, Δεσπότη του Μυστρά (κυβ. 15/06/1383-24/06/1407), με τους οποίους αντήλλαξε πυκνή αλληλογραφία. Ο Γεώργιος Γεμιστός διετέλεσε “οικείος” του **Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου**, Δεσπότη του Μυστρά (κυβ. 25/06/1407-1434), καθολικός κριτής του Δεσποτάτου και σύμβουλος του **Δημητρίου Παλαιολόγου**, τελευταίου Δεσπότη του Μυστρά (κυβ. 1449-1460/61)⁹. Υπό την οπτική αυτή γωνία, ενέχει ενδιαφέρον, κατά την άποψή μας, η συγκριτική παρουσίαση των προτάσεων των δύο λογίων και αξιωματούχων για τη σωτηρία του Κράτους κατά τους τελευταίους δύο αιώνες, μια ανάλυση που θα λάβει υπόψη της τα συγκεκριμένα προβλήματα κάθε αιώνος, και δεν έχει γίνει έως σήμερα, εξ όσων είμεθα σε θέση να γνωρίζουμε.

1. Η προσπάθεια του Κυδώνη για Ένωση των Εκκλησιών

Οι λόγιοι του 14ου αιώνα, και κυρίως της Θεσσαλονίκης, όπου παρατηρείται μια αναγέννηση των Κλασικών Γραμμάτων, αντικρίζουν τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής τους¹⁰. Ενδιαφέρονται για τους φτωχούς, για τη βελτίωση της θέσεως των αγροτών, στιγματίζουν τις αδικίες των δυνατών, την τοκογλυφία, την ακόρεστη απληστία¹¹, συνιστούν δικαιότερη φορολογία και κατανομή των βαρών¹². Εξαιρούνται στη γενική θεώρηση του κοινωνικού προβλήματος και διαπιστώνουν ότι η κοινωνική οργάνωση παρουσιάζει νοσηρά συμπτώματα. Με τις ιδέες και προτάσεις τους στρέφονται προς τον αρχαίο κλασικό κόσμο¹³. Με θαυμασμό παρακολουθούμε τον Κυδώνη, ο οποίος είχε καταδικάσει το

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Γρηγορά: Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*. N. Gregoras, *Romaische Geschichte*, Übersetzt und erläutert von J.-L. van Dielen. Stuttgart: A. Hiersemann, 1973, 1979, 1988.

Καντακουζηνός: Ιωάννου Καντακουζηνού, *Ιστοριών*, Βιβλία Α'-Δ', εις J. - P. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 153 (1866) [ανвт. 2001], cols. 60-1300 (βιβλία Α'-Γ') και τόμ. 154 (1866) [2001], cols. 9-370.

Loenertz, Cydonès: Demetrius Cydonès, *Correspondance*, Publiée par R.-J. Loenertz. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1956, 1960 [Studi e Testi 186, 208].

Tinnefeld: Demetrius Kydones, *Briefe*, Erster Teil, 1. Halbband. Stuttgart: Hiersemann, 1981. Erster Teil, 2. Halbband. Stuttgart: Hiersemann, 1982. Eingeleitet, übersetzt und erläutert von Franz Tinnefeld.

του Χρήστου Π. Μπαλόγλου

κίνημα των Ζηλωτών, να γράφει το φθινόπωρο του 1371 στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο: "Δεν είναι δυνατόν να ονομάζονται οι δούλοι στα σωστά άνθρωποι. Γιατί δεν μπορεί κανείς, ενώ ανήκει σε άλλους να ανήκει στον εαυτό του. Και ο άνθρωπος δημιουργήθηκε χάρι του εαυτού του. Κι αυτό το δείχνει η ελεύθερη βούλησή του, που αν τη χάσει κανείς, καλύτερα να μη διεκδικεί ούτε και το όνομα του ανθρώπου."¹⁴ Ο ίδιος βυζαντινός λόγιος, στον οποίο παρατηρείται ο συγκερασμός της βαθιάς θρησκευτικής του καταρτίσεως με την αρχαιομάθεια, προτρέπει, το φθινόπωρο του 1345, τον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό να μμηθεί τον Μέγα Αλέξανδρο: "Στην Μακεδονία υπάρχουν και πόλεις μεγάλες και στρατός πολύς", επισημαίνει ο Κυδώνης¹⁵, "και συνηθισμένοι να τρέπεται σε φυγή τους βαρβάρους [...] και το όνομά της μόνο προξενεί φρίκη σ' αυτούς, επειδή θυμούνται τον Αλέξανδρο και τους λίγους Μακεδόνες που μαζί του σκέπασαν την Ασία. Δείξε λοιπόν σ' εκείνους, βασιλιά μου, ότι υπάρχουν και οι Μακεδόνες και ο βασιλιάς Αλέξανδρος, μόνο που ζει σε άλλα χρόνια".

Η ανακατάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, τον Νοέμβριο του 1354 και η είσοδος του στην Κωνσταντινούπολη με τη βοήθεια του Γενουάτη πειρατή **Φραντζέσκο Γκαπιλούζιο**, στον οποίον έχει ήδη υποσχεθεί το χέρι της αδελφής του και τη Λέσβο, ευρίσκει το Βυζαντινό κράτος σε τέτοιου είδους αποσύνθεση, ώστε το 1355 οι Βενετοί ιθύνοντες αντιμετωπίζουν σοβαρά το ενδεχόμενο ενσωματώσεως στις Βενετικές κτήσεις των υπολειμμάτων της αυτοκρατορίας, για να αποφευχθούν, όχι μόνο η καταστροφή της, αλλά και η αντικατάστασή της από το ανερχόμενο οθωμανικό κράτος. Ο θάνατος του **Στεφάνου Δουσάν** στις 20 Δεκεμβρίου 1355, απομακρύνει και απαλλάσσει παντελώς τον κίνδυνο καταλήψεως της Κωνσταντινούπολης από τη Σερβία, διευκολύνει ταυτόχρονα την κατακτητική προσπάθεια των Οθωμανών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη¹⁶.

Ο **Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος** ζητεί βοήθεια από τη Δύση, κυρίως μέσω της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ο Πάπας **Ιννοκέντιος ΣΤ'** είχε κηρύξει σταυροφορία κατά των Τούρκων το 1359. Νέα σταυροφορία επιχειρεί ο διάδοχος του Ουρβανός Ε' στις 12 Απριλίου 1363¹⁷. Ο Ιωάννης στρέφεται για βοήθεια και προς την Ουγγαρία, όπου μεταβαίνει ο ίδιος με τους δύο γιους του, Μανουήλ και Μιχαήλ. Ο Βασιλέας της Ουγγαρίας, **Λουδοβίκος**, μετά από συνεννόηση με τον Πάπα, θέτει ως όρο για την ανάληψη σταυροφορίας την προσχώρησή του Ιωάννη και του κλήρου στον Καθολικισμό¹⁸. Μια παράλληλη κίνηση και πρωτοβουλία για σταυροφορία αναλαμβάνει ο **Αρμαδαίος ΣΤ'**, κόμης της Σαβοΐας, ο οποίος στις 29 Ιουνίου 1366 αναχωρεί από τη Βενετία, στις 21 Αυγούστου διαπλέει τον Βόσπορο και στις 26 Αυγούστου καταλαμβάνει, μετά από ολιγοήμερη πολιορκία, την Καλλιόπολη. Στις 2 Σεπτεμβρίου 1366 διαπλέει την Κωνσταντινούπολη και συνεχίζει προς τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, όπου καταλαμβάνει παραλιακές πόλεις της Βουλγαρίας, τις οποίες παραδίδει στον Ιωάννη Ε' έναντι υψηλού τιμήματος.

Στην Κωνσταντινούπολη μαίνεται, την περίοδο αυτή, η διαμάχη ενωτικών-ανθενωτικών με αφορμή τις διαπραγματεύσεις του αυτοκράτορα με τη Δυτική Εκκλησία και τη Σταυροφορία του Αρμαδαίου. Ο Δημήτριος Κυδώνης, "μεσάζων" του αυτοκράτορα, έχει ολοκληρώσει από το 1354 τη μετάφραση του έργου του κορυφαίου σχολαστικού συγγραφέα της Δύσεως **Θωμά Ακινάτη** (1225-1274) *Summa contra Gentiles*¹⁹ και θα προβεί στην ανάληψη του "εντυπωσιακού σε έκταση και ποιότητα εγχειρήματος"²⁰ να μεταφράσει τα δύο πρώτα μέρη της *Summa Theologiae* του Θωμά²¹. Με τις μεταφράσεις αυτές των έργων του Θωμά, καθώς και άλλων έργων όπως του **Αυγουστίνου**, του **Ανσέλμου Κανταβρυγίας**, ο Κυδώνης αναδείχτηκε στον σημαντικότερο φορέα μεταφοράς της Δυτικής θεολογικής σκέψεως και Σχολαστικής στο ύστερο Βυζάντιο²². Δεν είναι κατά συνέπεια χωρίς αξία η προσπάθεια που καταβάλλει για τη θρησκευτική και πνευματική προσέγγιση Ανατολής και Δύσεως.

Ο Κυδώνης αναλαμβάνει να πείσει, με ένα μακρύ συμβουλευτικό έργο, τους άρχοντες και άλλους κατοίκους της πρωτεύουσας, να δεχτούν τη λατινική βοήθεια του Αρμαδαίου, σε μια εποχή που ο αυτοκράτορας απουσίαζε στη Βούδα. Συγγράφει το θέρος του 1366, πριν την κατάληψη της Καλλιπόλεως²³, το έργο *Ρωμαίοις συμβουλευτικός*²⁴. Μετά από μία αναδρομή στην παλιά δύναμη και δόξα της αυτοκρατορίας, τονίζει τη φοβερή κατάσταση στην οποία βρίσκεται το κράτος και την πλεονεξία των Τούρκων, που δεν σταματούν μπροστά σε κανέναν φραγμό²⁵. Διαπιστώνει ότι υφίσταται άμεση ανάγκη εξωτερικής βοήθειας για τους Βυζαντινούς: "Δει δη πλουσίων ημίν και μεγαλοψύχων συμμάχων, ου τα όπλα μόνον, αλλά και τους οίκου θησαυρούς υπέρ ημών τιθεμένων"²⁶. Αξιολογώντας τους συμμάχους του Βυζαντίου, αποκλείει τους μακρινούς Σκύθες (Ταρτάρους), αλλά και τους γειτονικούς Τριβαλλούς και Μοισούς (Σέρβους και Βουλγάρους), οι οποίοι χαρακτηρίζονται από αδυναμία, απιστία και ασυνέπεια και προκρίνει τους κατοίκους της Δ. Ευρώπης. Ο Ιωάννης βρίσκεται στους Παίονες (Ούγγρους)²⁷. Περισσότερο σίγουροι είναι οι Ρωμαίοι: "Σύμμαχοι δ' ημίν εισί και πολλοί και καλοί... Τους νυν ήκοντας Ρωμαίους φημί και τα εκείνων όπλα και την ανδρείαν [...]. Τίνες Ρωμαίοις Ρωμαίων οικειότεροι σύμμαχοι"²⁸.

Ο Ιωάννης προστρέχει σε βοήθεια του Αρμαδαίου, ο οποίος διευκολύνει την επιστροφή του πρώτου από την Ουγγαρία, μέσω Βουλγαρίας. Με την επιστροφή του Ιωάννη Ε' (15 Μαρτίου 1367)

1. Η εμφύλια αυτή διαμάχη θα λήξει το 1347 (Καντακουζηνού Β', σ. 610-615, Γρηγορά Β', σ. 776-780), θα συνεχίσει να υφίσταται η έριδα μεταξύ των δύο ανδρών έως το 1354. Με την παραίτηση του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού από τον θρόνο, ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος έμεινε μονοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη και θα κυβερνήσει για μισόν περίπου αιώνα, έως τον θάνατό του, την 16η Φεβρουαρίου 1391. Γρηγορά ΙΙ 241, 17-244, 3. Καντακουζηνού Γ', 306, 12-308, 7. Βασιλικής Νεράτζη-Βαρμάζη, *Το Βυζάντιο και η Δύση (1354-1369). Συμβολή στην ιστορία των πρώτων χρόνων της μοναρχοκρατορίας του Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου*, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 22.

2. Π. Καλλιγιά, *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας από της πρώτης (1204) μέχρι της τελευταίας Αλώσεως (1453)*, Αθήνα, 1894 [ανατ. Μετά Προλογικών Α. Γ. Σαββίδη, Αθήνα, Δημοσιογραφία, 1997, σσ. 525-526].

3. Το σχίσμα δίχασε τη Βυζαντινή Εκκλησία και κοινωνία για μισόν σχεδόν αιώνα (1265-1310). Ι. Σκουτρέη "Περί το σχίσμα των Αρσενιατών", *Ελληνικά* 2 (1929) 267-332, 3 (1930) 15-44, 5 (1932) 107-126. Α. Κοντογιαννοπούλου "Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος", *Βυζαντινικά* 18 (1998) 177-235. Της ίδιας "Το πορτραίτο του Πατριάρχη Αρσενίου Αυθραιανού στην Παναγία Χρυσοπέπσσα της Λακωνίας (1289-1290)", *Βυζαντινικά* 19 (1999) 224-237, *εδώ* σσ. 227-229.

4. Πρωτοπρ. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, "Ώσυχαστές και Ζηλωτές. Πνευματική ακμή και κοινωνική κρίση στον Βυζαντινό 14^ο αιώνα", *Τμητικόν Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού, Γεωργίου επί τη 50ετηρίδι της ιερωσύνης του*, Αθήνα, 1996, σσ. 281-307 και την επί των σσ. 306-307 αναφερομένη βιβλιογραφία.

5. Λίνου Μπενάκη "Μακεδονία: Η φιλοσοφία στη Βυζαντινή Περίοδο", *Μακεδονία*, τόμ. Β': *Αρχαιολογία - Πολιτισμός*. Αθήνα: Ελληνική Εθνική Γραμμή, 1993, σσ. 275-283, *εδώ* σ. 282 [ανατ. Λ. Μπενάκη, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Αθήνα, Παρουσία, 2002, σσ. 523-531, *εδώ* σ. 530].

6. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, τόμ. Γ', Paderborn 1942, σ. 467: Με τη βοήθεια ενός σχεδιαγράμματος επιλύει ο Κυδώνης για χάρη του Γεμιστού το πρόβλημα του πλατωνικού χωρίου της Πολιτείας Η 546 b-c.

7. Για τον ρόλο του "μεσάζοντος", πρβ. Η-G Beck "Der byzantinische Ministerpräsident", *Byzantinische Zeitschrift* 48 (1955) 309-338.

8. Κυδώνης προς Αλέξιον Κασσανδρηνό Τ42 = Tinnefeld, σσ. 263-264. Πρβ. D. M. Nicol, *The last centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge, At the University Press, 1993², *ελλ. μφ.* Στ. Κομνηνού. Αθήνα, Παπαδήμας, 1996, σ. 404, 413. Δ. Καλαμάκη, *Ανθολόγιον εκ των έργων Αυγουστίνου Ιππώνος εξελληνισθέν υπό Δημητρίου Κυδώνη*, Αθήνα, 1996, σσ. 13-14, 27.

9. Αναλυτική παρουσίαση στο έργο μας, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Περί Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σσ. 23-44, 74-94, με παράθεση των πηγών.

10. I. Ševčenko, "The Decline of Byzantium seen through the eyes of its Intellectuals", *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 169-186.

11. X. Μπαλόγλου "Η οικονομική σκέψη του Νικολάου Καβάσιλα", *Βυζαντινικά* 16 (1996) με αναφορά στις πηγές.

12. C. Baloglou "Thomas Magistros' Vorschläge zur Wirtschaftsund Socialpolitik", *Byzantinoslavica* LX (1) (1999) 60-70. Του ίδιου "Post-Byzantine Economic Thought", S. Todd Lowry and B. Gordon, *επιμ. Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1998, σσ. 405-438.

13. Απ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη, 1974², σ. 100.

14. Loenertz, *Cydonès, Correspondance*, 1, σ. 23, πρβ. Και σσ. 14-20, όπου είναι καταφανής η επίδραση των αρχαίων ελληνών συγγραφέων.

67

15. Loenertz, Cydonès, *Correspondance*, 1, σ. 85.

16. Διονυσίου Χατζοπούλου, *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς (1394-1402)*, Αθήνα, Ελευθερη Σκέψις, 2004, σσ. 21-22.

17. Π. Καλλιγά, *Μελέται...*, *ένθ' αν.*, σ. 546.

18. Για τις διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον Πάπα και τον Λουδοβίκο της Ουγγαρίας, πρβ. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, *Το Βυζάντιο και η Δύση (1357-1369)*. Συμβολή..., *ένθ' αν.*, μέρος II.

19. Η μετάφραση ολοκληρώνεται στις 14 Δεκεμβρίου 1354 και φέρει τον τίτλο *Του σοφού Θωμά... περί της εν τη καθολική πίστει αληθείας και κατά των αιρέσεων των εναντιουμένων αυτή, Tinnefeld*, I, 1, σ. 12, σημ. 60, σ. 70.

20. Λαμβάνεται από Λ. Μπενάκη "Η λατινική γραμματεία στο βυζάντιο. Οι μεταφράσεις φιλοσοφικών κειμένων", *Βυζάντιο: ο κόσμος του και η Ευρώπη. Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης της "Διεθνούς Επιστημονικής Εταιρείας Πληθωτικών και Βυζαντινών Μελετών"* (Μυστράς, 26-28 Μαΐου 2000). Αθήνα-Μυστράς 2001, σσ. 69-79, εδ. σ. 76 [ανατ. Λ. Μπενάκη, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα...*, *ένθ' αν.*, σσ. 187-197, εδ. σ. 194]. Λίνου Μπενάκη "Η παρουσία του Θωμά Ακινάτη στο Βυζάντιο. Η νεώτερη έρευνα για τους οπαδούς και τους αντιπάλους της Σχολαστικής στην Ελληνική Ανατολή", *Ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός. Αφιέρωμα στον Αρχιεπίσκοπο Δημήτριο*, Αθήνα: Α. Ν. Σάκουλας - Eunomia, 2002, σσ. 627-640, εδ. σ. 628 [ανατ. Λ. Μπενάκη, *Βυζαντινή Φιλοσοφία...*, *ένθ' αν.*, σσ. 633-646, εδ. σ. 634].

21. Η σύγχρονη έκδοση του μεταφραστικού αυτού άθλου του 14ου αιώνα άρχισε μόλις το 1976 με τον Α' τόμο στη σειρά του Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, που ίδρυσε και διευθύνει έκτοτε ο Ακαδημαϊκός Ευ. Μουτσόπουλος. Ο Α' τόμος περιλαμβάνει τα άρθρα 1-16 (De fide) του μέρους 2α-2αε της Summa από τον Γ. και την Α. Λεοντοίη (1976). Ο Β' τόμος (1979) καλύπτει τα άρθρα 17-22 (De spe) με εκδότη τον Φ. Δημητρακόπουλο, ο Γ' (1980) τα άρθρα 23-33 από τους Φ. Δημητρακόπουλο και Μ. Μπρεντάνου, ο Δ' τόμος (1982) καλύπτει τα άρθρα 34-56 από τις Σ. Σιδήρη και Π. Φωτοπούλου, ο Ε' τόμος (2002) καλύπτει τα άρθρα 57-62 και 63-79 από την Ελένη Κалоκαίρινο.

22. E. Moutsopoulos "Thomisme et aristotélisme à Byzance: Démétrius Cydonès", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/4 (1982) 307-310. Fr. Kianka "D. Cydones and Thomas Aquinas", *Byzantion* 52 (1982) 264-286 και του ίδιου "A Late Byzantine Defence of the Latin Church Fathers", *Orientalia Christiana Periodica* 49 (1983) 419-425.

23. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, *Το Βυζάντιο και η Δύση...*, *ένθ' αν.*, σ. 119.

24. Δημήτριου Κυδώνη "Ρωμαίοι Συμβουλευτικός (Oratio pro subsidio Latinorum)", *Patrologia Graeca* 154 (1866) [2001] 961-1008.

25. Δημήτριου Κυδώνη, *ένθ' αν.*, σσ. 961-972.

26. Δ. Κυδώνη, *ένθ' αν.*, σ. 969 D.

27. Δ. Κυδώνη, *ένθ' αν.*, σσ. 972-1000.

28. Δ. Κυδώνη, *ένθ' αν.*, σ. 977C-D.

29. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μφ. Ιω. Παναγοπούλου, επιστημονική επιμέλεια Ε. Χρυσού, τόμ. Γ', Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1993⁵, σ. 241. D. Nicol, *Οι τελευταίοι αγώνες του βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα, Παπαδήμος, 1996, σσ. 431-432. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *ένθ' αν.*, σσ. 111-130.

30. Στ. Παπαδοπούλου, *Ελληνικά μεταφράσεις θωμιστικών έργων. Φιλοθωμιστάι και αντιθωμιστάι εν Βυζαντίω*, Αθήνα, 1967, 200 σσ. Του ίδιου, *Συνάντησις Ορθοδόξου και Σχολαστικής Θεολογίας εν τω προσώπω Καλλίστου Αγγελικούδη και Θωμά Ακινάτου*, Θεσσαλονίκη, 1970, 198 σσ. G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München, C. H. Beck, 1977.

31. Λίνου Μπενάκη, *βυζαντινή...*, *ένθ' αν.*, σ. 635.

32. Δ. Χατζοπούλου, *Η πρώτη πολιορκία...*, *ένθ' αν.*, σ. 79,

και στη συνέχεια του Αμμαδαίου (9 Απριλίου 1367) στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας υπόσχεται στον Κόμη ότι θα προσχωρήσει στην καθολική Εκκλησία. Πράγματι, ο Ιωάννης Ε' μεταβαίνει το φθινόπωρο του 1369 στην Αβινιόν - την έδρα των Παπών - όπου υπογράφει στις 18 Οκτωβρίου 1369 την Ένωση των δύο Εκκλησιών. Η Ένωση όμως δεν έχει κοινή βάση και το Βυζαντινό Κράτος παραμένει ανυπεράσπιστο. Ο θάνατος του Πάπα **Ουρβανού Ε'** (1370) χαλάρωσε τη σταυροφορία εναντίον των Τούρκων. Η κοινή προσπάθεια των Βαλκανικών κρατών κατέληξε σε τραγική αποτυχία. Οι Σέρβοι του **Ιωάννη Ούγγελη** ηττήθησαν από τους Τούρκους στον Έβρο (25-26 Σεπτέμβρη 1371) και οι Τούρκοι κυριεύσαν ολόκληρη τη Μακεδονία²⁹.

Αναμφίβολα ο εμπνευστής της Ενώσεως των Εκκλησιών με τη συμφωνία Ιωάννη Ε' - Πάπα Ουρβανού Ε', υπήρξε ο Δ. Κυδώνης. Η προσέγγιση αυτή, εγκαινιάζει μια σειρά επαφών μεταξύ Ανατολής-Δύσεως με αίτημα της Δύσεως την Ένωση, όταν πρόκειται να της ζητηθεί βοήθεια. Παράλληλα, οι απόψεις του Κυδώνη και ο θαυμασμός του από τους συγχρόνους, φέρει στο προσκήνιο το μεγάλο θέμα του θωμισμού στο Βυζάντιο. Σήμερα, μετά από ενδελεχή και σχεδόν εξαντλητική συγκέντρωση και μελέτη του σχετικού υλικού³⁰, συμπεραίνουμε ότι **α)** οι αντι-θωμιστές στο Βυζάντιο ήσαν πολλοί περισσότεροι από τους φιλο-θωμιστές θεολόγους και φιλοσόφους, όπως ήταν και η επιρροή των πρώτων πολύ μεγαλύτερη και διαρκέστερη και **β)** η προσέγγιση Ανατολής-Δύσεως είχε κίνητρα σαφώς πολιτικά και στρατηγικά, παρά πνευματικά και καθαρά θεολογικά³¹.

Τον δρόμο που χάραξε ο Κυδώνης, ακολούθησαν και άλλοι σημαίνοντες λόγιοι. Ο **Μανουήλ Καλέκας** (+1410), που ήταν στενά συνδεδεμένος με τον Κυδώνη, προσεχώρησε το 1396 στην Καθολική Εκκλησία και από το 1403 έζησε ως Δομικανός μοναχός στη Μυτιλήνη, όπου μελέτησε και μετέφρασε προσπάσιαματικά έργα του Ανσέλμου Κανταβρυγιάς και του **Βοηθίου**. Ο **Μάξιμος Χρυσόβεργης** επηρεάστηκε από την προσωπικότητα και τη διδασκαλία του Κυδώνη και με τους δύο αδελφούς του, Θεόδωρο και Ανδρέα, ασπασθήκαν τον καθολικισμό και έγιναν δομικανοί μοναχοί. Ο Θεόδωρος και ο Ανδρέας εκλέγονται αργότερα επίσκοποι και αναπτύσσουν δραστηριότητα στην παπική διπλωματία³².

2. Η στηλίτευση της άδικης διανομής του πλούτου από τον Κυδώνη

Η κατάληψη των Σερρών το 1383 από τους Τούρκους, η υπαγωγή της Θεσσαλονίκης σε καθεστώς φόρου υποτελείας και οι επιδρομές των Τούρκων στην Πελοπόννησο, το 1388, καταλαμβάνουν από απαισιοδοξία τον Κυδώνη, ο οποίος μετέχει διπλωματικών αποστολών προς τη Βενετία. Έκδηλη είναι η απαισιοδοξία του Βυζαντινού ομνιστή ως προς το μέλλον του βυζαντινού κράτους, σε επιστολή του, στα 1387, στον Θεσσαλονικέα μαθητή και φίλο του **Ραδηνό**, που τον παρακινεί να φύγει από την πατρίδα του: "[...] Μια και βρεθείς κάτω από την ωμή εξουσία αυτών των βαρβάρων δεν υπάρχει κακό, όπως είναι φυσικό, που να μην το περιμένεις; και αυτά μας τα μαρτυρούν όχι μόνον όσα αξιόπιστα λέγονται, αλλά και όσα κάθε μέρα γίνονται: γιατί από τις πόλεις που σκλαβώθηκαν σ' αυτούς τους βαρβάρους, άλλες καταστράφηκαν ολόενα, σε οποιοδήποτε μέρος της γης κι αν βρίσκονταν, και οι κάτοικοί τους πουλήθηκαν ως δούλοι ή μετοικίστηκαν όσο το δυνατόν πιο μακριά, όσοι βέβαια μπόρεσαν να ξεφύγουν απ' την σφαγή, τη φυλακή και τον θάνατο, που προέρχεται και από τις άλλες ταλαιπωρίες, ενώ άλλες πόλεις, που φαίνονται ότι υπάρχουν ακόμη, μακαρίζουν αυτές που καταστράφηκαν από τα θεμέλια και οι κάτοικοί τους θα επιθυμούσαν ν' ανοίξει η γη να τους καταπιεί τέτοιες είναι οι συνθήκες της ζωής τους, ώστε δεν υπάρχει κακό που να μην το δοκιμάζουν"³³. Ο Κυδώνης είναι αδιάλλακτος απέναντι των "βαρβάρων", γιατί έχει καταλάβει πολύ καλά τον Τουρκικό κίνδυνο. Στον ίδιο τον Ραδηνό γράφει ότι οι Έλληνες δεν πρέπει να ξεγελιούνται από τις κατά καιρούς διαλλακτικές τάσεις των εχθρών³⁴.

Την ελεεινή κατάσταση του Βυζαντίου επιδεινώνουν οι συνεχιζόμενες διενέξεις μέσα στην οικογένεια των Παλαιολόγων, του Ιωάννη Ε' με τον γιό του **Ανδρόνικο Δ'**, και στη συνέχεια, μετά τον θάνατο του Ιωάννη (16 Φεβρουαρίου 1391), το δυναστικό πρόβλημα ανάμεσα στον γιό του Ιωάννη, **Μανουήλ Β'**, και τον ανιψιό του, **Ιωάννη Ζ'**. Οι ηγεμόνες εξακολουθούν τις διαμάχες τους με διακοπές, ως την τελευταία δεκαετία του 14^{ου} αιώνα³⁵ και επικαλούνται συχνά τη μεσολάβηση του σουλτάνου, τον οποίον ορίζουν διαιτητή τους και αποδέχονται καθεστώς φόρου υποτελείας. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες, ώστε οι ιδιοτελείς και καιροσκόποι να κατορθώνουν να ανέρχονται στα ανώτατα αξιώματα και με αδικίες να συγκεντρώνουν απροσδόκητα πλούτη³⁶. Ο πλουτισμός τους, σε φανερή αντίθεση με τη γενική φτώχεια που επικρατεί, προκαλεί την αγανάκτηση του κόσμου και εγκυμονεί κινδύνους κοινωνικών ταραχών³⁷.

Ο Κυδώνης, μάρτυς και συνοδός του Μανουήλ Β' στις εκστρατείες του δευτέρου στη Μικρά Ασία³⁸, αποτυπώνει τη γενική κατάσταση: "Πού δίκαιο; Πού νόμος; Πού δικαστής; Πού φροντίδα για τα γράμματα; Πού μελέτη της θεολογίας; Πού τουλάχιστο πρόσχημα αρετής; Η πόλη μας", γράφει με παραστατικό τρόπο ο Βυζαντινός ομνιστής, "για την οποία είμασταν τόσο περήφανοι, δεν είναι καθόλου καλύτερα από εκείνες που έχουν αναστατωθεί, αφού έχει στερηθεί από όλα εκείνα, για τα οποία θα ευχόταν κανείς να ζει, και είναι μητρόπολη κάθε συμφοράς και αηδίας, αντί να είναι μητρό-

πολη των πόλεων, που διοικούσε άλλοτε. Μήπως οι βασιλείς μας δεν συμπεριφέρονται προς τους βαρβάρους σαν σκλάβοι και δεν αναγκάζονται να ζουν με το νεύμα εκείνων; Για τα συμφέροντα εκείνων δεν παίρνουν μέρος σε μακροχρόνιες εκστρατείες πέρα από τα σύνορα του κράτους, ταλαιπωρημένοι και κοπιάζοντας; Και κοντά στους κινδύνους δεν προσθέτουν και τους φόρους, εξ αιτίας των οποίων έχει αδειάσει το δημόσιο ταμείο, ενώ εξαφανίσθηκαν οι ιδιωτικές περιουσίες των πολιτών; Και δεν ζητιανεύουν οι άλλοτε πλούσιοι, ενώ οι άλλοι αποφεύγοντας την πόλη ως φυλακή αναζητούν τον τόπο εκείνων των ανθρώπων, κοντά στους οποίους δεν θα ζήσουν πια ως σκλάβοι”³⁹.

Μια αχτίδα αισιοδοξίας διαβλέπει ο Κυδώνης στον Μυστρά, όπου μετά το 1348, με την άφιξη του Μανουήλ Καντακουζηνού, συντελείται μια πολιτιστική και οικιστική ανάπτυξη⁴⁰. Στον Μυστρά, γύρω από την αυλή του Μανουήλ Καντακουζηνού που κυβερνά από το 1348 ως το 1380, αλλά και του αδελφού του Μαθαίου, που τον διαδέχτηκε μέχρι τον θάνατό του, το 1383, συσπειρώνεται ένας κύκλος λογίων⁴¹, οι οποίοι είτε για λόγους πολιτικούς είτε για λόγους φιλοσοφικούς, θεολογικούς, αδυνατούν να παραμείνουν στη Βασιλεύουσα και βρίσκουν καταφύγιο στον Μυστρά. Με τους λογίους αυτούς αλληλογραφεί ο Κυδώνης, ο οποίος αναμνησκει το μεγαλείο της Σπάρτης και τους επαινεί για τη μελέτη των κλασικών γραμμάτων⁴². Επαινεί και τον Δεσπότη Θεόδωρο Α', τρίτοτοκο γιού του Ιωάννη Ε' και της Ελένης Καντακουζηνής, αδελφό του Μανουήλ Β', ο οποίος θα κυβερνήσει στο Δεσποτάτο από το 1383 έως το 1407. Στο πρόσωπό του επαινεί τον ρήτορα που κρύβεται πίσω από τον στρατιώτη⁴³, τον συγχαίρει γιατί κατάφερε να μιμείται με επιτυχία τη γλώσσα και το ύφος του Δημοσθένους⁴⁴ και τον προτρέπει να μιμηθεί τον αδελφό του Μανουήλ, ο οποίος, παρόλα τα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει, δεν χάνει την ευκαιρία να ασχολείται με τα Γράμματα⁴⁵. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Κυδώνης θα χαρακτηρίσει τον Μανουήλ “φιλόσοφον βασιλέα”⁴⁶, ανώνυμος θα αναφερθεί ότι κατόρθωσε ο Μανουήλ “και συνέζησε και συνήρμωσε και φιλοσοφίαν και βασιλείαν”⁴⁷.

Η καθολική και καταστροφική ήττα των Δυτικών σταυροφόρων υπό τον βασιλέα Σιγισμόνδο στη Νικόπολη (25 Σεπτεμβρίου 1396), η εισβολή των Τούρκων το 1397 στην Πελοπόννησο και η ερήμωση των πόλεων της και ο πολυετής αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης και η πολιορκία της από τους Τούρκους (1394-1402) θα επιτείνουν τα προβλήματα, τα οποία προοικονίζουν το σύντομο τέλος. Ο Κυδώνης θα εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη, για να μην επιστρέψει ξανά, προς το τέλος Σεπτεμβρίου 1396.⁴⁸ Ο θάνατός του επήλθε κατά τη διάρκεια του χειμώνα 1397-1398.⁴⁹

Τα προβλήματα και ο κίνδυνος απαιτούν επιτακτικές και ριζοσπαστικές λύσεις. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται ο Γεώργιος Γεμιστός.

3. Η επιστροφή στην Κλασική παράδοση

Ο 15^{ος} αιώνας εγκαινιάζεται από μια ανέλπιστη, αλλά ευτυχή εξέλιξη για τα βυζαντινά πράγματα. Οι Μογγόλοι υπό τον Τιμούρ ή Ταμερλάνο συντρίβουν τους Τούρκους στη φονική μάχη της Άγκυρας (20 Ιουλίου 1402). Ο Μανουήλ προσπαθεί να εκμεταλλευθεί την αδράνεια του οθωμανικού κόσμου, ο οποίος σπαράσσεται από τον αδελφοκτόνο πόλεμο των διαδόχων του Βαγιαζήτ (+ 8 Μαρτίου 1403) για δέκα συνεχή χρόνια και να ανασυντάξει τις δυνάμεις του κράτους. Στον Μυστρά κυβερνά ο δευτερότοκος γιός του, Θεόδωρος Β' από τις αρχές του 1407 και ως σύμβουλός του έχει μεταβεί ο Γεμιστός.

Η διαίρεση των Βυζαντινών σε ενωτικούς και ανθενωτικούς είναι μόνιμο πρόβλημα. Με ποιόν τρόπο θα αναχαιτισθεί και θα διακοπεί η ανησυχητική προέλαση και βαθμιαία επέκταση των Τούρκων; Η μία μερίδα, των Ενωτικών, πρεσβεύει την Ένωση των δύο Εκκλησιών και την υποστήριξη από τη Δύση σταυροφορίας. Είναι η πολιτική γραμμή που χάραξε ο Κυδώνης και θα τον ακολουθήσουν κατά τον 15^ο αιώνα ο Βησσαρίων και ο Ισιδώρος Κιέβου. Η άλλη μερίδα, των Ανθενωτικών, απέκρουσε την Ένωση γιατί πρέσβευε ότι θα διακυβευόταν η ορθόδοξη πίστη. Διακρίνονται βέβαια οι φανατικοί, οι οποίοι με ιδιαίτερο ζήλο φρονούν ότι “κρειπτότερον έστιν ειδέναι εν μέση τη πόλει φακίλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν”⁵⁰ και συλλαμβάνουν κατ' αυτόν τον τρόπο το όραμα του “εκκλησιαστικού κράτους της ορθοδοξίας υπό την προστασία αλλοδόξου δυνάστου”.⁵¹ Δεν θα πρέπει να μην αναγνωρίσουμε και την ύπαρξη εκείνων, οι οποίοι προσπαθούν να οργανώσουν και να συγκροτήσουν τις ορθόδοξες Εκκλησίες της Βαλκανικής και την αντιμετώπιση του Τουρκικού κινδύνου. Μια τέτοια προσπάθεια δεν ήταν δυνατόν να τελεσφορήσει αν αναλογισθούμε

Ο ΙΑΝΟΣ ΛΑΣΚΑΡΙΣ. ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ΑΘΗΝΑ

σημ. 123.

- 33.** Loenertz, Cydonès, *Correspondance*, 2, σσ. 264-265.
- 34.** Loenertz, Cydonès, *Correspondance*, 2, σ. 294.
- 35.** P Charanis “The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402”, *Byzantion* 16 (1942-1943) 286-314.
- 36.** Σπ. Λάμπρου “Θεόδωρος ο Ποτάμιος και η εις Ιωάννην τον Παλαιολόγον μονωδία αυτού”, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 2 (1885-1886) 48-62, εδw σ. 58.
- 37.** Απ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του...*, ένθ' αν., σσ. 146-147.
- 38.** Πρόκειται για τις Τουρκικές εκστρατείες στη Μ. Ασία, στις οποίες ήταν υποχρεωμένος να λάβει μέρος ο Μανουήλ. Loenertz, Cydonès, *Correspondance* 2, σ. 407-408.
- 39.** Loenertz, Cydonès, *Correspondance* 2, σ. 390.
- 40.** Αναστασίας Κοντογιαννοπούλου “Το πορτραίτο του Πατριάρχη Αρσενίου...”, ένθ' αν., σ. 225.
- 41.** Σοφίας Μεργιαλή-Φάλαγκα “Γύρω από την πνευματική ζωή στο Δεσποτάτο του Μυστρά κατά τον 14ο αιώνα”, *Βυζαντινά Μελέται* 3 (1991) 241-259, εδw σ. 242.
- 42.** Χ. Μπαλόγλου, *Γεωργίου Γεμιστού...*, ένθ' αν., σσ. 37-38, 87 με αναφορά στις πηγές.
- 43.** Loenertz, Cydonès, *Correspondance* τόμ. 2, No 322, σ. 250.^{4,5}
- 44.** Loenertz, Cydonès, ένθ' αν., No 293, σ. 211.^{7,9}
- 45.** Loenertz, Cydonès, ένθ' αν., No 414, σ. 371.^{25,30} Δ. Κυδώνη “Τω δεσπότη Θεόδωρω”, Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1926 [ανατ. Αθήνα, Γρηγοριάδης, 1972] σσ. 12-13, εδw σ. 13.⁸⁻¹³
- 46.** Loenertz, Cydonès, ένθ' αν., τόμ. 1, σ. 259.²³⁻²⁵ σ. 164, σ. 438.^{6,7} σ. 398.
- 47.** Julian Chrysostomides, *Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his brother Theodore*, Introduction, Text, Translation and Notes. Thessalonike 1985, σ. 13, σημ. 36 [CFHB, vol. XXVI, Series Thessalonicensis].
- 48.** Διον. Χατζοπούλου, *Η πρώτη πολιορκία...*, ένθ' αν., σ. 77, σημ. 120.
- 49.** G. T. Dennis “Official Documents of Manuel II Palaeologus”, *Byzantion* 41 (1971) 45-48, εδw σ. 46. Διον. Χατζοπούλου, ένθ' αν., σ. 43, σημ. 47.
- 50.** Μ. Δούκα, *Ιστορία Βυζαντινή*, 37.
- 51.** Διον. Α. Ζακυνθνού “Ίδεολογικά Συγκρούσεις εις την πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν”, *Νέα Εστία*, 47, τχ. 551 (15/06/51), 794-799, εδw σ. 797.
- 52.** Γ. Ζώρα, *Γεώργιος ο Τραπεζούντιος και αι προς την ελληνοτουρκικήν συνεννόησιν προσπάθειαι του*, Αθήνα, 1954, σ. 23.
- 53.** Τούτο εξάγεται από τη Μονωδία εις Ελένην (Υπομονήν) Παλαιολογίαν εις Σπυρ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1926 [1972], σσ. 266-280, εδw σ. 272.¹²
- 54.** Χ. Μπαλόγλου, *Γεωργίου Γεμιστού...*, ένθ' αν., σ. 81, σημ. 71.
- 55.** Δ. Δανηλιδη, *Νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία*, Αθήνα, 1934 [ανατ. Μετά πρόλογου Βασ. Φίλια. Αθήνα, Λιβάνης, 1985] σ. 75.
- 56.** Θ. Νικολάου, *Αι περί πολιτείας και δικαίου του Γ. Γεμιστού-Πλήθωνος*, Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών, Θεσσαλονίκη, 1974 [1989] σ. 42.
- 57.** Fr. Dölger “Politische und geistige Strömungen im sterbenden Byzanz”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 3 (1954) σ. 13.
- 58.** Σε ανάληψη σχολιασμό και απόδοση στη Νεοελληνική των δύο αυτών σημαντικών έργων του Γεμιστού έχουμε προβεί πρόσφατα, στο έργο μας Χ. Μπαλόγλου, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος...*, ένθ' αν., σσ. 99-112, 139-254.
- 59.** Γ. Γεμιστού “Επιτάφιος επί τη θειστάτου ημών ηγεμόνος κυρίου Θεοδώρου γυναικί κυρία Κλεόπη”, Σπυρ. Λάμπρου, *Πα-*

175. Επί του έργου αυτού πρβ. Χ. Μπαλόγλου, *ένθ' αν.*, σσ. 112-115.

60. Γ. Γεμιστού "Προς τον Βασίλεα [Ιωάννην Παλαιολόγον]", Σπυρ. Λάμπρου, *ένθ' αν.*, σσ. 309-312. Για μια ανάλυση, σχολιασμό και απόδοση στη Νεοελληνική με νέον τίτλο, Γ. Γεμιστού..., *ένθ' αν.*, σσ. 97-99, 130-138.

61. Οι προτάσεις οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής έχουν μελετηθεί κατά τα παρελθόν από πλείστους συγγραφείς. Πρβ. Κατ' εκλογήν Σ. Σπέντζα, *Αι οικονομικά και δημοσιονομικά απόψεις του Πλήθωνος*, διδ. Διατριβή, 1964 και με επανέκδοση και προσαρμογή στη Νεοελληνική με νέον τίτλο, Γ. Γεμιστού-Πλήθων. *Ο Φιλόσοφος του Μυστρά. Οι κοινωνικές, οικονομικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, πρόλογος C. M. Woodhouse, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1996⁴ (μετά βιβλιογραφικού επιμέτρου υπό Χ. Μπαλόγλου). Θ. Γιαννακόπουλου "Αι δημοσιονομικά θεωρία του Γεμιστού-Πλήθωνος", *Πελοποννησιακά* 16 (1990) 273-359. C. Baloglou, *Georgios Gemistos-Plethon: ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*, Vorwort B. Scheffold. Athen, Basilopoulos, 1998. Χ. Μπαλόγλου, *Πληθώνεια Οικονομικά Μελετήματα*, Αθήνα, Ελευθέρη Σκέψις, 2001. Α. Καραγιάννη "Οι απόψεις του Πλήθωνος περί παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής", *Βυζαντινά* 22 (2002) 247-259.

62. Τούτο εύστοχα μας το υπενθυμίζει ο Βασ. Α. Κύρκος "Διάγραμμα των ανθρωπολογικών και παιδευτικών απόψεων του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος", Λ. Μπενάκη-Χ. Μπαλόγλου, επιμ., *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του* (Μυστράς 26-29 Ιουνίου 2002), Αθήνα-Μυστράς, 2003, σσ. 112-126.

63. Για τα δάνεια του Γεμιστού, όπως αυτά αποκαλύπτονται σε όλα του τα έργα, από τη νομοθεσία και οικονομία της Σπάρτης, βλ. Χ. Μπαλόγλου "Οι θεσμοί της Αρχαίας Σπάρτης στο έργο του Πλήθωνος", *Νέα Κοινωνιολογία*, τ.χ. 35, Φθινόπωρο 2002, σσ. 63-72.

64. Σπυρ. Λάμπρου, *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ', Αθήναι, 1926 [1972], σ. 260, 1-4.

65. Χ. Μπαλόγλου "Αι περί ιδιοκτησίας απόψεις του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος και η θέσις των εις την ιστορίαν των οικονομικών ιδεών", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών Ν'* (1999-2000) 17-38.

66. Τούτο διατυπώνει στη βιβλιοκρισία του έργου του Μεθοδίου Φούγια, *Ελληνες και Λατίνοι* (1994²), δημοσιευμένη εις Μ. Φούγια, *Θεολογικά και Ιστορικά Μελέται. Συλλογή δημο-σιευμάτων και μη*, τόμ. 17ος. Αθήναι, Επτάλοφος, 2003

67. Απ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου...*, *ένθ' αν.*, τόμ. Α', σσ. 286-298, και την βιβλιοκρισία επί του έργου υπό Ελευθ. Πρεβελάκη, *Ελληνικά* ΙΘ (1) (1966) 142-149, εδω σσ. 145-146.

68. Χ. Μπαλόγλου "Προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής από τον Βησσαρίωνα", *Βυζαντινός Δόμος* 5/6 (1991-1992) 47-68. Λ. Μαυρομάτη "Ο Καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου", Ν. Μοσχονά, επιμ., *Σύμμεικτα* 9^ο. *Μνήμη Διον. Α. Ζακυνθινού*, τόμ. Β', Αθήναι, 1994, σσ. 41-50.

ότι οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι εποφθαλμιούσαν τη Βασιλεύουσα.⁵²

Το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται είναι ποια θέση λαμβάνει ο Γεμιστός στις δύο αυτές αντιτιθέμενες τάσεις. Ο ίδιος παρακολούθησε και έζησε εκ του σύνεγγυς τα προβλήματα και την αγωνία των κατοίκων της Κωνσταντινουπόλεως κατά τον αποκλεισμό και την πολιορκία της από τον Βαγιαζίτ (1396-1402).⁵³ Κατά τρόπο φορτικό θα ομιλήσει για τον κίνδυνο που απειλεί το κράτος.⁵⁴

Η άποψη που είχε διατυπωθεί παλαιότερα⁵⁵ ότι ο Γεμιστός αποτελεί συνέχεια σχεδόν οργανική και ολοκλήρωση του κινήματος του Βαρλαάμ είτε επέκταση της ουμανιστικής του περί ζωής αντιλήψεως, δεν ανταποκρίνεται σύμφωνα με τον Θ. Νικολάου⁵⁶ "απολύτως ούτε προς την τελικήν θρησκευτικήν και φιλοσοφικήν τοποθέτησιν των δύο μεγεθών, ούτε προς την θέσιν την οποίαν έλαβον προς καταπολέμησιν της επερχομένης τουρκικής απειλής". Ο Βαρλαάμ όχι μόνον δεν εγκατέλειψε τον Χριστιανισμό αλλά έγινε και επίσκοπος της πόλεως Ιέρακος στην Καλαβρία (1348) ήταν και υπέρμαχος της λατινικής συμμαχίας.

Ο Γεμιστός προσπαθεί να βρει τις ρίζες του Χριστιανισμού και του Ισλάμ και τις ανακαλύπτει στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και θρησκεία. Διαφοροποιείται τόσο από την ιδέα της συμμαχίας προς τη Δύση, όσο και από τη σύμπηξη ορθοδόξου κράτους κάτω από ξενική κατοχή είτε τον συναγερομό όλων των Ορθοδόξων λαών της Ανατολής.⁵⁷ Ενάντιος στην Ένωση των Εκκλησιών από το 1428, θα μετάσχει στη σύνοδο **Φερράρας-Φλωρεντίας** (1438-1439) κατ' απαίτηση του αυτοκράτορος Ιωάννη Η' και θα υποστηρίξει τα δίκαια του Ελληνισμού. Η λατινομάθεια και ελληνομάθειά του τον κατέστησαν απαραίτητο στη διαδικασία των συνοδικών συζητήσεων και τη διατύπωση των αποφάσεων.

Χαράσσοντας μια δική του γραμμή μεταβαίνει στις αρχές του 15^{ου} αιώνα—πότε ακριβώς δεν έχει εξακριβωθεί—στο Δεσποτάτο, γνώστης της φιλολογικής και πολιτιστικής αναγεννήσεως και των εκεί προβλημάτων. Με συγκεκριμένες προτάσεις που διατυπώνονται στα δύο γνωστά υπομνήματά του, τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' και τον Δεσπότη Θεόδωρο Β'⁵⁸, αλλά και σε επικηδείους⁵⁹ και επιστολές⁶⁰, προβάλλει μέτρα κοινωνικής, οικονομικής και αμυντικής πολιτικής που θα οδηγήσουν σε ανασύνταξη της "κακοπολιτείας" και τη συγκρότηση μιας "σπουδαίας" και "σπουδαιότητας" πολιτείας⁶¹: Η ύπαρξη δικαιοσύνης, στρατιωτική οργάνωση και οικονομική εξυγίανση, υψηλή κλασική παιδεία και δίκαιη κατανομή των οικονομικών αγαθών πρέπει να αποτελούν τα θεμέλια μιας σπουδαίας πολιτείας. Απομονώνει το ρωμαϊκό παρελθόν και τη ρωμαϊκή κληρονομιά του Βυζαντίου⁶² και, κάνοντας άλματα στον Χρόνο, προβαίνει σε μια αναδρομή στο ελληνικό παρελθόν: η Μακεδονία του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου, αποτελούν δείγματα μιας "σπουδαίας" πολιτείας.⁶³ Η πλέον ριζοσπαστική πρόταση διατυπωμένη με περισσή προσοχή, απευθυνόμενη προς τον βασιλέα Μανουήλ⁶⁴, σχετική με την αναδιάρθρωση του καθεστώτος της εγγείου ιδιοκτησίας, προβάλλει ανάμεσα στα δύο συστήματα, την κοινοκτημοσύνη της γης και την κοινοχρησία των αγαθών, μια μέση οδό: χωρίς να καταργεί τον θεσμό της ιδιοκτησίας, αναγνωρίζει ότι ιδιοκτήτης γης είναι ο εκάστοτε "προειληφών", ο οποιοσδήποτε ο οποίος επιθυμεί να την εκμεταλλεύεται και μάλιστα να κατέχει τόση έκταση όση μπορεί να καλλιεργεί⁶⁵. Μετά την παύση της καλλιέργειας απ' αυτόν, οποιοσδήποτε συνεχίζει να την καλλιεργεί να την κατέχει όσον χρόνο την καλλιεργεί. Η άποψη αυτή, πρωτότυπη για την εποχή της, όσο και σήμερα, αποσκοπεί στην αύξηση της παραγωγής και στην αυτάρκεια του Κράτους, φέρνει τον Πολυύστορα του Μυστρά κοντά στον αρχέγονο Χριστιανισμό, όπως επισημαίνει ο καθηγητής Μέγας Φαράντος⁶⁶.

Οι προτάσεις του Γεμιστού δεν εισακούστηκαν από τους Παλαιολόγους, οι οποίοι, με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο ο οποίος ως Δεσπότης⁶⁷ και με τη συνδρομή του Βησσαρίωνος⁶⁸ κατέβαλε μια φιλότιμη προσπάθεια, περίμεναν το μοιραίο το οποίο επήλθε στις 29 Μαΐου 1453.

4. Τελικές παρατηρήσεις

Ο 14^{ος} και ο 15^{ος} αιώνας, που χαρακτηρίζονται από μια οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση και μια παράλληλη πολιτιστική και λογοτεχνική ανάπτυξη, εμφανίζουν μια σειρά σημαντικών λογίων, κληρικών και μη. Όλοι αναζητούν τον προσφορότερο τρόπο για την εκδίωξη των "βαρβάρων".

Ο ουμανιστής Δημήτριος Κυδώνης προκρίνει τη συνδιαλλαγή με τη Δύση και θεωρεί ότι η σωτηρία θα προέλθει μόνον απ' εκεί. Στηλιτεύει την κακή δημοσιονομική κατάσταση, την ανέχεια και την φτώχεια.

Ο μαθητής του, Γεμιστός, κατά τον 15^ο αιώνα, προτείνει μια ανασύνταξη των δυνάμεων του κράτους και τη λήψη ριζοσπαστικών μέτρων για την ανάσχεση του κινδύνου.

Κοινό τους γνώρισμα η αρχαιομάθεια και ευρυμάθειά τους αλλά και το γεγονός ότι κανείς τους δεν θα εισακουσθεί. Το κλίμα στο Βυζάντιο δεν είναι πρόσφορο για μια Ένωση των Εκκλησιών, δεν θα καταστεί ούτε το 1438-1439. Οι προτάσεις του Γεμιστού, ενώ φαίνονται κοντά στην πραγματικότητα, δεν θα εφαρμοσθούν από τους Παλαιολόγους, ούτε καν θα γίνει οποιαδήποτε προσπάθεια. Η αντίδραση από την τοπική αριστοκρατία είναι ισχυρή.